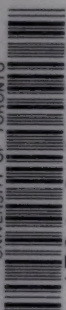
UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 01310213 2

Re 125

m

(1)

5½ x 8¾ (1)

ЈОВ. Н. ТОМИЋ

ЈУГОСЛАВИЈА
У
ЕМИГРАЦИЈИ

ПИСМА И БЕЛЕШКЕ ИЗ 1917

БЕОГРАД, 1921

Модерна штампарија „Вук Караџић“, Краља Петра 9. — Београд

ПРЕДГОВОР

У нашој проширеној и уједињеној Отаџбини што се више удаљујемо од дана уједињења све је више центрифугалних тежња, које би хтеле да се поништи акат од 1 декембра 1918 год. У убрзаном току, а нарочито од расписаних избора за Уставотворну Скупштину, све су бројније манифестације те врсте.

Свет који не зна шта је све рађено пре тог историјског дана, који не зна каквих је било концепција нашег народног уједињења и заједничке нам државе, који не слути каква је разочарења донео акат од 1 декембра 1918 год. и колико је и каквих илузија пропало с њим, свет који то не зна, а прати догађаје и појаве од уједињења, пита се у чуду: шта је ово?

Пита се тако, јер му је све то неразумљиво и јер се надао бољем. Пресит борбе и мука, жудећи за миром и да се опорави, он је очекивао пријатнију будућност. Обмањивао се наивно, у тежњи да што пре залечи ране и озледе и да се што пре поврати у колотечину нормалног предратног живота и личног благостања. А био је обмањиван од свих, који су, из буди каквих разлога, налазили интереса да верује: да су ови чудни догађаји и појави у ослобођеној и уједињеној Отаџбини само последица рата и општег хаоса на свима странама.

Ове центрифугалне тежње што их посматрам на терену простране и уједињене Отаџбине већ од првих дана повратка у њу, још од половине декембра 1918 год., нису имале за ме ничега нејаснога, још мање загонетнога. Јер све то проживео сам једном. Тога је било и раније у емиграцији. То је старо зло пронесено кроз Арбанију, гајено и појачано у емиграцији и повраћено у ослобођену Отаџбину возовима и бродовима. Тада, у првим часовима

по ослобођењу, нико му није хтео стати на пут. И не само да су му врата била широм отворена него је и повлађивано. Данас му сви видимо штетне последице, али их је врло мало који му знају претке и истражују извор; а више од половине таквих што то знају ћуте, јер су му и сами били носиоци и помагачи, ћуте да би од себе отклонили одговорност и зло представили последицом рата.

И раније, у току светскога рата, паљена је ова иста ватра у емиграцији, испрва кришом а потом јавно. И ко зна шта би све било и какав би вид имало наше национално и државно питање, да није наступио мало очекивани обрт ратне среће, и да, у првом реду, није било пробоја непријатељског фронта у Маћедонији, почетком јесени 1918 год. Само у историји незапамћени брзи лет соколова с Доброг Поља, с Ветреника, са Сокола и са Козјака на север утулио је пламен паљен у емиграцији. Али, ако је утуљен пламен, остали су угарци, које је покрио пухор; а остале су и паликуће у животу. Зато, кад је ослобођена Отаџбина, и кад је у њој настала само донекле разумљива пометња, која прати велике догађаје и рушење дуговечних поредака, они исти што су палили пламен у емиграцији, а који су и пре тога тајним путовима и каналима убацивали своје идеје у Југославију под Монархијом, били су међу првима, који су с угарцима похитали на отачаствено тло. А кад је потом, у пометњи повећаној радом тих истих на отачаственом пољу, отклоњена санкција за њихова недела у емиграцији, они су одували пухор с угарака, на притуљени жар просули су уља, и пламен је поново избио.

То су први пламени на отачаственом тлу, који прете да пређу у пожар и да упропасте заједничку народну тековину. Сви други што се јављају потом, условљени су и омогућени су тим првим пламенима. У том раду постоји јасан континуитет. Онај у емиграцији био је припрема за остварење намера на отачаственом тлу; док се овамо окупљају сви сарадници, и они из емиграције и други с отачаственога тла, између којих је и у току рата било сагласности у идејама и у сврхама, и договора. Пометња, коју су ови створили својим радом на отачаственом тлу, створила је погодбе и за успешан рад других анти-државних и анти-националних елемената. Тај увек исти рад, започет у емиграцији и вођен тамо, пренесен

на отачаствено тло, био је тамо дефетизам а овде деструкција.

Зато ко хоће да упозна садашње догађаје, у којима се манифестују центрифугалне тежње с намером да измене акат од 1 децембра 1918 год., па и да га пониште, мора се осврнути у скору прошлост и загледати у живот и рад наше емиграције у доба светскога рата. Јер је то један и исти рад, и јер су тежње још онда биле толико јасне, да сваки који је само хтео да их прати тамо, не налази у садашњима ничега ни новог ни загонетног.

И сâм сам био у емиграцији. Две и по године провео сам у најинтересантнијој од свих емигрантских колонија, у Женеви, у Швајцарској. Зло, о коме је реч, нигде се није толико залегло нити се више испољило него тамо. Нисам могао бити неосетљив према том злу. Шта више осећао сам га и сувише јако. Али како нисам био моћан да се борим против њега, повлађиваног, нити је могло бити борбе а да се не нанесе штете општој ствари, остало ми је само да га пратим и да га једног дана изнесем свету на видик. Та ми се могућност указала тек сада.

Још онда, у емиграцији, веровао сам да је тамошњи рад само припрема за каснији на отачаственом тлу. Тако је и било. Али док је то било јасно за ме, многе личности од утицаја, које су могле, нису хтеле да гледају ствари отвореним очима. Оне су се заваравале верујући да су сви ти појави пролазног карактера, и често називале су их безазленим. Веровале су да ће их нестати са чином ослобођења и уједињења. У томе су се превариле и дочекале су да виде зло на отачественом тлу обновљено, у свима његовим разним облицима и у много опаснијем виду него што је било у претходној му фази.

Живот и рад наше емиграције у току светског рата, нарочито оне у Швајцарској, пружају много података за упознавање догађаја на отачаственом тлу од времена уједињења. Од свих пак периода најинтересантнија је средина 1917 год. Тада су се довољно биле испољиле идеје и тежње оног дела емиграције, који се називао југословенском и рад свој звао радом за Југославију, не ову створену 1918 год., него друкчију, час федеративну републиканску Југославију са Бугарском у њој, час Југославију у федерализованој Аустрији. О раду емиграције у том правцу, о раду који је после средине 1917. год. био настављен у емиграцији, који се, под утицајем добачених

идеја из емиграције, испољава на отачаственом тлу у доба рушења Аустро-угарске Монархије и највеће активности Народнога Већа, а још одлучније од расписаних избора за Уставотворну Скупштину, мало зна широки свет. А најмање се зна о почетку тог рада, који пада у прву половину 1917 године. Ја сам га пратио и о њему сачувао сам података у писмима писаним пријатељима и у белешкама писаним увек под свежим утисцима од догађаја и карактеристичних појава, који су и за ме у почетку били мутни, неодређени и загонетни, али не и касније, кад се у њима оцртавао систем и испољавала јасна тежња.

Подаци су врло обилати. Има их за све време од друге четврти 1916 до половине новембра 1918 год. Сада пуштам у јавност само део података из прве половине, и поглавито из средине 1917 год., који се односе на питања тада покренута, вођена и даље у емиграцији и пренесена на отачаствено тло.

Какав је рад пренесен на отачаствено тло и извођен овде у току последњих двеју година, видимо га сви. Какав је био раније, у емиграцији, у свом почетку, читаоци ће видети из ове књиге. Ја не осећам нимало потребе да пажљиве читаоце упућујем не на сличност, не на сродност, не на подударност овога што се данас ради с оним што се радило у емиграцији. Они ће сами наћи да је ово што се данас дешава прост наставак ранијега, да је то исти рад у континуитету То ће они сами осетити и њихов суд биће, несумњиво, јасан.

Код јасних факата немам потребе да се упуштам у доказивање тога. Уосталом и немам друге намере до да изнесем факте из мало познате скоре прошлости, од које многи зазиру да загледају у њу. Стога и пуштам белешке онакве како су сачуване у мојим рукописима. Исто тако и писма писана пријатељима, из којих сам изоставио једино моје и њихове личне ствари, о којима сам им писао у исто доба кад и о политичком делању емиграције за Југославију њене ондашње концепције. Из каснијега су времена само два додатка у тексту и известан број напомена под линијом, где, међутим, има података повађених и из ондашњих бележака.

Спремајући сада писма за јавност помишљао сам да их местимице попуним каснијим, врло интересантним подацима. Читаоци ће, на пр. видети да су у писмима избегавана имена лица, о чијем се раду тамо говори. За

онда постојао је потпуно оправдан разлог да избегавам имена у писмима, и то сам објаснио у почетку писма од 10 јула 1917 год. Сад сам хтео да их попуним, али после два покушаја одустао сам од тога. Одлучио сам се да свима саставима, и писмима и белешкама, сачувам аутентични карактер докумената оног доба, а да о даљем животу и раду емиграције у Швајцарској у том истом правцу, као и о раду на отачаственом тлу, пишем засебно.

Овом приликом напомињем само толико да ти други подаци, из каснијега времена, као и многи интересантни подаци објављени на разним странама у току последње две године, могу само допунити и ближе објаснити овде изнесено, али не и изменити. Суштина и на даље остаје каква се испољила у почецима. Стога и претпостављам да писано у оно доба, на лицу места, под непосредним утисцима од уоченог, виђеног, слушаног и доживљеног саопштим у аутентичном виду. Истина, моја наслућивања, моји закључци и стечено уверење у средини 1917 год. о дефетистичком раду, који се крио и водио под видом рада за Југославију, добио би изразите потврде у том другом градиву. Па ипак писано 1917 год. саопштавам читаоцима у ондашњем непромењеном тексту.

Верујем да ће се многи наћи непријатно погођени објављивањем ових писама и бележака. Али зар сам ја крив што сам гледао, а не они, који су, у оно опасно и очајно доба за нас, водили необуздану дефетистичку пропаганду под видом националне?

Августа 1921 год.
Београд.

Јов. Н. Томић.

ПРВИ ДЕО

ЕМИГРАЦИЈА И НАЦИОНАЛНА ПРОПАГАНДА

ЕМИГРАЦИЈА И НАЦИОНАЛНА ПРОПАГАНДА

(Из бележака под 15 фебруаром и 7 априлом 1917 г.).

Организација италијанске пропаганде у иностранству — Једна сцена на улици. — Корист од организоване емиграције — Недостатак организације код нас. — Нехат наших управљача за организовање емиграције и узрок томе. — Женева и њен значај за нашу пропаганду: добре и рђаве стране. — Штета за нашу националну ствар од неорганизоване емиграције.

...Италијанска пропаганда намерава да покрене овде лист на француском језику. Уредник ће му бити г. Ђулио Каприн, књижевник и новинар, Трстанац родом, већ познат у пропаганди италијанској као писац. А смер листа?

Већ само то што ће бити недељни и малог обима, каже да се на њ, као лист, не полаже много. Другчије не може ни бити. Поред оволиких листова у Женеви, који служе свима из Антанте против Централних Сила, покретати велики лист за заштиту италијанских интереса и то овде, јесте непотребан луксуз. То би било предузеће више штетно за ствар, ради које би се покренуло, него корисно.

Па на што ће тај лист? Ваљда да прештампава и прерађује похвале Италији из италијанских листова! Или да води борбу? С ким и против кога? Против Централних Сила? У то је слабо уздање.

Како ја посматрам ову ствар, овде су више потребни људи, који ће се скупити око листа него сам лист. Њихов ће задатак бити више усмена пропаганда, обавештавање и инсинуације, него јаван рад. Против кога све то? Свакојако не против Централних Сила. Против њих

Италија има куд и камо јачих организација, којима, кад им затреба, на расположењу су вештаци са свих поља последњих проналазака, па и у обијању панцирских каса. Пре ће бити да ће радити против нас. у првом реду против Југословена, које Италијани, при евентуалном комадању Аустрије, сматрају њеним наследницима и својим непријатељима, и због којих мрзе и нас из Србије, што с њима хоћемо да имамо заједничку слободну државу, чије се стварање на принципу народности противи италијанским аспирацијама.

За тај посао Женева је добро изабрана. Овде се укрштају сви конци. Овде је средиште и југословенске, уопште, и српске пропаганде у иностранству. Све што се реши у кругу вођа у Лондону и у Паризу долази овамо на извршење. Исто тако свака порука из Аустрије пролази кроз Женеву. Што се на другим странама смисли, то се овде ради. Али, ако је овде сконцентрисан заједнички рад, овде се прво јављају сукоби у мишљењу и у тежњама наших, па и у раду њихову. Овде су и људи бившег црногорског краља, који организују своје присталице, купујући их за новац. Ови су потпуно измешани с нашима. Зато ко хоће да прати, да хвата и да омета рад на Југословенском Питању, лакше му је овде, него ма где на другој страни. Италијани то знају. Имао их је ко обавестити. Питање је само: с колико ће се умешности и такта бацити на посао за разбијање наше лабаве целине; хоће ли умети посматрати и проучавати или ће се ослонити на своје пусте комбинације.

Али има и друго једно поље, на коме ови нови људи могу бити корисни својој земљи.

У Женеви и у њеној околини постоји јака колонија италијанска. За доказ може послужити карта њихове емиграције. То ме је питање интересовало па сам га и друкчије посматрао и проучавао. И, доиста, број им се овде пење на многе хиљаде. Многи су се овде доселили и запослили давно пре рата. Има их који су постали швајцарски поданици, али их је и међу њима незнатан број који су прекинули све везе с мајком Италијом Већина их и даље одржава. Али је за време рата осетно порастао број мушкараца. То су дезертери, које никакав позив овдашњег конзулата нити икаква сила није у стању повратити мајци Италији. При свем том и ови су готови дати свој обол мајци Отаџбини, само да их остави на миру.

Једног дана слушам разговор између двојице младића на Boulevard Favon. Разговор се води на италијанском језику, и то ми привуче пажњу.

— Шта! И ти овде? пита један.

— Него како!

— А нећеш тамо?

— Ваљда сам луд!

— Ех, па хоће мајка Италија.

— Ах! Има их и сувише у позадини, пет пута више него на фронту. Један више или мање не чини ништа. Само да ме држава бадава храни и одева. Чиним јој уштеду. И да ме бар задрже у позадини! Него ће се наћи нека будала, која ће ме послати међу Арбанасе или да се кољем са дивљим Југословенима. То баш не! И зар ова лепа глава да буде пробушена или размрскана? То не! — и за доказ томе диже своју радничку капу са главе, на којој се указа као гар црна и гргурава коса.

— Не! вели. Ова је глава за уметнички атеље.

— Имаш право! додаде други.

У том тренутку јури булваром трамвај највећом брзином. Онај с гргуравом косом стиште руку свом земљаку, као мачка ускочи у трамвај и машући му руком, довикну му: — И овде је добро! Мени је добро!

И овога, као и њему подобне, италијанска пропаганда неће пренебрећи. Водиће рачуна о њима као и о другима, потпуно способнима за војну службу, али остављенима да раде, зарађују и освајају пијацу за после рата, као што је с том истом намером оставила у Швајцарској многе имућне емигранте из Немачке и Аустрије, да се укотве на овдашњим пијацама. Они први пак, ако од њих нема никакве друге користи, бар ће радити, зарадити и један део своје зараде послати својима у Италију. У томе их ова неће спречити, шта више биће им на руци. Јер у колико они више пошљу, у толико ће се држава мање бринути о помагању великог броја сиромашних породица. За Италију то није ситно и безначајно питање. Напротив, она му поклања много бриге, јер даје много новаца. Уосталом ко год је посматрао њену војничку акцију на фронту, у позадини и у иностранству, могао је стећи уверења да је она поставила за начело: што мање изгубити и сачувати што више својих људи, да би их бацила на индустријску пијацу. Она то изводи стално и премазује га лармом.

А, та ларма, поглавито у иностранству, чини велики део њене пропаганде. За ту патриотску ларму и за манифестације организоваће се и употребити сав емиграциони елеменат, и што неће у касарне и на фронт, збиће се у густе редове манифестаната за славу и величину мајке Италије.

Тај се посао не изводи преко бирократских званичних представника, којима су пред очима упуства и наредбе још бирократскије централне власти. Они су далеко од тога да организују такав елеменат, јер га сама њена појава пре одбија него привлачи. Власт тражи и мири се с онима који јој се потпуно стављају у службу, у иностранству у „обавештајну" испрва према непријатељу, а потом, увек под видом рада за Отаџбину, и против властитих поданика. Она у првом реду организује такве, јер се то од ње највише тражи. То је већ на штету јединства целине, и морално срозава многе појединце, који би били корисни на другој страни. Да спречи, или бар ублажи, и једно и друго, јавља се пропаганда, која у своје руке узима организовање свега тог елемента. И она то не ради мимо нити против власти. Напротив, она ради у сагласности с њом, али постизава то и брже и потпуније него власт с најбољим расположењем. Нови људи, окупљени око овог малог италијанског листа, имаће и тај задатак, поред других.

Организовање таквог елемента и с таквим смером може изгледати некоме смешно. Греши ко тако мисли. За Италијане оно представља окушано средство, које је дало резултата, у толико више што за њ имају пригодне диспозиције, умешности и дисциплине. Оно представља једну психичну националну особину, преко које је, истина, Фује прешао у свом делу о психологији јевропских народа, али она постоји.

Погледајте само еволуцију питања „Италијанске Далмације". Ни највећи шовени националисти 1912 год. нису сањали о тој „чисто италијанској покрајини", која зове мајку Италију да ју ослободи. Застава Далмације први пут се јавља међу италијанским 20 септембра 1914 на свечаности на Porta Pia у Риму. Тада су италијански политичари измислили неистину о италијанској Далмацији, да оправдају своје империјалистичке прохтеве и спреме терен за Лондонски Пакт. Научници и књижевници њихови, скројеним и дотераним подацима учинили су је вероватном, а публицисти и новинари раширили су је у масу. Она је

захватила сав њихов свет, сви верују у њу и дрече. У њу верује и демократ левичар Лабриола, који је чак ушао у одбор друштва „Lega pro Dalmazia Italiana“, као и крајњи националист Тамаро, и обојица дрече с гомилом, која све више верују у њу, у колико сама више дречи. Данас дрече по Италији, јер је потребно да прво том дреком припреме и увере народ о томе, а сутра ће и по иностранству, па и овде у Женеви. Гледаћемо њихове манифестације с кинематографским представама о јунаштву и напорима италијанске војске и народа.

Ми немамо тог осећања нити подобности за такве ствари. И сувише су нам неозбиљне. Можда је и добро, јер је у толико мање разочарења после неочекиваних неуспеха. Само не увек. Али је штета што нам оскудева осећање за потребу организације и дисциплине, како у другим питањима тако и у погледу емиграције. Тога нема као ни система уопште у раду у иностранству. А тај рад није друго него борба против разних система и организација изведених по системима. Све што се код нас ради, јесте на парче. Сваки ради што хоће. Нико да помисли на одговоро0ст од таквог рада или и нерада. А како и да не буде свега тога, кад нико и не мисли о томе!

Потребу организовања емиграције за опште добро и благодати од тога пре свега не осећају они на врховима централне управе. И тамо је ко у плочу ко у клин. Изгледа да се они плаше и од саме речи организација и да у њој гледају оличење само зла а не и добра. Да ли зато што су и неки од њих досад у животу изводили организације само за зло? Или, можда, и зато што у овом нереду гледају оличење својих посебних интереса и могућности извођења неких својих, нама засад непознатих, намера. Свакојако њима није стало до системског и организованог рада, они окрећу главу од њега, и радије ће нас оставити да појединачно трошимо снагу без наде на успех, пре ће нас пустити да ленствујемо, да се убајатимо и да се загушимо у устајалој бари, него да се организујемо за рад.

Гледам, међутим, како су Белгијанци бацили своје избеглице на рад и како су их организовали и за данашњи живот, који треба да стаје државу што мање, као и за живот после рата, када ће сваки у посао добро упућен појединац бити сарадник на опорављању ослобођене Отаџбине. Код њих је организацију смислила њихова

власт, али се њен утицај нигде не осећа ни најмање, и ако бди над свима. Паметни људи поверили су извођење организације и даље старање исправним и послу преданим људима, чији се савети и упуства друкчије примају него наредбе власти.

А ми? Што су наши урадили?

Поред људи, који су првих избегличких дана молили да се организује наш избеглички свет и стављали се влади на расположење да раде на томе без награде, и поред толиких других вољних да помогну у том послу, наши су послали полицију, и то нашу полицију! Боже мој! да нас она уреди и организује. Таман, да нас својом неумесношћу и својим незграпним поступцима деморалише и још више дезорганизује! Затим су то допунили класификовањем избеглица у верне и у оглашене, у поуздане и непоуздане,давши првима и заштите и слободе да раде што хоће, а за другима шаљући хватаче са жицом. Као последица јавиле су се: међусобна мржња, завист, незадовољство и подвојеност. Насупрот жељеној и преко потребној организацији наступила је прво општа дезорганизација, затим делимичне организације на штету опште ствари, и најзад узајамна борба. Чини ми се да ни најгори наш непријатељ не би могао измислити луђи и пакленији план за пометњу и расцеп у овој, можда највећој и најхетерогенијој групи избегличкој: да се прво поделимо у Југословене и у Србе, затим на Србе и Србијанце, и најзад да се последњи групишу по предратним политичким партијама у Србији, које на овој туђој и опасној територији настављају међусобну борбу из прве половине 1914 године.

Кад сам пре годину дана дошао овамо, није било те поделе. Српско и југословенско, југословенско и српско било је заједничко. Општење као између људи, који подједнако пате и очекују исто решење своје заједничке судбине. Било је и искренијих разговора и договора, па и узајамне помоћи. Са изузетком неколицине, чијим се поступцима могло замерити, али који су били без утицаја на своју средину, наш овдашњи избеглички свет представљао је материјал, од када се паметно радећи могло створити што се хтело за општу корист. Већ је било неколико таквих покушаја, да се сав наш избеглички свет што више прибије један уз другога. Али је на томе и остало, јер озбиљније није хтео да мисли нико

од позваних, а најмање они на Крфу, одвојени од света не само водом и подморским загажњама него и менталитетом створеним под погодбама тамошњега живота.

Зашто су тако урадили? Да ли зато што су се обмањивали надом да ћемо се ускоро повр тити на наша огњишта па су сматрали ово непотребним? Или зато што није било глава, које ће се морити и таквим ситницама? Или зато што није имало кога да им представи потребу тога, потребу коју они тако удаљени нису осећали? Или се, можда, навлаш није хтело? Ако је оно прво, онда зашто се, кад нас је већ обманула нада, и кад су нам неуспех Румуније и неуспела офанзива на маћедонском фронту јасно показали да је то прерано, зашто се и после тога није ништа предузимало? Зар нам и дотле рад странаца, нарочито Белгијанаца, није показао од колике је то користи? Бар за добро дело никад није касно, а овде је било потребно у толико пре што је и дотад било појава, које су нас очито уверавале да ће наша дезорганизација довести до штетних последица. Не може се примити за разлог ни то да потреба тога није предочавана. Предочавана је она, али је било људи, који су то ометали, и баш од оних с врха предузимани су кораци, који су нас цепали, класификовали по њиховој вољи и ометали извођење организације. Биће, дакле, најпре да се није хтело. Јер откуд да се с тих врхова помажу кораци који воде расцепу, и којима се, на штету организовања избегличке колоније, помаже организовање мањих група, које одговара тежњама и интересима појединих политичара и странака, и служи за припрему и увод њиховој каснијој политичкој акцији ширих размера?

Женева је, међутим, један од најглавнијих центара наше политичке акције у иностранству, а за пропаганду је, несумњиво, најглавнији. Постоје, истина, и други центри, као што су Лондон и Париз, али су ови више једнострана карактера. Јер самим тим што се тамо води на савезничким и пријатељским територијама, акција тамошње пропаганде своди се у главном на уверавање савезника о праведности наше националне ствари, да се остварење нашег националног идеала поклапа с њиховим интересима данас и у будућности, и да тек овда онда сузбије далек одјек непријатељске пропаганде. Кад пак тамо затреба које ефикасно средство, да се обелодани или сузбије маневер нашег савезника-противника Италије,

ту је женевски центар, који има да помогне. Насупрот тим двама центрима овдашњи једновремено води непосредну борбу с непријатељима а посредно помаже друга два центра, у савезничким земљама, пружајући им материјал до кога они не могу доћи, објављујући оно што се тамо, из разних обзира, не можа објавити, и служећи као помагач и влади на Крфу и војној команди на фронту. Она је на то упућена и то јој је омогућено тереном на коме ради и нарочитим погодбама. Друга је ствар колико томе одговарају и како своју дужност схваћају лица, којима је поверен тај посао.

Ну није разлика између овог центра и оних у савезничким земљама само у разноликости предмета и обиму акције, него и по утицајима којима су изложени и по тешкоћама с којима се боре. Тамо између нас и наших савезника има читав низ подударних тачака, из којих је створена подлога за заједнички рад, те пропаганди остаје да пријатељима објасни нејасно и спорно, како би се дошло до истоветних погледа у свима питањима. Свакојако, да ни то није без тешкоћа, само се ту није непосредно испречио прави непријатељ, а ударци савезника-противника не допиру до срца него ударају по окрајцима. Стога је тамо наша пропаганда у преимућству над непријатељем. Овде је, међутим, сасвим друкчији случај. Овде смо у непосредном додиру с непријатељем, с којим немамо баш ничега заједничког него само супротног, што води у борбу, која је за нас у толико тежа, у колико он има више преимућстава над нама. Јер насупрот симпатијама ове неутралне средине, из које наша пропаганда црпе помоћи, непријатељ има у помоћи много јачег фактора, а то су интереси који везују ову неутралну државу са нама непријатељскима. А то преимућство није мало, кад нама ни малим делом није слободно урадити од онога што они могу и званично и приватно. Ми зависимо од милости и у колико нас савезници помогну, а они се наслањају на силу. Друго је преимућство у кудикамо обилатијим средствима, којима располаже непријатељ. Треба само имати на уму велике своте стављене на расположење новом овдашњем аустро-угарском консулу. А трећа и најслабија нам је страна у хетерогеном саставу наше избегличке колоније, која у колико је мање организована и мање прожета јединственим осећањем за општу ствар, у толико

више пружа могућности непријатељу да успева својом контра-пропагандом, да нас још више растројава и да у нашој средини развија дефетизам.

А све ово што вреди за нашег непријатеља, и ако у нешто мањој мери, вреди и за савезника-противника, с тим додатком у своју корист што на руци има отпатке из наше средине и повкоренике црногорскога краља, који се организују за контра-пропаганду и за ширење дефетизма у нашај средини. А није најмање зло ни у томе што се те две контра-пропаганде нашој узајамно допуњују, имајући за сврху исти предмет, па, како изгледа, делимично и исте посреднике.

Под таквим погодбама није ситна ствар имати нашу избегличку колонију организовану и прожету једном мишљу и једним идеалом. Пропаганда не може рачунати на прави успех, ако у њој нема наслона и од ње потпоре. Везу с њом никако не може избећи, па зато и не прикрити што није за пазар, нити обелодањујући друго дати му жељени карактер. Непријатељ и противник пак лако ће се инфилтровати и ометати рад, инсинуирати и ширити дефетизам даље. Тај непосредни додир с непријатељем колико би нам био користан при доброј организацији наше колоније да служи сврхама наше пропаганде, без ње је исто што и отров.

О томе чини ми се да нико озбиљно не мисли. Међутим неоспорна је истина, да би наша пропаганда радила с много више успеха и да у њој не би било толико ружнога и штетнога, да нам је избегличка средина организована и с развијеним осећањем и свешћу што да помаже а што да одбаци. Менталитет који се, у оваким погодбама, ствара код ње, схваћање које се код ње развија, иду само на штету, а никако у корист општој ствари. Као увек, показује се тежња и могућност окупљана само за рђаво а не и за добро. А могло је да овде не буде тога.

ДРУГИ ДЕО

ЈУГОСЛОВЕНСКА РЕПУБЛИКА

1.

СОЛУНСКА РЕПУБЛИКА ПРЕТЕЧЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ФЕДЕРАТИВНЕ РЕПУБЛИКЕ

(Из бележака под 8 мартом и 7 априлом 1917)

Бугарска пропаганда у Швајцарској и Југословени. — Предавање о аутономији Маћедоније. — Југословенска омладина као слушаоци. — Тема о аутономној Маћедонији претворена у тему о Солунској Републици, претечи југословенске федеративе републике. — Неуспех с предавањем. — Где је зло?

Бугарска пропаганда показује се све живља.

На нашу штету, на руци су јој Миљуковљеви агенти, реорганизовани после његова пута по Западу и нарочито после скривеног доласка овамо, у Швајцарску, и састанака са руским емигрантима у Вевеу и Каружу. Сад ови ревносно развијају тесто, које је онај замесио.

Али је наше зло у томе што су с овима у добрим односима и наши т. зв. Југословени, који помажу бугарску пропаганду. Веле да ова тангира Србију, а не и Југославију. Томе се не треба чудити нити заборавити да међу њима има и таквих који су с Бугарима раније били у присним везама, и да су у току рата изишли из Аустрије са бугарским пасошима, а неки и с левовима[1]).

Ако се реална политика — а Бугари своју сматрају таквом — у погледу личних односа заснива на начелу do ut des, на љубазност с једне стране давањем пасоша и новца природно је одговорити услугом с друге стране.

Синоћ сам се нашао с пријатељом Л. М. Поред осталог исприча ми:

---

[1]) Један, о коме се у велико у Женеви говорило да је из Аустрије изишао с бугарским пасошем, сетио се својих симпатија у доба распада Аустро-угарске Монархије и образовања нове Краљевине СХС и своју тугу што и Бугари нису у Југославији, да би била потпуна, искавао је у чланку „L' Organisation de l' État Yougoslave", објављеном у париском недељном часопису *L' Europe Nouvelle* (бр. 46 од 23 новембра 1918).

„Овде, у Женеви, живи неки Д р Коцарев, лекар. Родом је из Битоља. Бугарски је васпитаник и има бугарски пасош. Прича да неће у Бугарску и зато га тамо сматрају дезертером. Али према ономе што ради као да неће бити тако.

„Увукао се међу наше омладинце и међу њима шири идеју о Балканској Конфедерацији са аутономијом појединих покрајина. То би биле: Арбанија, Црна Гора, Босна, Далмација, Војводина (издељена), Хрватска (у обиму данашњем), Србија (из 1912 год.), Маћедонија (у најпространијем обиму из 1912 год) и Бугарска (недељена, у целини). Као што видите, чисто бугарска теза, која налази одзива и код неких наших Југословена. То већ знате, и није потребно да вам објашњавам.

„Главно је ово што следује. Ту скоро израдио је једно предавање, које мисли да држи овде, у једној од дворана за конференције. Тема му је она о Балканској Конфедерацији, али ће се нарочито задржати на питању аутономије простране Маћедоније. Ради срачунатог ефекта тражи патронажу овдашњих политичких личности; ма се обратио и члановима Федералног Већа. Али је најинтересантније и за нас најнепријатније његово казивање да га је за ово загрејала наша југословенска омладина.

„Треба ли томе веровати? Судите по фактима. Тај бугарски васпитаник обратио се за мишљење и савет овдашњим Југословенима, који исто тако, на овом вулкановитом терену, проповедају о Балканској Конфедерацији са дробљењем српских, али не и других територија. Они су имали његов рукопис у рукама, прегледали су га, дали су му благослов и обећали му моралну потпору лиферовањем југословенске омладине за аудиториум.

„Мене је ова ствар толико интересовала да сам и сâм, преко једног младог пријатеља, студента, муслимана из Босне, г. М. Ч. покушао да видим тај рукопис и прегледам га. Успео сам. Имао сам рукопис и прегледао сам га. Тачно је што сам био дознао о садржини предавања.

„И шта сад? Зар да се овако предавање омогући присуством југословенске, и нарочито србијанске, омладине? Зар да то буде у доба, кад из Србије, окупиране Бугарима, добијамо најстрашнијих вести?“

Свикнут у емиграцији на непријатности и на врло тешке ствари, примио сам хладно ово саопштење. Уистини било ми је врло хладно око срца.

Вести што их добијамо из Србије, окупиране Бугарима, врло су тешке. После устанка у Топлици и у Јабланици, угушеног у крви наших јадника и у згаришту њихових домова, страшни терор траје. Стижу вести и о насилном врбовању Српчади у бугарску војску. Из бугарске колоније у Женеви сазнајемо, околишним путовима, о суровим средствима бугаризације Тимока, Мораве, Топлице и Маћедоније. То боли, али још више што се сав тај ужас није нимало коснуо срца наших Југословена, који мирно говоре о споразуму с Бугарима у конфедерацији и о Маћедонији као спорној области, гурајући нам под нос извештаје из бугарских листова с изјавама, насиљем изнуђеним од наших грађана у Тимоку, да су од вајкада били Бугари. Али, и ако то посведневно гледам и слушам, и ма да знам и друго што шта, питам се: Зар је могуће да ови не само одобравају него и помажу бугарску пропаганду? Зар да једном несумњиво бугарском агенту наша омладина сачињава потребан аудиториум у тренутку, кад Бугари силом врбовану Српчад хоће да нагоне да пуца на своје оцеве и браћу на солунском фронту?

Не! Тога не сме бити. Срамота која се тим наноси мученичкој Србији, чијим се именом и мучеништвом, у борби с нашим националним непријатељима, служимо као најбољим средствима, мора бити отклоњена.

Само пре него би се ма што предузело и потражила помоћ у том раду, треба се тачно обавестити и проверити саопштење. Ово, истина, потиче од пријатеља, коме могу веровати. Али! Замаха не сме бити у празан простор. Јер је то начин да се човек учини смешним и да упропасти сигуран успех у другој прилици.

За даље обавештење камо, дакле, да се обратим, ако не Српском Новинарском Бироу, главном седишту т. зв. Југословена, федералиста и присталица оваких идеја.

Зато сам и отишао тамо и нашао вице-директора, који представља душу те заједнице. Није ћуталица. Напротив, у свакој прилици воли да се изрази и да каже своје мишљење. Рачунам: од њега ће се најпре сазнати истина о гледишту Југословена на рад бугарског васпитаника и учешће југословенске омладине.

Разговор се водио о друго којечему па је дошао ред и на ово питање. Вице-директор изјаснио се отворено и без икакве резерве: познаје тог бугарског васпитаника; хвали га; имао је његов рукопис, читао га је, и *не налази*

да је такав његов рад штетан по наше интересе. За тај мах то ми је доста. Али сам зажелео да и ја прочитам спремљено предавање. Вице-директор с највећом готовошћу обећа добавити ми га.

Три дана касније, на уречено време, био сам опет у СНБироу. Нађох вице-директора, али рукописа не добих. Рече ми да није добио рукопис, али ће га добити кроз два дана. Зато да се навратим кроз који дан.

У размаку од три дана био сам тамо поново. Нађох вице-директора, који ми рече да је био с Коцаревом и да се разговарао с њим. Имао је рукопис и прочитао га, али да за ме нема интереса, и да је предложио писцу нека тему измени у толико што у предавању неће истицати питање аутономне Маћедоније него аутономног Солуна са залеђем, које би од својих територија дали Бугари, Срби и Грци. „То би била *аутономна Солунска Република, из које би се утицај ширио на остале балканске покрајине, за дефинитивно стварање Балканске Конфедерације*".

Иза тога настала је дуга дискусија, која се из собе вице-директора пренела у ону сарадника СНБироа, младих југословенских емиграната. Било је разговора и о конфедеративној балканској републици, али сам га ја одвео на питање о умесности или неумесности федерације, по којој и Словенци и Хрвати и Бугари улазе у ту заједницу не само као племанске него и као територијалне целине, док се територија насељена Србима цепка у неколико аутономних покрајина.

Некако баш при крају дискусије један ћосави протегљаст младић, који је у више махова показао жучности против „српског империјализма, оличеног у уједињењу свих српских области у једну целину", обраћајући се мени, рећи ће: „Ви стари, ви сте прошлост и не разумете садашњост; ви нисте у стању ни да разумете нас, носиоце новог доба и нових идеја. Предрасуде се обарају и наше је да новим идејама дамо правог живота". Помислих да одговорим овом носиоцу бомбастих фраза, иначе с много више „реализма" него га је у нас старих, који никако да се свикнемо да љубав према Отаџбини гледамо кроз здружене касе разних министарстава, установа и фондова. Али на што отезати дискусију, кад ми је и толико било довољно?

Овако обавештење од вице-директора и резултат дискусије — по којој се на једној страни српско племе ко-

мада, а на другој Бугарска се увлачи у конфедерацију као целина, са очевидним проширењем њене територије аутономијом пространо схваћене Маћедоније — поставили су ме на чист терен За мене више не постоји сумња: да се бугарски васпитаник не би ни јављао с онаквом темом, да нема ослонца код наших Југословена. То је једно, а друго је: да су му наши федералисти начелно обећали потпору и пре читања његова рукописа, као што је урађено и са рукописом оног југословенског авантуриста, с предговором бернског комуниста, професора Бека, којим је, по наговору из истог извора, опљачкан познати београдски индустријалац и филантроп г. Вапа и насамарена српска влада.[1]) За мене је јасно да више немам шта сумњати у тачност ранијих извештаја, и да треба отклонити одвратни појав: да ми, с наше стране, у овом тренутку помажемо скривене и заобилазне махинације нашега народног и државног непријатеља, којима се иде на отуђивање наше народне и државне територије. Ствар је сада чиста, и замах неће бити у празан простор. Дакле на посао!.....

Женева, 7 априла 1917.

.... Г. Коцарев није успео да одржи јавну конференцију ни о аутономној Маћедонији нити о аутономној Солунској Републици. Узрок су настали догађаји, и највише руска револуција с Миљуковом на челу, који Бугарској обећава више него стотине конференција, али и то што није могао за слушаоце добити југословенске студенте, које су му били обећани. А није их добио зато што је код њих учињен корак с друге стране, да се не даду заводити и да не служе несвесно непријатељским интересима[2]). Али ако није успео Коцарев, југословенски сту-

---

[1]) Сарадњом Готфрида Бека, Бартулића и Југословена из СНБироа постала је књига *Le cole de la Hongrie dans la guerre mondiale* (Lausanne 1917.) са основном тезом у себи: да је убиство Франца Фердинанда на Видовдан 1914 споразумно дело Срба и Маџара.

Идиотизам овакве тезе *за оно доба* није могуће довољно нагласити. Г. Вапа, кад је видео чега има у рукопису, одбио је даљу материјалну потпору и добро очитао буквицу великом Југословену г. Б. М, који га је насукао и изувео му један део своте за штампање. Затим је, по препоруци тог истог господина, насамарена српска влада, која је најмање знала чега тамо има.

[2]) У Народној Скупштини на Крфу месеца марта 1918 год, на 82 састанку, говорило се о дефетизму наших емиграната у

денти сада, по упуству својих учитеља из СНБироа, трче на конференције Лењинових агената, да од њих црпе знање и да се, по систему руских максималиста, спремају за рад у Отаџбини, ако се ова ослободи. Међутим не говори им се како да запале и руше Аустрију, јер по улози, коју

Швајцарској. Главни говорник био је сада покојни Милорад Драшковић. О дефетизму, чији се примери износе у овим нашим писмима и белешкама, није било ниједне речи. Било је речи само о дефетизму г. Св. Јакшића.

Два дана после дугог и оштрог говора пок. Драшковића о дефетизму, у коме нема ни једне речи о раду нарочито повлашћених и скупо плаћених његових пријатеља да воде националну пропаганду, која је, међутим, ишла на отуђивање државне територије; два дана после тог говора, у коме је било оштре алузије и на ме, пок Драшковић, опет на Крфу, у разговору с једним мојим пријатељем, који је још у животу и добру здрављу, при помену мог имена, рекао је жучно: „Ах! Тај несрећник! Тај зликовац што у Швајцарској растура студентске зборове!“

Он је то рекао с уверењем да говори истину Тако су га уверавали његови пријатељи, којима је пружио моћну своју заштиту, и против којих нико није смео прстом, зато што их је он штитио. Те речи нису ме ништа изненадиле. Било је и тежих инсинуација и оптужаба, за које сам знао и од којих сам патио. Ако су пак ти његови пријатељи мислили на овакве зборове, које су они удешавали — о друкчијима не може бити речи—а он сматрао да сам их ометао, ја бих се тим само поносио, јер су такви зборови, у оно доба, били срамота за нашу земљу и нацију, која је омладини наменила племенитије задатке, па и ако је и сама патила, хранила ју је и штедела њене животе.

Ко је данас у праву, ти пријатељи пок. Драшковића, који су оваким путом упућивали омладину, или ја, зато што сам сматрао да су друкчији њени задаци? Ко је од нас у праву — за доказ служи рад те наше ратне емигрантске омладинеу оно доба и данас, бар највећег њеног дела; доказ је правац којим је пошао пок. Драшковић, после дугог лутања у првим двема годинама по ослобођењу; доказ је и смрт његова. Он сâм одбио се од гледишта „пробраних“ и скупо плаћених пропагандиста анти-националних и антидржавних идеја, — које су онда ишле у прилог спољашњим непријатељима, а кад су пренесене на националну, тек ослобођену, територију, створиле су хаос, — и повео је борбу против тих идеја.

Промену тог правца и заузимање друкчијега става у политици он је платио животом. Они пак, који су у туђини проповедали омладини нерад, дружење с анти-националним елементима, сладили јој руску револуцију и револуцијом створену политичку платформу, слали је у школу Лењинових агената, убризгавали јој идеју да ће „револуцијом кроз крв ући у Отаџбину и обарати крунисане главе“, и старати се да такве пошљу у тек ослобођену Отаџбину као прве веснике таквих својих идеја, нека виде данас камо је одвела таква „пропаганда идеја“.

Хоће ли они то уочити бар данас и да ли ће имати и најмање гриже савести?!

имају Лењин и његови другови, не треба рушити централне државе него Антанту. Према томе Хабзбуршка Монархија треба да постоји. Виде ли то ови наши залуђени?

Коцарев је ипак читао своје предавање. Не у женевским дворанама за јавне конференције него у једном ужем кругу, где му је и било право место. Пре неки дан читао га је у салону Швајцаркиње г-ђе X, код које се скупљају припадници и пријатељи Централних Сила. Пред окупљеним Немцима, разним Аустријанцима, Турцима, Бугарима и њиховим пријатељима Швајцарцима, потегао је питање Балканске Конфедерације, које Бугари увек истичу, кад је незгодна ситуација за њих. Питање те конфедерације излагао је како га је био замислио, али је додирнуо и питање Солунске Републике. Овим се надао да, према замисли њеног творца, изазове што повољнији утисак код присутних републиканаца Швајцараца.

Поред других Швајцараца на тој уској конференцији био је и млади женевски новинар и сарадник „Journal de Genève", г. William Martin, чији се новинарски углед јако диже. По завршеном предавању, а при опраштају с домаћицом, овај јој је рекао: „С оваким бистраћима, госпођо, ви ћете брзо затворити свој салон!"

2.
ФЕДЕРАТИВНА ЈУГОСЛОВЕНСКА РЕПУБЛИКА
(писмо од 9 маја 1917)

Повод за писмо. — Руска револуција и републиканска идеја. — Републиканска идеја и Антанта. — Републиканска идеја и наше избеглице. — Наша омладина у Швајцарској: школска и слободна, србијанска и југословенска. — Наше политичке групе: демократи и радикали. — Демократи републиканци. — Србијанско-југословенска група у Женеви и њено републиканство. — Република база за решење националног питања и државног уређења — Разна решења националног питања. — Републиканство и швајцарска средина. — Југословенско федеративно републиканство и његове тежње: покрајински трибуни. — Срби републиканци федералисти. — Хрвати републиканци федералисти. — Југословенско федеративна република и Бугарска.

Женева, 9 маја 1917

Драги пријатељу,

.... После четири лепа и сунчана дана, иза силне кошаве, коју овде зову la bise noire, настали су поново влажни дани, са којих је Женева добро позната.

Влажни дани донели су своје: спопао ме је реуматизам. Зимус сам се обраћао лекару за савет. Препоручио ми је топла купатила: Баден код Цириха и Ивердон на Невшателском језеру. На томе је остало, јер мој џеп не подноси такве трошкове. У то доба говорио ми је г. Б. Марковић како је овде г. Љ. Стојановића, после принудне екскурзије пред крај 1915 год. кроз Арбанију, био спопао тако јак реуматизам, да није могао маћи рукама, али да је после употребе неког лека, и рече ми кога, г. Стојановић, чио као јелен и лак као ветар, отпирио с Алпа на француску ривијеру. Ја не могу ни то и одлучио сам се на најјефтинији лек: да чекам сунце и топле

дане, а дотле да стиснем зубе и подносим. То одговара мојим средствима, а да подносим умем. Томе сам се научио.

Везан сам за собу и за наш, као кутија мали, стан. Жао ми је што не могу у вече у поље, ван града. Тамо сам, у тишини и у чисту зраку, најмирнији и најспокојнији. Тада синтетизујем све што сам у току дана радио, читао и сазнао. Далеко од сваког утицаја, чини ми се да ми је тамо најлакше доћи до закључака. Истина, и тамо, у пољу, спутани су погледи: ограничени су на котлину језера и на Рону, не премашају блиски Салев и огранке модрикасте Јуре. Али је и тај хоризонат широк према овоме у соби.

Па ипак ова везаност за собу и кућу има и нечега доброг. То је прилика да у памети претурим о чему сам ти писао за последња два три месеца, да то доведем у везу с последњим сазнањем и поставивши све то на шири основ, да главно питање, које се истиче изнад осталих, размотрим и изложим мирно и објективно. Због тога ће ти ово писмо више личити на какву политичку студију него на раније уобичајено кратко регистровање вести.

Волео бих да не постоји то питање. Али је оно ту и мора ме интересовати. Да није њега, дао бих се више на читање и на рад у овдашњој Јавној Библиотеци, чија је сала за студије тако пријатна, и са свежином која допире из парка права супротност оној ћумурани од читаонца, у којима су се гушили и у слова буљили посетиоци Народне Библиотеке у Београду, за коју су се престали интересовати сви њени шефови, који су дошли на највише положаје у држави. У овој лепој и светлој одаји довршавао бих започете чланке и студије о Далмацији и о нашим савезницима и „пријатељима“, Италијанима, којима се још увек одушевљава и свуда им за право даје једини живући Србин, г. М. Ристић. Али, кад су ту догађаји мимо наше воље; кад ти догађаји истичу то питање; кад ово постоји и својом тежином намеће се да се о њему мисли — бесмислица је прелазити преко њега, затворати очи пред њим и заваравати се као да га нема или да се може заобићи. Грех би био не пратити догађаје, не уочити им прави карактер, не проценити им значај, не занимати се и њима и питањем које ти догађаји истичу као један од проблема што ће се решавати, ако не данас, а оно сутра извесно.

Можемо се ми отимати колико хоћемо и затворати очи пред реалношћу, тек догађаји у Русији и улазак

Северо-америчких Држава у рат, на страни Антанте, имају и имаће утицаја на решавање питања о нашој држави, о оној што ће проистећи из овог светског рата.

Знам за твоје гледиште у политици. На једној страни ти би хтео што шире учешће народних маса у политичком животу, али с тим да овоме претходи њихово културно и економско подизање, а на другој да у држави настави живот систем, што га је представљао наш стари краљ Петар. При том пишеш ми како верујеш да између народа — искрено и предано вођена у том правцу, систематски васпитавана за политички живот — и монархијског система у нашој држави нема што да раздваја народ и круну, а да је много које чега што их спаја и да су само посредници између та два фактора расположени отежавати правилно решење питања о уређењу наше будуће државе. То ти је тачно, и то има потврде у мноштву појава што се ређају преда мном. То твоје писмо и ови појави и дају ми повода да се овог пута задржим више на том питању у вези с догађајима светскога значаја.

Само не заборави, пријатељу, да ти пишем из републиканске, а сада и сувише интернационализоване Женеве, у коју допиру вести из целога света, али и где се плету најразноврсније сплетке с аранжерима из свих делова земног шара; са терена на коме су се наши непријатељи организовали и где пуштају своје срачунате обмане, да би ми, растурени и поцепани, изнели на пазар све, па и што се не износи; где ми од овог, и ако не даровитог, али радног, вредног и организованог света не примамо ништа до чега је он дошао радом и дугим искуством, али грабимо форме и формуле, крилате речи и идеје, које често трају колико и водени цвет.

У овом часу у антантистичкој штампи (и ако мање) и у неутралној, која је под утицајем и гласило Антанте, све више се истиче питање демократизовања Јевропе. То је нова реч, на коју се наилази свуда. У политичкој пропаганди она има двоструки смер: као антитеза немачком аутократизму и милитаризму, које треба срушити као опасност која прети осталој Јевропи; и као ново стање, као нов основ за уређење држава после срећно свршенога рата против Централних Сила. Мислим да се овде осврнем само на овај други смер, и да те с њим позабавим.

Њега је и раније истицала пропаганда Антантина.

Друга је ствар с колико уверења и искрености. То ће показити скора будућност. Али је несумњиво да су га јаче истакли догађаји у Русији и отворен приступ Северо-америчких Држава на страну Антанте. То су два главна узрока брзом лету те крилатице кроз напредну штампу. Средина пак, у којој сада живим, одавно је увела у живот та начела, и, свикла на њих, радује се њихову увођењу и на другим странама, не питајући се да ли су свуда испуњене претходне погодбе за њихово увођење. Догађаји у Русији, на које се толико полаже, могу и да обману.

Према вестима, које стижу овамо, ти догађаји теку на начин који ће обманути прве наде Антантине и постати опасност за њу. Сад се не зна што је тамо. У Русији је прави лом. Руља се захуктала а влада је немоћна. Још се не дâ видети ко ће бити господар ситуације. Ова је толико мутна да су савезници Русије почели губити наду, да ће се разбистрити и побољшати. Али се може поставити једна алтернатива: сада руља и војска иду напоредо, али ако руља удари у крајност, и услед тога здрави и државотворни елеменат буде моћан да, ради спаса војничке ситуације и државе, узме власт и сузбије руљу — успоставиће се стање какво је било одмах по царевој абдикацији и поставиће се погодбе за уставну монархију; не буде ли тога — а то је вероватно, кад је војска у хаосу, кад су истакнути политичари слаби, а у покрету преовлађује хетерогена маса интернационализованих интелектуалаца и у догађајима осећа се јасан утицај и подстицај Централних Сила — у Русији ће бити још већи лом и постаће републиком левичарском, да би хаос био што већи. Тај чин повлачи за собом читав низ нових република, и нарочито ако победи Антанта.

Прве које ће то постати јесу Пољска и Чехо-Словачка. На другој страни интересантно је да се у антантистичкој штампи, и нарочито од када у Француској на власти није Бријан-Марија Бонапарта, и после децембарских крвавих догађаја у Грчкој, све се више говори о овој као будућој републици, с Венизелосом на челу.

Међутим, манија за републиканизовањем јевропских држава још више је појачана уласком Северо-америчких Држава у рат. Томе су дале маха речи председника Вилзона: да се не може преговарати за мир са Хоенцолернима и с Хабзбурзима. То значи да ће се преговарати с њиховим народима, који ће, из интереса, државама дати републиканску форму. Такве се поруке шаљу и Бугарима, који

нека се отарасе краља Фердинанда и његова наслеђа. Тим путем треба да иде и Маџарска, одвојена од Аустрије. То би била видна форма те демократизације Јевропе, о којој се најјако проповеда у једном делу антантистичке штампе, а још више у оном делу швајцарске, који је зависан од Антанте, приликом пропаганде о рушењу немачког аутократизма и милитаризма, као система који треба заменити другим, демократским.

Намере које ова штампа више не крије, и нарочито од револуције у Русији — чији је карактер та иста штампа била рђаво схватила и тек сада гледа ју као опасност — и још више идеје које Северо-америчке Државе доносе са својим уласком у рат, иду за стварањем тог новог стања у Јевропи. Оно се, у осталом, јавља и као логична последица светског рата, и добија све вероватнији изглед остварљивости, у колико рат буде дуже трајао и ако дефинитивна победа буде на страни Антанте. Јер народи у државама Централних Сила биће и сувише заморени и економски истрошени, затим сувише су далеко од идеала и жеља из почетка рата, те ће, незадовољни системом који их доводи до разочарења и беде, тражити измену, да му се свете. То је рачун за скору будућност, а сада завођење тог новог стања истиче она страна, која у рату не тражи никаквих територијалних компензација, а у њ уноси и животе и новац и флоту, да би се што пре свршио рат и завело то стање. Та страна показује амбиције да том новом стању удари свој печат; она чак не крије жељу да се види е је то њено дело. За сад оно јој служи као средство пропаганде према противнику у рату, а колико ће се то остварити, зависиће од дужине рата и начина како ће се рат окончати, од очуваности или оронулости непријатеља, па, у великој мери, и од готовости осталих савезника хоће ли ју у томе помоћи или не. У сваком случају не треба заборавити да ће од ове пропаганде остати трага, и да ће стварању новог стања знатно допринети одлучност у даном моменту да се, доиста, не преговара са Хоенцолернима и Хабзбурзима, али и сагласност савезника да у томе виде свог интереса.

Садашњи догађаји у Русији помажу тој пропаганди. На једној страни зато што њихов развој у даљој линији доводи до републике, с којом савезници Русије надају се створити нових веза, а с друге што њихов данашњи развој, врло неповољан по Антанту, чини учешће Северо-

америчких Држава све потребитијим и све драгоценијим, те се услед тога попушта, даје слободнога маха идејама с те стране, само да се добије што више помоћи за што брже окончање рата. Истина, Немци, од своје стране, најодлучније одбијају свачије мешање с поља у њихове унутрашње ствари, али при свем том прекоокеанска жеља налази тамо све више присталица, како доктринера тако и људи од рачуна, који налазе да се Хоенцолерни и друге династе могу одгурнути, ако се по цену тога може испословати што више корисног за нацију. Кад се пак у Немачкој попушта, у Аустрији ће бити у толико лакше. И имајући у виду на једној страни оно расположење Антанте за увођење новог стања, и на другој овај одзив са супротне стране, може се с пуно разлога очекивати, да ће у случају потпуног успеха Антанте нови поредак заплавити и око наше куће, а остане ли партија нерешена оружјем, буде ли ни тамо ни амо, заплавиће и њу, ако не одмах, а оно ускоро. Како то? Видећеш

Само пре него бих прешао на излагање факата, из којих ћеш то видети, потребно је да се задржим на једном посебном факту, који посматран с једне стране чини се да је истина, а с друге јесте обмана.

Не улазећи дубље у проучавање социјалних проблема на разним странама, него задржавајући се на површном посматрању, антантистичка штампа и њена површна демократија замишљају то ново стање остварено завођењем република, које би, корсем, олакшале будући међународни и међудржавни живот у Јевропи. То је једна обмана више за Антанту, која је у њима обиловала и пре и у току рата. Колико је и колико факата из XIX и XX века, који таквом очекивању дају карактер голе обмане. И као да републике не могу бити империјалистичне; као да и данас не воде ратове; као да и данас не намећу другоме своју вољу и власт! Верује се да ће се пресађивањем те егзотичне зелени на разне терене, под разним поднебљима, укинути милитаризам. Једна нова обмана. Јер нека се заврши рат и нека Антанта победи, она без војске, и то колике војске, у првом реду, не може дати санкције својим жељама, које мисли да наметне својим противницима. Закључен уговор о миру неће се моћи увести у живот без оружане силе. А после тога чим да спречи увек нелојалног непријатеља у даљим но-

вим покушајима напада? Посланицама и позивањем на међународни суд? Блажен био ко у то верује!

Могао си видети из мојих ранијих писама да идеја о новом стању, о републиканизовању Јеврспе, има присталица и међу нашим људима, како међу Југословенима тако и међу Србијанцима.

На први поглед то не зачуђава нимало. Земља, у којој живимо, републиканска је. Републиканизам је у њој спроведен скроз, од дна до врха друштва и државе. Њен се народ свикао на тај систем и не може да замисли да може бити друкчије. Он се поноси тим и са чуђењем пита се зашто да то није и по осталом свету. Отуда и тежња, која се све више испољава у Русији, да се монархија замени републиком, исте форме као и швајцарска, само у већим размерима, изгледа му сасвим природна. Интересантно је, међутим, да не само Швајцарци који се баве политиком и прате политику уопште, па и руску, него и други људи с вишом културом, па и многа лица из грађанских редова, кад се с њима поведе реч о садашњим догађајима у Русији, много очекују од Миљукова, да тамо заведе то ново стање. Он је за њих републиканац и прави смер руске револуције јесте у замени монархије републиком. Такво обавештење несумњиво потиче из овдашњих кругова руских емиграната, и оно само потврђује суд што га имамо о Миљукову из времена његове изјаве пред пријатељима у Београду, пред неким нашим данашњим републиканцима, који су га бранили и бране га увек. Према тој изјави, он има две жеље: да у Русији буде министар иностраних дела и да поједе главу последњем Романову на престолу. Оно прво постигао је у овом револуционарном кабинету; на реду је да оствари и другу жељу Ко зна, можда ће је и остварити! Једно је извесно у овом руском хаосу: ако не стигне Миљуков да то изведе, он припрема терен и утире пут онима, који ће доћи за њим. да то остваре.

Скренух мало од тока излагања главне ствари, али мислим да је било потребно изнети горње факте. Тим ће се, ма и делимично, објаснити дивљење наших републиканаца творцу руске револуције, Миљукову, и ревност са којом бране и личност и поступке његове, прелазећи преко свега зла што га је тај човек, као заступник и бранилац Бугара у Русији и на Западу, учинио према нашој држави

и нашем народу. Што пак наши републиканци продужавају тај рад и на овом туђем терену, не треба да зачуђава, кад се зна да су у присним везама с Миљуковљевим агентима расејаним по Швајцарској.

Али да човек пређе преко тога, да се стави у положај онога који о томе ништа не зна, који је далеко од наше средине, па да се запита о узроку појаве републиканству код наших емиграната, извесно је да би узео у вид средину, у којој наши живе, садашње догађаје у Русији, проповеди прекоокеанске и овдашње антантистичке штампе о завођењу новог стања у Јевропи, и закључио би: да је тај појав резултат прилика и тих утицаја, као и постигнуте еволуције у политичком васпитању наших емиграната на швајцарском републиканском терену. Али то није тачно, и нарочито ово последње. Узрок је на сасвим другој страни. Он се не може упознати, ако се не зна какав је елеменат, који чини тај део наше емиграције и каква је политичка прошлост проповедника те идеје. Уз то још не треба заборавити на једну од улога што је данас има швајцарски терен за зараћене стране: док се свуда унаоколо непријатељи туку разноврсним оружјем, овде ратују један против другога интригом и трујући један другом душу. Овде се шири морална зараза, која се преко поданика зараћених држава преноси на њихове територије, и као плод те кампање јавља се дефетизам на фронту и у позадини.

Онакав пак теоријски закључак о републиканству наше емиграције у Швајцарској може се применити само на један део омладине, под којом овде разумем само праву младеж, а не и маторе, који се тамо трпају силом и с нарочитом сврхом.

Ту младеж чине ратне избеглице, сада по разним школама. Предратних има врло мало. Велика их већина није донела никаквог познавања с отачаственог терена, а и овде мало ради; сама не осећа потребу за тим, а од позваних нико је озбиљно не упућује на стваран рад и да се озбиљно спрема за дужности, које ју очекују у Отаџбини. С таквим особинама, и сматрајући своје бављење овде привременим, кад се нашла пред једним потпуно развијеним грађанским животом, који засад у Јевропи представља највишу тачку у еволуционом поретку, уместо да се ода проучавању тог живота, почела је да хвата с површине што очима види. Не питајући како

се еволуцијом дошло до солидних основа, на којима почива овај грађански живот и све друго чију само форму види, кроз какве мене и тешкоће, у коликом размаку времена, с коликим напором и посведневним радом, не појединаца него удружених снага, трудом коликих генерација, где млађе наслеђују од старијих добрих традиција, и нарочито ону о слободи напоредо са другом о преданом раду, од кога користи треба да види и друштво а не само појединац; традиција које су нераздвојне као право и дужност код сваког швајцарског грађанина — наша младеж заменила је суштину формом, и превиђајући неопходност познавати елементе, лаћа се најтежих друштвених и државних проблема, који јој изгледају у толико лакши и остварљивији, у колико их мање познаје. Она тако гледа и на питање уређења наше државе, које јој се чини тако лако, да мисли е би га решила једним потезом. Пишући о овом подсећам се на „реформе" једног гур-гура а из доба краљице Драге, који је писао о предмету из моје струке. Прохтело му се да заузме онда пријатно место помоћника библиотекара Нар. Библиотеке, па је сео, написао чланке у „Веч. Новостима" и то одштампао у књижицу. Његова реорганизација Нар. Библиотеке, — посао тежак, који тражи времена, простора, много рада и још више занатског знања — свела се на то, да се орман из собе Х пренесе у собу У, изанђао диван из собе А у собу Б, столица да буде толико и толико итд. Шта се њега тицало што је тим изложио свету своје незнање, потпуно незнање ствари о којој пише? Њему је било главно да пише, јер је он могао да пише, а други не, и јер га је на такве глупости храбрио ондашњи министар просвете, главни цензор јавности у Краљевини, који је исто тако украсио Нар. Позориште монументалним степенима од два басамака, и листовима наредио да о томе пишу као о епохалном догађају.

Али и од нас ко није прошао кроз ово доба младићског самопоуздања и самообмана! Разговарао сам и разговарам с многима од њих не о крупнијим питањима него о простим и најпростијим из те области, и увек сам чуо не излагање, које би било резултат посматрања и проучавања, него понављање фраза самопоуздања: „ја мислим", „кад би... ја бих" итд. У питањима из области друштвених и државних наука не само да се не види познавање, до кога се долази читањем и посматрањем

него, на жалост, само фрагменти од онога што им проповедају старији, под чијим су утицајем, елеменат који се и досад у животу није бавио стварањем него само рушењем. Зато сам при посматрању ове групе наше омладине све више стицао уверења да би она у друкчијим, у нормалним, приликама, остављена сама себи и живој речи својих професора, ударила бољим путем: радила би, учила би, посматрала би и проучавала би врло интересантну средину у којој живи, демократске установе и уређење државе, што је све у хармонији са посведневним животом и најмањим ситницама, те би уочила одлике, тековине и начин како се дошло до тога. И само знање тако стечено, пренесено на отачаствени терен и тамо прилагођено и примењено, дало би позитивних ресултата.

Ово вреди у првом реду за србијанску младеж, међу којом има присталица републиканских идеја, али много више неодређених, који се повијају преме разним утицајима наше емигрантске средине, а има их и таквих који су далеко од свега тога, предани својим студијама, и који политици поклањају само толико пажње колико се тиче нашег националног питања. Међутим све ове фракције србијанске младежи изнад свега прво интересује питање ослобођења потлачене им Отаџбине и народног уједињења. Али зато што прва од њих, бавећи се политиком више од осталих, иде за републиканском идејом од утицајем старијих емиграната политичара и као стиди се да у идејама не изостане иза својих другова Југословена, а и код ње као и код осталих на првом је месту питање ослобођења и уједињења југословенских племена, без обзира на пут и начин како да се по изведе, утицај старијих све је јачи на њих и све више их ствара несвесним оруђем њихових политичких смерова.

Од те групе србијанске младежи треба двојити категорију другова им старијих, недоучених ђака, бивших чиновника, државних и приватних, међу којима има их свакојаких, и добрих и рђавих, и који хоће да уче и који су се само привремено склонили под кров школски. То није младеж, и ако неки од њих још нису раскрстили са школском клупом, нити је то толико наивна омладина. Ту су се угурали и дезертери и дефрауданти, којима је Швајцарска, доиста, тихо пристаниште. Ови, у опреци са законима своје земље, негодују против садашњег стања и налазе да ће изменом система бити задовољене њихове

жеље и престати њихово прогонство. Док код оне прве групе има идеализма с којим улази и у политичка расуђивања, врло често и наивнога, ови су далеко од тога Ови су довољно зрели и знају што раде. И у Србији су били припадници политичких партија, па су и сада. Они из левичарских група, који још нису успели да се измире са полицијском делегацијом, постали су „протестанти" и скренули корак више у лево, више из ината и у знак протеста него из уверења, али чини ми се да се не варам, ако кажем, да ће брзо одбацити нова начела и прећи на другу страну. Идем и даље па кажем да ће, само ако наше избеглиштво потраје дуже, наша полицијска делегација међу таквима наћи својих најбољих помагача. А нашто се чудити томе, кад су неки и раније, док се нису овде склонили, били штићеници и млади пријатељи главног представника српске полиције. Њихов број није велики, али им је значајна улога у покрету: посредништво између праве младежи и професионалних политичара из емиграције, који рукују тим покретом, али чим се што непријатнога испољи, бацају кривицу на ове одуларене поданике, јер је то и најлакше.

Омладина из крајева изван Краљевине одваја се од прве и својом прошлошћу и схваћањем садашњице, нарочито она из крајева под Аустријом. Она се сва бави политиком. То су већ млади људи, не младеж, који су се политиком бавили и у домовини Тамо су, махом, припадали елементу који је, већином под утицајем старих, радио на разоравању Хабзбуршке Монархије. Политика, чијим су водама ишли, имала је карактер национално-револуционарни. То је политика старијих, који су, чувајући своју кожу, тражили за експоненте младиће. Ови су у рушењу Аустро-угарске Монархије и у уједињењу југословенских племена гледали свој идеал. Преко тога ретко да је кад премашао њихов поглед. Они су мало или нису нимало мислили на проблеме, који ће се јавити из тог распада. Мета им је била јасна и утврђена, пут прав. С таквим погледима и осећањем избегавши из аустријских канџа, неки од њих нашли су се у добровољачким одредима на српском фронту, где су дошли у додир с личностима из Србије, од којих су неке такођер револуционарно радиле на том истом послу. Отуда њихова привржeност и дивљење према том нашинском национално-револуционарном елементу.

Посматрајући ову врсту омладине запажам код ње извесне појаве, који прелазе у одлику и нису ни мало утешни, али су потпуно разумљиви. То је њено скретање из крајне политичке левице у крајну материјалистичку десницу, и све већа тежња „да имам ја а другом како Бог да“. Недовољно упућен човек у многе ствари што се под пепелом скривају, зграњавао би се, кад би чуо да их међу њима има, који су на пр. на једној страни револуционари и републиканци а на другој присталице краља Николе, и да, претпостављајући пријатан живот — и по више канета доброг безелског пива дневно и пре и после ручка — штедњи и апстиненцији, пружају руку неким од фондова намењених помагању студентске емигрантске сиротиње, у коју се они не могу убројати, будући су довољно обезбеђени.

Мене ово ништа не изненађује.

Та омладина, као избеглице на швајцарској територији, под заштитом Србије, у прво доба била је при својим ранијим идејама национално-револуционарним. Али, како се овде нашао известан број политичара Југословена, емиграната из Монархије, са задатком да слободније него у савезничким земљама воде пропаганду против непријатеља и савезника-противника, омладина им је дошла под руку. Како се пак мишљење ових политичара колеба и моделује према светским догађајима и ратној прогнози, и на омладини се виде отисци њихова утицаја. Затим, из, на први поглед, непојмљивих разлога, њена национално-револуционарна политика губи све више од националнога и замењује га интернационалним, задржавајући револуционарност програма, који уместо раније спољашње све више добија унутрашњу сврху. Руска револуција, која је знатно омела и отежала брзо решење нашег националног питања, нашла је код њих најјачег одзива, колико у погледу националног питања још више са сврхом унутрашњих пертурбација и стварања новог стања. Она је чак то видно манифестовала првих дана руске револуције на један неприличан начин. Упућена од својих старијих на конференцију једног Јеврејина, Лењинова агента, у општинској дворани на Пленпалеу, манифестацијом после тога она се потпуно удаљила од свог првобитног национално-револуционарног програма и похитала је у наручје руским бољшевицима, који су несумњиво средство у рукама Централних Сила. За мене је јасно, јер има доказа, да се овим

актом није толико обележила спонтана воља омладине колико утицај и подстрек старијих, којима то треба. Исто тако неће ми бити чудно, ако политичка радионица ових старијих на страни има и таквих посленика, који данас радо пружају руку кеси и представљају се као националисте али ће на националном тлу проповедати екстремне идеје.[1]) А шта се и може очекивати од њих, кад им заштитници и учитељи за углед истичу руске максималисте! Не треба да чуди ни то што омладинаца ове врсте има и на платном списку наше полиције и разних туђих пропаганада. На што се чудити, кад су ту с једне стране корупција а с друге тежња за што угоднијим животом. Корупција тражи жртава не мислећи шта ће бити од корумпованих, и жртава налази тамо где се хоће да се живи, да се угодно живи.

У овој групи омладинаца има неоспорно честитих младих људи, којима се нема шта замерити, и поред њихових авансираних политичких идеја. Међу њима има их и фанатизованих противника аустријаштине. Али их је сваког дана све мање таквих и превагe имају добре рачунџије и реалисти, који се подају утицајима старијих, што им доноси користи. О некима се најако говори не само да су неискрени према идеји слободне државе уједињених Јужних Словена него и да су сумњиви, јер да одржавају везе са сродним елементима у Монархији, које тамошње власти знају, повлађују им и подржавају их. Мени је непојмљиво како може бити, да појединци, као аустријски бегунци, који су били у Србији, и сад корсем раде на распаду Монархије, несметано се дописују са својима у Монархији и отуда добијају новаца за што угоднији живот, пошто од српске владе добијају колико им је потребно. Има их, који из пакости или из других некаквих побуда, стварају неприлика својим земљацима, исто тако бегунцима из Монархије, за које знамо да су потпуно исправни; неприлика тамо на дому, које им долазе од аустријских власти. Али има и много горега од тога. У рукама једног од емиграната, Србина родом из Бановине — чијим поштењем, знањем и пером неће да се користе ни Југославија ни Србија, док помажу пробисвете и уцењиваче, и коме ни хлеба да пруже, док друге тове ђаконијама — имао сам прилике видети писмо шефа аустријске

---

[1]) Словенац г. Влад. Фабијанчић данас је комунистички посланик у Уставотворној Скупштини.

војне шпијунаже на Ријеци, маринског поручника Червенке, под видом неког тамошњег трговца, писано једном омладинцу. Поред осталог у том се писму говори о новцу, који је послан омладинцу као награда за достављене вести. И новац и писма слати су на адресу другом у Берну а потом предавани правом адресанту. Значајно је да су главешине Југословена у Швајцарској и на другим странама знале за све то и користиле се тим везама. Један део тог аустријског новца и данас се налази у рукама једног од најугледнијих чланова србијанско-југословенске групе у Женеви[1]). А жалосно је да је онај честити Србин из Бановине био лишен сваке помоћи па и хлеба, од кад је, не знајући закулисне послове, тим истим истакнутим Југословенима свратио пажњу на Червенкина питомца. Он и данас љуто пати.

За двојицу од ових „надобудних" омладинаца југословенских знају се исто тако нимало пријатне ствари. Кажу да су 1915 год. били послани одавде у Србију као добровољци. У Србији били су у ђачкој чети. Кад је у јесен настало повлачење и они су са ђачком четом преко Призрена, Дебра, Охрида и Флорине дошли у Солун. Ту их је одједном нестало. Убрзо појавили су се у Риму, а потом опет у Швајцарској. Како? С пасошима најисправније форме, у ствари фалсификованима у аустријском конзулату у Солуну, који је таквим истим пасошима снабдео многе наше дезертере и национално сумњиве. Један од њих наставио је студије у Цириху као питомац нашег министарства иностраних дела, а по препоруци женевских Југословена. И сад је тамо, ватрен Југословен против Србије. Други је био овде. Једног дана прикљештен да каже истину о свом делању у 1915 год и после, одговорио је: „Боже мој! Зар сам ја био сâм? Имало је кро-

---

[1]) Чувару ове своте, кад ми је у априлу 1918 год. у Риму, у доба Римског Конгреса потчињених народа, у присуству више лица, у врло провидној алузији добацио увреду, одговорио сам:

— Ви треба да ћутите. Код вас се и данас налази Червенкин новац слат вашем штићенику!

— Мислите, ваљда, на Б. Д.

— Тачно! Извесна количина аустријских круна послатих с Ријеке, на вама такође познату адресу у Берну, и данас је код вас.

— Није он мој штићеник него министра унутрашњих дела.

— Да, и његов. Али ко га је препоручио том министру унутрашњих дела још 1915 год? То сте били ви, господине!

Господин је после тога докопао свој шешир и охладио.

кодила с пушком, али и без пушке". Његов саговорник објашњава ове енигматичне речи овако: „Првим речима означава сумњиве у редовима добровољаца 1914 и 1915 год., убациваним у Србију од Аустријанаца; другима склоњене, штићене и обилно помагане у иностранству. Он је свакојако добро знао, кад је ово рекао и да није био сâм." Ово његово признање пред трећим постало је незгодно за његове заштитнике. Да га се отарасе и заташкају ствар, успели су да га склоне са неугодне швајцарске територије и пребаце у Француску, одакле је упућен у једну од афричких колонија.[1])

Напустивши своје раније идеале и тражећи нове оријентације ова група југословенских омладинаца, појачана другима, који с њом нису имали ничега заједничкога сем што су имали исте заштитнике и учитеље, спојила се с оном србијанском, чије се незадовољство манифестује у републиканству. Сви скупа данас већ представљају једну групу, која иде правцем који јој дају старији политичари од заната, Србијанци и Југословени, окупљени око СНБироа и одсека Југословенског Одбора у Женеви. Одатле потиче директива, а омладинци су просто оруђе у рукама старијих.

У тој групи старијих Србијанци су сви готово из партије самосталних радикала, којој сам и сâм припадао од њена стварања па до повлачења из Србије. Тада

---

[1]) У Њу-Јорку штампана је једна интересантна књижица *Kako sam imao postati austrijski špijun*, као 2 свеска Jugoslovenske Biblioteke, у којој писац, г. Д. Бублић, прича о томе како је у Загребу 1915 г. спремљен за аустријског шпијуна против Југословенског Одбора и за војничке ствари.

„Брошира је интересантна, више као роман него као документ", рече ми у своје доба један пријатељ.

О њој се доста говорило у емиграцији међу Југословенима, али ју је било немогуће добити. Желео сам је имати и у својој збирци и за Народну Библиотеку. У томе нисам успео све до ове 1921 године.

Прегледао сам је пажљиво Онај мој пријатељ има право. У њој има доста намештенога и удешенога Хронологија у њој не одговара појединим утврђеним фактима Брошира се завршује одласком писца у Швајцарску, камо је, вели, успео да умакне, у место да је отишао у Италију.

Излагање у њој имало би праве вредности само тако да је писац наставио своје мемоаре, да је изложио што је радио пошто је „преварио" Аустријанце. Или ће, можда то наставити данас, у колико је онда незгодно било писати. То се с правом очекује од њега.

је она престала постојати за ме, као и свака друга политичка партија. Од часа када сам се кренуо на пут изгнанства за мене је постављено начело: Кад нема Патрије — нема ни партије! С тим сам изишао из Отаџбине, с тим сам ушао у туђ свет и при томе остао сам све до данашњег дана. Партијској подели и борби било је места у нашој слободној земљи, а не овде. Стога ми моји негдашњи партијски пријатељи и другови нису овде ни ближи ни даљи од осталих Србијанаца и Југословена. У свима њима гледам само људе, од којих се, с правом, тражи да свој рад упуте поглавито на опште народно добро, и свакога од њих ценим према томе колико који уради на том пољу. Заставу пак међу њима носи фракција из негдашњег „Дневнога Листа“, о којима може мислити како ко хоће, али ја налазим да они најмање имају права говорити о свом републиканизму после познатог ми начина ликвидирања дефицита своје редакције. Сваки исправан грађанин и лојалан монархист биће, уверен сам, сигурнија потпора чистој републиканској идеји од републиканаца, који се не смеју слободно осврнути у своју прошлост!

Истина је, да их има међу њима који су у доба последњих Обреновића били слободоумни. Само је и то слободоумље било свог рода. Јер, кад догађај од 29 маја 1903 год. није донео чему су се надали, помирили су се са стањем, које их је довело до части и власти. Сасвим су се помирили с монархијом и постали су опортунисти више него бих се надао. То су објашњавали политичком тактиком и потребом.

Знам их. Видео сам их на делу, и на сцени и иза кулиса.

Било је прилика, када би очи ископали свом партијском противнику за ситницу, док су ћутали према злочинима својих. А колико и колико су пута оћутали и за противника, ако су тада били у политичком савезу с њим, ради учешћа у власти. И не само да су ћутали него су чак и бранили њихова неморална дела, кад је у исто време требало бранити и рад својих људи. Тада је опортунитет достизао невероватне границе еластичности.

Знам их, кад су неки од њих, садашњи представници републиканске идеје, погрбљени прелазили праг куће представника монархизма у Србији, распитујући се за ситне жеље укућана, и редак је био дан а да се не појаве тамо у недемократској одори. Нису одбијали ни части ни

достојанства. Неки су били наставници принчева, којима су говорили о задацима и значају монархије. А били су и саветници њихови. Други су вребали прилику да се нађу у њиховој средини. Тада није било дреке на капиџике. На дворским забавама тискали су се у прве редове држећи се прописа из доба Луја XV, који су им били куд и камо боље познати него прописи из времена терора Француске Револуције. Све до скора, до првих појава републиканске струје, и они и њихова околина на швајцарском републиканском терену, хвалили су се поверењем и благонаклоношћу будућега носиоца круне, с којим су бродили Отрантским мореузом на контраторпиљеру.

На овај туђ терен донели су једну ружну особину са отачаственога: партијску искључивост. Сваку ствар посматрају са чисто партијског гледишта. Први бојеви метци у друге таборе почели су падати отуда. На присталице других политичких партија и овде гледају као на непријатеље. Ново груписање што га врше овде иде на појачавање према унутрашњем противнику. Не годи им ни туђа самосталност. И ако у партији никад нисам био међу последњима — или ваљда зато што сам увек хтео очувати своју независност — отуд ми је више пута подметнута нога него од стране отворених противника, које сам имао према себи. Ни овде нисам могао проћи без тога. Диктатура, која је тако далеко од правог демократизма, а била се залегла у врховима партије, па није трпела туђу вољу и мишљење, била би им по вољи, али да је они имају. Пок. Скерлић, који ју је у своје доба помагао, био је њена жртва, коју су ови давно предали забораву.

Себе с поносом називају демократима. Друга је ствар с колико права, кад се осврну у прошлост. Сви који нису с њима или су реакционери или закржљале памети, према томе да ли су стари или млади. „Наше је слободоумље — говорио ми је много раније један из њихова кола — било у томе што смо били машице у рукама старих лисаца, који су нас гурали напред и користили се нашим испадима“. Сад су они у улози својих учитеља и међу омладинцима траже експонената за оно што сами не смеју да јавно кажу и ураде, јер је тешко бити одметник од власти, данас и у туђем свету лишити себе угодна живота и добрих прихода, на које су се навикли.

Што мање подвојености и што више једнодушности потребно нам је на овом терену пре него ма где другде. Али се они на то мало обзиру, и с места, на коме су, терају своју посебну политику. Окупљени око СНБироа, одакле се најлакше одржавају везе са странцима, и у првом реду с представницима јавности, пуне овима уши о себи као напредном елементу, док су им остали земљаци реакционери, које је препоручљиво избегавати. Време од како је настала руска револуција, у коме се на свима странама демократише и републиканише, пружило им је згоде за то, и у толико пре што су брзи на језику и лаки у својим закључцима.

Од те њихове пропаганде осећамо и ми појединци у нашим односима са странцима.

Ту недавно, један Швајцарац, добар пријатељ наше народне ствари, са чуђењем запитао ме је зашто да сам међу реакционерима, кад таквог чега никад није осетио код мене при толиким разговорима са мном. Још додаде: Чудновато је, да су Србијанци махом конзервативци, реакционери и племенски ексклузивисти, што није случај с Југословенима, који су културно виши и шире националне концепције. Упитао сам га откуда је добио такво обавештење. За извор ми означи СНБиро. То ме није изненадило и оћутао сам. Таквим епитетом једног дана поздравила ме је, смешећи се, моја кћи, враћајући се из школе, где је пала таква реч не од какве Српкиње, јер је друге није било, него од другарице Швајцарке. Захвалио сам јој љубазно на поздраву, а сâм факат класификовао сам на место, које му припада.

Кад се међу њима, овде, први пут осетио републиканизам, питао сам се: Откуд им, наједном, то враћање сновима младалачких дана неких од њих, из времена последњих Обреновића? Каква су се то чуда десила? Или, да се негдашње републиканске клице у њима нису разгрејале на овом демократском сунцу републиканске Швајцарске? Али је овде толико влаге, да су се могле само још више уплеснивити. И зар у нашој земљи нема и топлијега сунца!

Кад сам, по прелазу преко Арбаније, дошао овамо из Рима — а то је било последњих дана месеца марта прошле година — и нашао се с њима, нисам осетио код њих ни најмање промене. Да ли зато што је није било или

што је нисам могао уочити? Верујем да је оно прво. Били су исти какви и у Србији у последње доба — монархисти ништа мањи од осталих. Ништа се друкчије није могло осетити ни по средини, у којој је зрачио њихов утицај. То се није осећало ни у току прошле године. Шта више било је прилика, кад се њихов монархизам видно истицао и с њихове стране подвлачио. Зар сам мало пута слушао о вођу тих србијанских републиканаца овде како његови људи говоре да ужива највише поверење и да је за то видно одликован златним часовником с монограмом? Или зар се ти исти нису ревносно такмичили с овдашњом српском полицијском делегацијом при појави првога памфлета србијанског новинара г. Св. Јакшића? Најистакнутији међу њима први је сазнао за њ, и кад је сазнао, обишао је шефа те делегације и лично похитао у Евијан г. Веснићу а одатле у Париз, да шифром извести владу и круну о појави памфлета. Они су тада отворено говорили да је та ствар у вези с некаквом војничком организацијом у Солуну, о којој смо ми други много касније почели сазнавати по нешто. У оцени те афере тада су били у потпуној сагласности с овдашњим радикалима. На обе афере, на ову у Женеви и на ону у Солуну, гледало се истим очима, и војничка тајна организација била им је у исто време и анти-демократска и анти-монархијска. Тада је од Швајцарске створен прави баук за србијанску владу на Крфу: тврдило се да је у њој легло организације за промену режима у ослобођеној Србији и препоручивано је да се Швајцарска испразни од Србијанаца. У исто време, како чујем из уста њихових пријатеља, у Скупштини, и иначе на Крфу, говорило се на сва уста о некаквој Терзићевој дивизији у Швајцарској.[1]) Југословени су, међутим, постали поуздан елеменат. Надлежни као да

[1]) Непотпуне и само делимичне светлости на ово питање баца дискусија на 82 редовном састанку Нар. Скупштине на Крфу, држане 30 марта 1918 год. (*Стенографске Белешке* за год. 1918, стр. 100—155).

Полемика пак која се била заподела између *Републике* (боље г. Ј. Продановића) и *Самоуправе* такођер не расветљава главну ствар. Изгледа као да свака страна држи по нешто у руци, чим прети али га не показује. Чува се, јамачно, као последњи метак, ако дотле не савлада или не ућутка противника. Али тешко да ће иједна страна загазити у главно питање, којим би се могла објаснити промена у мишљењу србијанских демократских емиграната у Женеви.

су прихватили мишљење наших нових републиканаца и учинили су неопростиви грех, што су једним низом мера подвојили избеглице на Србијанце и на Југословене, и док су прве подвргли надзору и изложили гоњењу, друге су обасули наклоностима и даровима.[1]) Ту им је добро дошао министар унутрашњих дела, који је још у Нишу узео под своју заштиту Југословене и од њих створио одбор за унутрашњу пропаганду, па им се и сада показује наклоњен. Неки од њих и сад му име изговарају са усхићењем, док су други у сталној препирци с њим.[3])

После тога, само не тако брзо, настала је промена у мишљењу и у држању њихову, како у погледу солунске афере тако и у „оријентацији у духу нових идеја". Јакшићева афера остала је за њих и даље дефетистичка, јер је

---

[1]) Та се наклоност манифестовала на разне начине, а најглавнија су два: ослобођење од сваке обавезе према Србији, нарочито у погледу војничке дужности, и отварање каса Народне Банке у Марсељу, из којих им је даван обилан зајам, који је падао на терет ратних зајмова Србије.

Услед тога настало је утркивање ко ће пре бити Југословен. Било је настало време, кад су Срби, прави правцати, из београдског предграђа Земуна, престали звати се Србима и називали се Југословенима. Србима пак из крајева, у којима су помешани са Хрватима, није се давало ни кршне паре зато што се нису одрицали свог народног имена. А лекари Срби, које је дотле издржавала Србија као Југословене, кад је од њих затражила да јој се ставе на расположење и да лече свет у заузетом делу Маћедоније, одбијали су ту дужност, али ни даље нису престрајали пружати руку Народној Банци.

Каква је корупција вођена према југословенској омладини, којој су маторци потписивали менице и слали Нар. Банци, да би се боље проводила и што грлатије драла на Србију, а како је поступано са србијанском омладином, која је, после свих јада да пређе Арбанију и да остане жива али не и здрава, и од које сваког дана отпада један по један „у најлпшем цвету младости", од туберкулове, биће речи на другом месту опширније За сада пак да наведем само случај с једним Србином из Скопља.

Види овај да Југословени уживају нарочите повластице па се обрати представнику српских власти у Женеви с молбом да се то учини и према њему.

— То не може, одговори му овај.

— А зашто? пита Скопљанац, коме, готовом на смех, играју живе очи и дрхте мишићи око усана.

— Па зато што ти ниси Југословен!

— Како? Зар ја да нисам Југословен? пита живо Скопљанац. Зар ја, који сам најјужнији Југословен?!

Али му не помогоше ни истина нити досетљивост, да обеснажи тада у јеку аустријску дефиницију Југословенства и Југославије, коју је Аустрија стварала засебно од Србије.

између њих и овога био непремостиви јаз, појачан држањем овога према Југословенима, чији је рад сматрао штетним за Србију, а држање српске владе према њима млитавим и погрешним. Друкчије је с афером официрске организације у Солуну, која се обавијала велом идеализма. Напоредо с тим њихове везе с Југословенима, политичарима и политичким ништавилом, постају нераздвојне, тако да они данас с њима представљају политички блок, одвојен од осталих емиграната.

За обичног посматрача у прво доба образовање тог блока изгледа обичан и разумљив појав. Један део наших Србијанаца из те групе, који се и раније бавио националном пропагандом, био је у вези с национално-револуционарним елементом изван Краљевине, и нарочито с оним из Босне и Херцеговине, чији су неки припадници сада овде. Будући при истим погледима и нашавши се на заједничком пољу рада, ништа природније од настављања рада у заједници. Али пада у очи да ово тешње груписање обостраног национално-револуционарног елемента и његово све јаче одвајање од осталих емиграната пада у доба, кад се код њих осећа потпуна промена у мишљењу о солунској афери.

Далеко сам од Крфа и од Солуна. Немам нити могу имати вести о тамошњој ситуацији. За нас непатентоване у Швајцарској, који не припадамо ни једној од владајућих група, тешко је разазнати се у ситуацији која влада на Крфу, а још мање можемо знати суштину догађаја у Солуну. Чујемо само о догађају код Острова, сада у двема потпуно супротним версијама, док је раније била само једна. Спомињу се и главне личности, уплетене у тај догађај, од којих добар број познајем. Појединости нам се испод руке казују, али су толико супротне, да се у њима не може наћи нико који нема поузданих вести с Крфа или из Солуна. Јасно се види само то да док полуслужбени извор даје једну версију, ова друга даје сасвим супротну и тој и оној од прошле године. Онда су бацали дрвље и камење на преторијанце и њихови пријатељи отресали су руке од ових, али не и сада.

Сећам се тако рећи зачетка Црне Руке. Тада је имала идеалан задатак. Гледала је на Босну и на Херцеговину, на Стару Србију и на Маћедонију. Тада је спремана сјајна кита младих, интелигентних, спремних и одушевљених официра, од којих је више од половине оста-

вило кости по гудурама и пољима пре и за време балканских ратова. Али је скретање од задатка настало још пре тих ратова. Неки од њих, са пуно амбиција, налазећи да је политика рђава и политичари још гори, хтели су да се организација пренесе на унутрашње политичко поље и не слутећи да ће баш та тежња упропастити њихов идеални задатак Под сугестијом својих пријатеља из грађанског реда прва им је идеја била улазећи у политику стварати парламентарну групу. Али како, кад о парламентским изборима није могло бити ни помена? Мислило се на најгоре решење: прибрати политичке шкартове, већ избачене из политичких партија и група, с којима би се на првом кораку упропастила идеја Једна неодмерена пуста жеља. која их је потпуно скренула од идеалног задатка и испољила слабост, којом су похитали да се користе професионални политичари. Осетивши ту тежњу, политичари су похитали да се њом користе и да је злоупотребе. Настала је утакмица ко ће се њом пре и потпуније користити. Та утакмица диже овима цену на партијско-парламентарној пијаци. Даје им се карактер завидног фактора при решавању најтежих питања и парламентарних криза. Зато се о њих отимају, али их и експлоатишу и упропашћују, У колико год пак, услед ове политичке трговине с њима, изгледа да им је утицај већи, у толико су они даље од свог првобитног симпатичног националног задатка, и у толико им рад постаје мање симпатичан за сваког политички незатрована човека. У последној фази парламентарног живота у Србији, пред светски рат,они су у отвореном сукобу са својим ранијим политичким савезницима и због тога поцепани у две несразмерне групе Већина тада ступа у политички савез са тадашњом опозицијом, која је експлоатише као и они ранији. Њихова леђа овима треба да послуже као помоснице, да дођу до власти. У то доба политичари из опозиције иду тако далеко у злоупотреби с њима, да их узимају као средство за терор, иако ће их првом приликом одгурнути у страну као елеменат противан правилном развитку државе, парламентарног живота и демократских идеја.

Кад се у садашњем моменту посматра промењено гледиште овдашње србијанско-југословенске групе о солунској афери, свакојако не треба сметнути с ума догађаје из 1914 год., из времена кад су политичари из опо-

зиције чинили кораке код руског посланика пок. Хартвига, који су имали наслона на ту групу некад идеалних људи, због политичких тежња одстрањених од правог и првобитног задатка. Поштен човек и искрен Србин мора жалити ове људе, несумњиве вредности — бар у великој већини — што их је политика злоупотребила и упропастила. Али је до тога морало доћи, чим политичари у политичкој борби нити хоће себе да троше нити да себе излажу тешкоћама, те траже помосница, за које их није ни најмање брига што ће се поломити, јер мисле само како ће прећи преко њих и доћи до власти[1]).

Али је то тако. Тако је бивало па ће бити и даље. Биће увек, док буде људи склоних да друге злоупотребљавају и да се даду злоупотребити.

Ну да се оставим тога па да изложим што имам пред очима

Стекао сам уверење, и ово сваким даном добија све више потврде, да републиканизам Србијанаца из србијанско-југословенске групе расте с јачином обновљених симпатија према њиховим савезницима из 1914 год., а с тим напоредо расте њихова мржња према политичким противницима тог доба. Јасно је да њихов рад овде стоји у вези с политичком ситуацијом на Крфу, створеном солунском афером. Осећа се да тамо, на Крфу, крцка у влади и да се ломи на штету ових овде и њихових пријатеља на Крфу. Услед

---

[1]) Г Ђ. Једенић у *Југословенском Народу* (Београд), бр. 92 од 20 новембра 1920 год. пише:

„25 јануара (1917) био сам позван хитно у Солун, где сам стигао 8 фебруара и ту одмах сазнао шта је све било, како ствар стоји и којим је правцем упућена (истрага о атентату). На моје питање зашто ствар није дисциплински расправљена на основу законске власти ресорнога министра, одговорено ми је: да је г. министар Драшковић нарочито и свом снагом инсистирао да се сви сумњиви официри ставе под суд, па макар свима главе одлетеле, као и да је министарски савет сав усвојио његово гледиште

„Пошто сам и сâм био увршћен на велику мобу сведока, међу којима су била и два ревносна сарадника „Пијемонта“: Милан Комадинић и Милутин Томић-Никац од Ровина, ја сам одбио свако сведочење у оваком процесу, какав је у Солуну већ био отпочео. Јер, по мом убеђењу и мишљењу, и пре тога и тада и данас, са гледишта државе и њених интереса, главни кривци нису били оптужени и осуђени, већ они сви други, који су ове употребљавали за себе и своје партије, и злоупотребљавали против војске и државе. Од свих њих у овом процесу, наравно, није било ниједног јединога ни као оптуженога ни као сведока, ни као браниоца!“

тога и пукотина. која је стално постојала између њих и радикала, пукотина по којој су често чепркали и све више је дубли, претвара се у јаругу. Све се више ближи борба, у коју ће ови ући под републиканском заставом. А сплет је прилика такав, да им у помоћ пристижу и југословенски емигранти. У прилог томе иде им и већ наговештени рат г. Супила и његових присталица,[1]) међу којима има нај-

[1]) О раду пок Фр. Супила у емиграцији на Југословенском Питању биће речи на другом месту. У том раду има један моменат, који је познат само неколицини, али не и јавности: то је његов рад првих месеца светскога рата на стварању Велике Хрватске.

Супилова политика подвајања Србо-Хрвата у посебне државе, на којој је радио и 1916 и 1917, логична је последица започетог му рада у Риму 1914 год.

Овом приликом желим да сачувам од заборава само једну епизоду, карактеристичну за оно доба.

Једног дана месеца јуна 1916 год. наиђем на пок. Супила таман кад је са г Ив. Мештровићем изишао из Hôtel du Parc у Женеви. То је било после познатих изјава г. Пашића у Петрограду.

Пок. Супило први поведе реч о тим изјавама и рече да је г. Пашић издао и упропастио југословенску ствар.

— Знам ја његове марифетлуке, рече Кад је њему нуђено да се Србији даду Босна и Херцеговина, Војводина и један део Славоније, био је пристао.

— А што би било, г. Супило, да се рат сврши с partie rémie, што лако може бити, ако се не поправи ситуација за наше савезнике, ако не добију помоћи однекуда? У том случају боље је и то него ништа

— Е, то не! Или све или ништа. Нека све пропадне!

— Па да се оствари сан неких: да се ујединимо под Аустријом. То тек не сме бити! Пре свега Србија мора постојати. Не сме пропасти што је стварано стотину година Србија је и даље полазна тачка у раду на ослобођењу и уједињењу Југословена. Тако сматрамо ми Срби, сви Срби. Затим што год се сада више отме од Аустрије, на штету је њену а у корист наше заједничке ствари и велика је олакшица при првом даљем обрачунавању с Аустријом Јер, у колико год Аустрија буде мања а Србија већа, у толико је више изгледа на дефинитивно решење нашег националног проблема. Најзад, питање је: ко пристаје на то „нека све пропадне“? Пристају ли они што се једини боре за чисту народну ствар а не за туђинца? Они што се после свих претрпљених мука боре да се врате дома као победиоци а не као робље? Њих треба питати! И још нешто: Откуда ви знате да је оно нуђено г. Пашићу, односно Србији?

— Знам! Кад сам био на меродавном месту у Лондону, рекли су ми: „Што се ви ломите око стварања Југославије, кад је неће г. Пашић? Ево, на што он пристаје“. И показаше ми на што је он пристао, и да је то гледиште српске владе.

— Која има жеља, али и одговорности; а ви никакве, па вам је лако рећи „нека све пропадне“.

истакнутијих Југословена и овде и по савезничким земљама, па и таквих, који се јавно, корсем, не слажу с њим али у души с радошћу очекују да овај успе у борби са г. Пашићем. На тај начин републиканизам наших још изразитије добија карактер унутрашње партијске борбе, с тежњом да, с обзиром на будућност, прошири терен по осталим покрајинама. Али зато нико не може порећи да ће ова борба имати и свој спољашњи карактер и утицати на питање уједињења наше нације и на питање стварања заједничке нам државе. Што год се она више заоширава, све више засеца у то поље.

Републиканизам, који се под оваквим погодбама јавља код наших Србијанаца на швајцарском терену, противно свему што би се на први поглед могло очекивати, лишен је начелности и искрености; он је израз жучности и партијске заслепљености, која у борби не бира средства. Такав, републиканизам наших мање је сврха а више средство у борби не за идеје него за власт и за превласт.

Осећају ли то овдашњи Југословени и шта њих гони тамо?

Непријатна ми је била даља дискусија. Избегао сам ју, да му не бих казао да знам шта је 1914 год. радио у Консулти, после тога у Петрограду, зашто тамо није успео, и да се то слаже са „нека пропадне све". Избегавао сам да му не бих рекао: човек који је онда радио у том правцу најмање има права пребацивати г. Пашићу и српској влади што би — ако им је оно нуђено — ценећи понуду у вези са ситуацијом и изгледима ратним, ишли најцелисходнијим путом у остварењу националног проблема.

Годину дана после тог сусрета са пок. Супилом, у XII седници преговорача за Крфску Декларацију, 16 јуна 1917 год., у присуству представника Југословенског Одбора г. Пашић изјави: „Много нам је нашкодио Супило. Дошао је међу првима у Ниш. Рекли смо му: идите и говорите да сте, као Хрват, за јединство. Немојте се борити за то како да тражимо гарантије, како да се осигурамо. Али он није могао да се одржи у потпуним границама. Дао је себи једну улогу политичара. И место да користи, да помогне нашем идеалу уједињења, шкодио нам је. Он је доцније стао на гледиште да питање уједињења зависи од политичке ситуације Како му је кад згодно било. И то нам је нашкодило" (*Нови Живот*, књига V, стр. 271)

Од присутних, види се, нико није бранио Супила, и прешло се на друго питање. Србијанско-југословенска група пак у Женеви, пред крај 1916 год. почела је испрва једва осетну а потом све јачу кампању против г. Пашића служећи се овим истим аргументом Супиловим, клонећи се при том да му каже извор. Она је то чинила при свем том што је знала да је Супилова акција најмање одговарала њеној формули народног јединства.

Је ли и њихов републиканизам резултат политичког васпитања? Или је преображај створен у њиховој души у републиканској Швајцарској?

Боже сачувај!

Пре свега они никад нису били републиканци. Лица што припадају овој групи представљају врло разнородан политички елеменат и по васпитању и по формираном менталитету, и по својој политичкој прошлости. Социолог ће увалуд лупати главу да између њих нађе додирних тачака за компромисну базу републиканску. Ње нема, а још мање да би је могао наћи између њих и Србијанаца.

У том погледу с нашим Србијанцима у првом реду, и нарочито, ничега заједничког нема хрватски емигрантски елеменат. Овај ни међу собом нема заједничког сем једноликог васпитања, које им је дао тамошњи живот и државне традиције, вештачки стваране и усађене им у душу. Пада у очи да међу њима и нема присталица хрватско-српске коалиције, која је бар до рата отишла најдаље с тежњом хрватско-српског јединства. И не само што их нема него ови што су овде воде одлучну пропаганду против коалиционаша, данас на влади у Хрватској, и чију данашњу политику сматрају нејугословенском, скоро непријатељском. У томе се не одваја ни бивши коалиционаш и њихов посланик, сада старчевићанац, а помажу их ревносно наши Србијанци. Овде преовлађује старчевићански елеменат, који је и иначе најмногобројнији у хрватској емиграцији. Он се представља ултрајугословенски, али с колико права и с каквом тежњом, видећемо, можда, ускоро. Међутим, кад се зна да се људи из те групе налазе на челу Југословенског Одбора, и да је најтешња веза између овога и женевске србијанско-југословенске групе, не изгледа ми да се треба чудити зашто се овде испољавају и идеје оних из Лондона и Париза.

Хрватска емиграција није ни без франковаца, бивших и садашњих. Бивши су постали старчевићанцима. Међу овима има их који су, тако рећи, до јучер негирали српство и српско-хрватско јединство, били су љути противници свега српскога, па и данас разроко гледају на српско-хрватско питање, увек више истичући што нас раздваја него што нас спаја, више подржавајући прво него друго. Таквима је републиканизам, прави републиканизам, потпуно непозната биљка.

Пада у очи и то да међу Хрватима, што није франкмасон задрт је клерикалац, који никако да се помири са равноправношћу вера. На православне гледају као на синоним српства. Волели би да нема првога рачунајући да ће лакше ишчилети и друго и уступити место југословенству.

Срби изван Краљевине имају више заједничкога са Србијанцима, али не и са Хрватима, сем, можда, оног коалиционаша прекрштеног у старчевићанца. Ни њима републиканизам никад досад није био на уму, а најмање кад је било у питању стварање народне државе. Напротив монархизам, с његовим представником у Србији, био им је, као национално-револуционарним политичарима, главно оружје, и њихово мишљење о томе из времена пре рата познато је врло добро. То вреди нарочито за оне из Босне и Херцеговине.

У тој групи Срба изван Краљевине налази се на пр. изразити ранији националист из Босне, непосредни узрочник погрома Срба у Загребу 1902 год., чије се интимно расположење према хрватском племену ни данас није изменило, али га је, ево, практичност његове политике сљубила са сасвим супротним елементима хрватским. Сад су се нашли, како обично веле, на истој политичкој платформи. Код њега ова промена није проистекла из уверења, него на једној страни из везе са Србијанцима, с којима је сада, а на другој због солунске афере. Има и још један разлог То је корист, која је готово сталан мотив његову раду. Мени се чини да је ово његово скретање у лево диктовано рачуном, да лакше постигне сврху, о којој ће касније бити више речи.

Па зар у тој групи није и ефендија, који боље познаје диспозициони фонд српске владе него свој џеп; који годинама обилази Јевропу о трошку његову, из којега га ништа не може ишћушкати. Сада шетка између разних престоница и још чешће навраћа у Женеву. Знам га годинама и како је стално мислио све док се није десио преокрет у држању србијанско-југословенске групе. И сад ми је у свежој успомени његова љутња, кад је гневан због држања хрватских трупа и због писања хрватске јавности у новембру 1914 год., у доба Поћорекове велике осветничке офанзиве, узвикнуо у српском посланству у Риму: „Њима треба набити шајкачу и преко ушију и преко очију, па ни да чују нити да виде, и тући озго."

У таквом сам га расположењу оставио у Риму. Али, чим се морално сродио с његовим представницима, кад је дошао у Југословенски Одбор, изједначио се с осталима и нашао на истој платформи у тражењу нових оријентација, похитао је да се одрекне ауторства те изреке и да је припише другоме. С пупком прираслим за диспозициони фонд, у који ће једнога дана заглапсти све четири и у њему наћи моралне смрти, тај нема ама баш ничега заједничкога у идејама нити са хрватским нити са српским републиканцима.[1])

Још мање га може имати онај војвођански неиспитани професор, бивши аустријски фељбаба, оспособљен за манастирског чтеца, чији је „шпецијалитет" да, по поруци својих госа, сваком приликом истиче потребу уласка Бугара у федеративну Југославију и да се ревносно брине о самосталности Црне Горе, па макар била и под заштитом Италије, само да није с „некултурном" Србијом, која не може да схвати нове идеје. Или ватрени републиканац, јадни у Сријему Рајко, песник родољубивих песама, чија се политичка концепција републиканизма своди на „како кажу господари"!

Чега заједничког могу имати такви и њима слични с хрватским републиканцима? Па и онај социолог, коме од србијанштине вреди само новац и коме ништа не смета да сада, као југословенски емигрант са слободне швајцарске територије, сарађује на немачким часописима. И не само то него још да каже како су му ти радови

---

[1]) Двојица од босанско-херцеговачких истакнутих емиграната, који су и пре рата облизивали прсте од меда из диспозиционог фонда а за све време рата товили се на рачун његов и других потпорних фондова, — тако да се онај са сталним седиштем у Женеви јадао како тамо нема довољно доброг пансиона, у коме би се добро јело, док је србијанска избегличка сиротиња цркавала по бедним склоништима — та двојица по повратку у домовину заглабали су обема шакама у тај фонд, опљачкавши државу са стотинама хиљада динара под изговором „што су им адвокатске канцеларије за све време рата биле затворене".

Пљачкашки подвиг њихов није ме ништа изненадио. То се и могло очекивати. Зло да су каквим великодушним покретом демантовали свој рад у емиграцији!

Читаоци ће се при даљем читању ове књиге чешће сусрести са оваквим типовима, који су се у току рата са рафинираном умешношћу и крајном дрскошћу служили свим убилачким средствима против Србије. Према тим ринијим подвизима, који су се тицали части и живота Отаџбине, ршум на народне паре, од чега се зграњује свет, јесте ситница.

потребни за кандидовање на катедру социологије на српском Универзитету, где му улазак обезбеђује заштита садашњега покровитеља из СНБироа.[1])

Словенци у овој групи чине појав за се. Мало их је. Они се губе бројем према осталима. Али се нигде толико не сустичу и не сливају потпуно крајности у истим особама, као код њих: ту је у исто време и клерикализам и атеизам; и аустријанштина и бољшевизам; и ломљење прстију са слатким осмејком и дивљина; и крајња еластичност политичког и јавног морала и дивља необузданост. У тој гомилици знам само једнога, који се потпуно и у свему издваја.

Па ипак сви ови разнородни племенски елементи нашли су се на заједничкој републиканској платформи.

Ради чега? Што им је заједничка сврха? Где су им заједничке или бар само јаче додирне тачке, којима би се могао објаснити њихов републиканизам у ово доба?

Ја их досад нисам могао уочити.

Па ипак они су стали на заједничку платформу и траже нову оријентацију. Како? Узајамним попуштањем, идући за коришћу, као зверад за мршом. Са те заједничке платформе они данас проповедају потребу завођења новог стања — републиканског режима.

За свакога који прати овај светски рат и у вези с њим мисли о решењу нашег националног проблема, рад србијанско-југословенских емиграната, ишчаурених у републиканце, није безначајна ствар. Није безначајна баш зато што је на овој швајцарској ветрометини, која је за нас опасна колико и непријатељска територија, јер је на њој сваки неодмерен и неразборит корак исто што и злочин. Гледам што они раде, и то више закулисно него јавно, и кад год се упустим у анализу проблема о стварању и уређењу наше будуће заједничке државе по њиховој концепцији, сваки пут ми падне тешко и увек ми треба да савладам своје неготовање. Јер чему све то, кад су прилике и догађаји, од којих зависи решење првога проблема по реду, нашег ослобођења и уједињења, увек мутни и неодређени, тако да се ничега јаснога не види

---

[1]) Моје се наслућивање потпуно остварило. Социолог је показаним путем већ заувео за њ створену катедру помоћу својих ондашњих заштитника. Интересује ме само да ли су међу радовима приложеним уз пријаву фунгирали и ови штампани у току рата у Немачкој.

ни на ближем нити на даљем хоризонту? И поред сзих изјава и званичних обећања наших савезника питање наше будућности, будућности народа и заједничке нам државе, сасвим је нејасно. И ко зна какво нам решење може наметнути свршетак светскога рата и колико ће тим бити задовољени интереси нашег народа и част наше Отаџбине!

И баш та неодређеност не овлашћује нас да идемо у сусрет злим умишљајима. Наше је да овде радимо у интересу нашег народа и наше Отаџбине а никако да олакшавамо успех нашим непријатељима. Овакав пак републиканизам, израз жучности и партијске затрованости, племенске поцепаности насупрот народном јединству, лишен свега идеалног и принципиелнога, у овим моментима, под оваким погодбгма и на овом терену, несумњиво је против онога за чим сви говоримо да жудимо и користи непријатељу нашег народа и државе. Овај неискрени републиканизам, средство а не сврха једне политике, чија права сврха још не може да се уочи довољно јасно, у овим моментима јесте дело дефетизма, а републиканска идеја, принципиелно посматрана, губи све чега има доброга, кад није сврха него средство, не само у борби за власт, не само у припремама за бој гласачким куглицама, него и за решавање нашег националног и државног питања, у којем било виду што га могу донети догађаји пуни неизвесности и још увек нејасни резултати на бојном пољу, који дају маха акцији увек моћне тајне дипломатије.

Остављајући на страну најнеповољније решење што га може донети потпуна победа Централних Сила — анектирање Србије, подељене између два наша непријатеља, између Аустро-Угарске и Бугарске — та би решења, по примеру концетричних кругова, полазећи од најужега к најширем, била ова:

На првом је месту успостављање Србије из године 1914. Затим, њено спајање с Црном Гором, да би се, пошто по то, добио неки излаз на море, Даље, уједињење Босне и Херцеговине са Србијом и Црном Гором у једну државу с евентуалним изласком на море у Јужној Далмацији. Потом уједињење и Војводине с тим блоком. Даље, све то с Хрватском и целом Далмацијом, остављајући Словеначку и Истру за тампон-државу, под

заштитом Антанте и Америке, да се територијално потпуно одвојимо од империјалистичке Италије и да се спасе што већи број словенског живља од евентуалне власти италијанске. Најзад, уједињење свих покрајина у којима живе Срби, Хрвати и Словенци, у једну потпуно засебну и самосталну државу.

То су разна решења, од којих нам, увек према исходу светскога рата, једна могу бити наметнута, с другима би се привидно и привремено помирили, а само последње потпуно би нас задовољило. Ово последње решење представља остварен наш национални идеал, али га је тешко постићи и при најповољнијим погодбама. Потпун војнички успех Антанте над Централним Силама и слом последњих доводи у питање Истру и део Словеначке, као и део Далмације, које Италија тражи по Лондонском Уговору. Успех Антанте, у којој тако видну улогу игра Италија, ако не својим успесима, а оно интригама и уцењивањем, обезбедиће овој посед тих покрајина. Стога је најцелисходније претпоследње решење, које представља само привремену етапу за остварење последњега. Чини ми се, да се од стране наших меродавних фактора, владе и Југословенског Одбора, мало или никакве пажње не обраћа овом решењу, мислећи само на последње. А то је погрешно. Наши општи национални интереси таквим решењем били би боље и потпуније заступљени него последњим, које ће, при најповољнијем исходу рата за Антанту и за нас, лишити нас крајњих западних покрајина за рачун Италије.

Пред свима нама, које у већој мери интересује национални проблем, сва ова решења стоје као детаљна карта пред шефом штаба једне веће војничке јединице у борби, који, према вестима, прати кретање непријатељево и ствара нове размештаје. Сваког часа јавно или скривено, испадне на површину једно од ових решења, чешће прва, а врло ретко последња. Она су предмет писања, разговора и преговора. Више као кушања противне стране него из искрених намера. Да им се оцени карактер, није довољно само знати их него и трагати за покретачима и побудама који их покрећу.

Свима су нам у памети, и занимамо се њима. Њима се занима и србијанско-југословенска овдашња група са републиканском компромисном базом. Само на свој начин. По овоме што ћу ти изложити видећеш да има и

таквих политичких концепција, с којима се прави Србин никад и ни по коју цену неће сложити.

По тврђењу србијанско-југословенских републиканаца свако од ових решења условљава завођење републиканског система у држави. Чак ни у оном првом случају Србија не може остати каква је била. Она треба да се републиканизује и да се тим, на једној страни казне кривци за рат и пропаст народа и на другој страни да се Србија, новим поретком доведе у тешњу везу с републиканском Русијом, с републиканизованом Јевропом и с Америком, јер ће само тако доћи до материјалне помоћи и успети да се опорави. Према њихову — како сами веле демократском — схваћању, неко мора бити крив и бити кажњен за ратне неуспехе и за пропаст народа. Народ, уопште, не може бити одговоран. Не могу ни партије са својим представницима, као делови тог истог народа. А пошто је незгодно позивати на одговорност владу, јер су у време пропасти Србије 1915 год. у влади били и њихови људи, којих се не одричу и с којима и данас раде, остају милитаризам и монархија. Увођењем републиканског режима казне се оба чиниоца, и републиканизована Србија постаће терен с кога ће се та идеја ширити у остале покрајине југословенске и радити на уједињењу у скорој будућности на федеративној основи.

За случај да се питање реши уједињењем Црне Горе са Србијом — чим није ништа добијено — опет се намеће замена монархије републиком. Јер пошто се при таквом уједињењу тражи жртвовање једне, и то старије, династије, која је дуже времена држала лучу слободе и израније представљала свесрпску идеју, зар се завођењем републиканског режима не би обе династије задовољиле подједнако — негативно? Тада се неће љутити једна на другу, међутим крајна сврха постићи ће се брже него републиканизовањем саме Србије, према оном првом решењу.

Подупирање куће озго обема династијама, задовољавање њих негативно, изводи се на један мајсторски начин. Препоруком и заузимањем једног демократског министра на Крфу покренут је овде један лист црногорских емиграната, противника краља Николе. У њему се жучно нападају краљ Никола и црногорски режим. У листу сарађују Црногорци, али и југословенски емигранти. На први поглед ништа чуднога. И краљ Никола

и црногорски режим заслужили су то. Али зашто нападати мртваце? Ови су покопани од срамне издаје Ловћена и комедије одигране између краља Николе и Аустријанаца. Краљ Никола и његов режим сахрањени су и за Србе и за Антанту. И плоча је ударена преко њих. Зашто их вампирити?

Али неко има рачуна. Напади с једне изазваће одбрану и против-напад са друге стране. При томе ни друга династија неће бити поштеђена. Удараће се и по њој. Они, којима је стало до тога да обе буду умрљане, пружиће своју сарадњу, да се то изведе што потпуније, и оправда захтев републиканизовања државе. У прилог овоме говори интересантан факат: духовни отац овдашњег црногорског листа јесте један истакнути Југословен с друге стране Дрине, под чијом се руком, на другој страни, организује југословенска омладина с маторцима, који за смер својих напада узимају Србију, и као једину могућност за решење нашег уједињења постављају питање федеративне републике. То је управо оно што траже наши србијанско-југословенски републиканци, а што и непријатељи нашег националног и државног јединства у овом тренутку имају рачуна да потпомажу. Зато ме ништа неће зачудити, ако се једног дана из овакве омладине, са оваквим смером рада, ишчауре појединци којима није стало до републике него до туђих, па макар и непријатељских, пара. За мене је ово јасно и несумњиво, и неће ми требати много да чекам остварење.

Сваки пак даљи концентрични круг, веле горњи, све више условљава републикански режим наше будуће државе, и што год већи број покрајина уђе у њу, све више се намеће тај облик владавине. Нека се на пр. уједине српско-хрватски крајеви, а Словеначка с Истром нека послужи за тампон-државу између српско-хрватске државе и Италије, каква може бити та држава, ако не република. Обе могу бити само републике. Јер нека тампон-држава проживи тако неколико година, па кад једног дана њено становништво плебисцитом изјави да се придружује српско-хрватској држави, откуд може бити уједињења, ако и ова друга не буде република? Међутим, ако су обе републике, ништа лакше него да се уједине на федеративној основи. И пошто се то има очекивати у случају овог начина решења нашег националног и државног питања, зашто че-

кати, а не одмах спремати терен за даље решење. Што ће бити јесенас нека буде вечерас!

Наступи ли, међутим, случај уједињења свих Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу, настављају „носиоци напредних идеја“, треба рачунати с фактом: да свако од три југословенска племена жели сачувати своју племенску индивидуалност и да се и даље развија у том правцу. То је већ федерација, која се може потпуно извести само у федеративној републици. Такво уједињење у монархији било би само привремено решење, које не може спречити дефинитивно стварањем федеративне републике. Ну такво решење на племенској подлози има једну крупну незгоду за примену демократског принципа једнакости. У таквој племенској федерацији, где је допуштена опција свих племенских припадника да се групишу у своје племенске целине, опасност је за словенско и за хрватско племе, бројно слабија према српском, да буду у потчињености према српском. Демократија полазећи од начела расподеле снага при парализању надмоћнога у свима питањима, сем чисто социјалних, где је допуштено надгласавање, тражи да се територија надмоћног племена издели у мање целине. Тако би се, веле, избегла племенска а добила обласна федерација, која ће послужити подлогом за стварање федеративне државе Југославије и југословенске нације.

Монархија, међутим, смета томе. На првом месту монархија претпоставља династију, а ова одржање посебних традиција, које ће наметати племенима, која с њом немају ничега заједничког. Тим се отежава демократско нивелисање свих слојева и свих покрајина, и спремање јединствене југословенске нације. Затим, одржавање традиција, на које се наслања династија, даје маха и другим анти-демокртским и племенским традицијама да наставе свој живот. Значи да треба збрисати прве, да би се онемогућио живот другим традицијама. Сем тога, да се узме која било од двеју данашњих династија, србијанска или црногорска, тим се помаже надмоћност и иначе најбројнијег племена, јер обе династије припадају најбројнијем племену српском Природно је што ће то бости очи другим двама племенима, која немају ничега заједничког с том династијом. А кад се свему овоме дода још и то, да обе те династије исповедају православну веру, која је у исто време вера претежног броја душа најјачег југословенског племена, и да су припадници друга два пле-

мена искључиво католици — ето новог неспоразума, нових тешкоћа и борбе, у којој ће учествовати и династија, помажући веру којој припада. Све се то може отклонити само завођењем федеративне републике, у којој не би било тако утицајних припадника једног племена и једне вере на штету других.[1])

Од династије је немогуће тражити да се одрекне једне вере и да усвоји другу. Демократија не трпи прозелитизам и према обичним појединцима. Полазећи од тог начела, она га не може допустити ни у погледу династије. А на што то, или чак и да ова буде без икакве вере, јер ни тако неће задовољити присталице свих вера. Још мање се може тражити од ње да напусти своје посебне традиције. Она то неће учинити, јер јој снага и јесте у одржању тих традиција, из којих црпе своју снагу и којима се везује за народ, из кога је проистекла. Ако би династија пристала на то, учинила би концесију демократији, и створила би могућност за еволуцију монархије у републику. Само то претпоставља сразмерно дуг период времена, међутим сви разлози траже брзу замену једног

[1]) И сад ми је у свежој успомени акција ове србијанско-југословенске групе у Женеви крајем октобра и почетком новембра 1918 год пред Женевску Конференцију, за југословенску републику Тада је створена Југословенска Лига, као будућа југословенска републиканска странка. Тада је у швајцарским листовима прештампавана изјава г Х Хинковића у Америци 1917 год. о смислу Крфске Декларације, о престанку династије, свемоћности Конституанте и стварању југословенске републике. Тада су понављани и горњи разлози о инкомпатибилитету династије и вера. И данашњи шеф клерикалаца у Југославији, а тадашњи представник Народног Већа, г Корошец наводио је те исте разлоге својим посетиоцима.

Па и сада, пуне четири године откад су написане горње речи, у којима је констатовано ондашње нерасположење Хрвата и Словенаца; као католика, у емиграцији према православној српској династији и њихово правдање републике, и то федеративне, а после више него две и по године од уједињења Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу, води се борба од стране католика за републику овим истим разлозима У том погледу од необичног је интереса уводни чланак „Револуција и машинске пушке“ у 22 бр. *Požeškog Glasa* од 9 јула 1921 год., где његов писац с пуним потпитом (г. Еуген Марковић, кр. судац) наводи конкретне примере рада тамошњих клерикала и њихове изјаве зашто су данас за републику (па и за револуцију) на једној страни, док на другој претпостављају католике Хабзбурговце православној народној династији и успостављање њихово у Мацарској, и једно и друго из мржње према Србима.

облика владавине другим у новој држави, састављеној из три племена.

Отклањањем носиоца посебних традиција, династије, утире се пут племенској нивелацији и стварању нове нације југословенске. Чим отпадну традиције, из којих се потхрањује династија, доћи ће на ред традиције најјачег племена, које су и најштетније, ако се одрже. Са племенским традицијама друга два племена већ је лакше. Кад попусте прве, лако је избрисати и ове. Племенски федерализам био би опасан, јер би се племенске традиције ојачале, јер би се прострле на све покрајине најјачега племена, и тим би се постигло племенско јединство, којега досад није било потпуног због поцепаности покрајина, подвргнутих разним управама. Зато је покрајинска федерација спасоносна, куд и камо кориснија од једноставне, централистичке државе. Покрајинска федерација је, дакле, Богом дани облик за стварање републике и југословенске нације.

Само тако ствара се могућност да се Југославији придружи и Бугарска. Јер зашто да Бугарска остане изван Југославије? Зар и Бугари нису Југословени? Тек са њиховим уласком у Југославију, ова оправдава свој назив. Њеном ступању у државну заједницу са Словенцима, Хрватима и Србима не стају на пут озбиљне препоне. Кривац за ступање Бугарске у рат, и на страну Централних Сила, није народ него краљ Фердинанд. Народ није крив нити може бити крив, према схваћању демократије. И кад буде кажњен монарх, као кривац, Бугарска ће бити република. Тада настаје питање: како таква Бугарска може бити саставни део Југославије, ако ова већ није република, и то федеративна покрајинска а не племенска, јер би се уласку Бугарске у републику Југославију опирало српство уједињено и ојачано у федерацији на племенској основи. Ето, дакле, и трећег разлога због кога треба пошто по то избећи племенску федерацију.

И тек са уласком Бугарске у Југославију постићи ће се идеал балканске демократије. То ће бити Балканска Конфедерација, из које само један корак види у Балканско-Дунавску Конфедерацију, на којој би се, најзад, задржали неки из србијанско-југословенске групе. Само треба додати: да та Балканско-Дунавска Конфедерација нема ничега заједничког с оном Карла Кауцкога. Између тих двеју конфедерација нема ничега заједничкога као ни

између социјалиста и њихових антипода југословенских, који, као националисти, у таквом оквиру траже потпуно решење нашег националног питања. Јер, по њиховој концепцији, та се конфедерација замишља не с малом Аустријом, с Аустријом ограниченом само на немачки живаљ данашње Хабзбуршке Монархије, какву је желимо видети после овог светског рата, кажњену за злочин према нама и према човечанству, него с великом и јаком Аустријом на челу, која би конфедерацијом постигла што не може силом, у коју се уздала.

Кад слушаш ове људе што пледирају за југословенску републику, редовно видиш да мисле на федеративну а никад на једноставну, централисану. Понављам што сам пре рекао: посматрајући ово, рекло би се на први поглед, да на то има утицаја Швајцарска, у којој ти људи сада живе. Тако неки и објашњавају. Исто тако као да је то повођење за руским револуционарним елементом, који такођер тражи федеративну републику. А слуша се од њих како је то најсавршенији облик владавине и да најбоље одговара приликама, у којима се налазе југословенска племена, која ће се окупити у државну целину.

Све то није тачно.

Јер, у првом реду, што вреди за Швајцарску, не вреди за нашу будућу државу. Федерални облик Швајцарске резултат је начина њеног формирања у току дуга времена, приступањем нових кантона, као дотадашњих целина, првобитнима, а исто тако и због различних народности, које су везане у државну целину заједничким интересом према трећем с поља. Швајцарска, дакле, није створена по чистом принципу народности и нигде се више не натеже с тим принципом, него кад се тумачи његова примена на Швајцарску. Наша пак будућа држава, у пространству које јој постављају ови људи, биће створена у даном моменту у један мах, и од три племена истог народа, а не од различних народа, и на чистом принципу народности, којим пробисмо главу свима, и пријатељима и непријатељима, истичући га на сваком кораку. Што се тиче Русије, њен револуционарни елеменат тражи федеративну републику из простог разлога што жели да очува територијални интегритет Русије, и истичући тај облик државе гледа да задржи разне народе у државној заједници, међутим онога дана, када

буде средио прешна питања и учврстио се у власти, створиће централизацију јачу од царистичке, јер ће само на тај начин одржати Русију. Није пак тачно да је тај облик најсавршенији баш по схваћању социјалиста левичара, а у погледу наше будуће државе представља опасност за њено консолидовање, јер ће имати колико посебних република, толико различних тежња и интереса, а то ће, под неповољним погодбама које нас очекују, само појачати разликовање и раздвајање, а никако спајање.

И зашто да се чиста републиканска идеја, ако је коме стало до њена остварења, и кад већ национализам при томе игра тако видну улогу, не би извела и у централизованој републици? Зато што овде нису у питању побуде чистог републиканизма, него се тражи начин којим би се задовољили многи појединачни прохтеви и бар делимично очували неки мегаломански идеали, неостварљиви како у југословенској монархији, тако, и у централизованој републици. Тим се објашњава и ширење федеративне републике у конфедерацију балканских република, и тражње уласка у њу Бугарске, од које неко очекује помоћн, да оствари своје тежње у таквој заједници.

Чудновато је како се јављају амбиције и како расту као хлебни квасац. Гледам на пр. неке Србе - изван Краљевине, и у првом реду Босанце. Сећам се њихове скромности и снисходљивости из ранијих година. Од тога сада ни трага! Изаледа као да су на путу да нађу, ако не баш све, а оно који од кључева Св. Петра. Да могу, не би се устручавали потиснути све остале у страну па закорачити целом Југославијом. Али осећају и сами да би им се под таквим теретом смрвиле кости. А хоће власт, и то потпуну и недељиву. Зато, веле, кад је не могу имати на целом пространству, да је имају бар на ужем простору, да је врше и да им се осети та власт. То је демагошки менталитет, који тражи потпуну власт, и у томе полази од покрајине, где је у толико силнији, у колико је покрајина самосталнија. А већ зна се, кад се једном ту закопити, ослањајући се на компромисе, у којима се досад довољно извеџбао, а у моментима на дрскост и на препаде, закорачиће даље. У монархији с програмом из 1914. о народном јединству трију племена и која, у општем и у свом интересу, желе уклањање покрајинских плотова и стварање јаке државе с уједињеним а не разбијеним на-

родом, то се не дâ постићи тако лако. У њој, која се исто тако демократизује — а доказ је Србија која је у том погледу постигла реалних успеха — пролази време нахијским кнезовима, и у колико је држава пространија, све се више тежина рада преноси на парламенат, који брише утицај нахијских трибуна. Ни централисана република не даје демагошким трибунима шире поље утицаја од њихових изборних округа. Зато се тражи федеративна република, где, под погодбама какве ће бити бар у прво доба, може бити тога и где се трибуни надају постати апсолутни господари у посебним републикама.

Републиканизам је овде средство а не сврха, а сврха је власт потпуна и недељива. И зато што је то тако, ништа ме неће изненадити, ако се ови што жуде за влашћу помире с монархијом, која би им омогућила што траже од федеративне републике. Зар монархија исто тако не може бити федеративна? Треба је само удесити. Истина, ту ће настрадати демократизам, али зар и он не служи као копрена, да се дође до власти, да се има власт, да се врши власт?

Код Хрвата, који представљају главни део ове групе, друкчији је случај.

Републиканизам код њих још мање има начелнога. За њих је идеално решење питања нашег уједињења у заједничкој држави оно које даје надмоћност и хрватском племену. При том решењу питање облика владавине има споредну улогу. Доста је да једном буде остварено хрватско државно право, које се није макло из постулата. А оно ни по чему не условљава републику.. Напротив, његово је остварење у краљевини с изразито хрватским обележјем, које самим тим обележава подвојеност у југословенској државној заједници. Колико знам таквог су карактера били први кораци њихових представника у Риму, у септембру 1914 год., који су омогућили интриге и пропаганду непријатељски расположених према нашој заједничкој ствари, па је и сад ометају. Услед тога било је готово несавладљивих тешкоћа у Петрограду 1915, а у Паризу и у Лондону 1916 год.

Ова њихова идеална жеља остаће неостварена, ако се изврши уједињење Јужних Словена у самосталној држави. У таквој држави, па била она монархија, централизована или федеративна република, остаће им жеља неостварена, јер ће је онемогућити бројна мањина њихова

племена према осталима. Па ипак, федеративна република је за њих с преимућствима над осталим облицима државним, и, војничким језиком речено, послужила би им бар као прихватни положај, ако би се оно прво показало као неостварљиво. Јер, ако им тај облик не даје наде да постигну жељену надмоћност, у пркос мањем броју, обећава им могућност што потпунијега одржања племенскога

Интересантно је, међутим, да при свем том што у државној заједници теже за што потпунијим одржањем свог племена, не воле да чују за федеративну републику створену на племенској подлози, с границама добијеним слободним плебисцитом. На то, обично као кроз зубе, процеде: „али у историјским границама". Још радије истичу жељу да се непрекидна територија. насељена српским племеном разбије у више делова, аутономних република. За то им је изговор: да би само тако добили гарантија да неће бити преплављени од српског, бројно јачега племена. У том погледу њихова се жеља поклапа са жељом оних Срба изван Краљевине, који у федеративној републици имају највише изгледа да ће доћи до потпуне и недељиве власти у аутономним областима, као и с онима из Краљевине, којима је уопште стало до републике, па на федеративну пристају, да би тако добили помоћ и сарадњу других. Зато сам и рекао горе да је федеративна република компромисна база србијанско-југословенске групе, којој антантистичка пропаганда за завођење новог стања у Јевропи и захтеви руских револуционара служе само за изговор, да у том новом стању сваки део те групе задовољи своје посебне жеље.

Хрватски део ове групе иде и један корак даље од федеративне републике. Хтео би конфедерацију са уласком Бугара у њу. У том погледу сагласан је са србијанским левичарским демократским елементом, само су им побуде дијаментрално различне, јер док ови други у том питању стоје на гледишту интернационалном, први га посматра са гледишта племенске подвојености у државној заједници.

Хрвати не крију своје симпатије према Бугарима, и ако то боли нас Србе, и у првом реду нас Србе из Краљевине, јер су се Бугари показали већим и горим непријатељима од свих осталих. Мене те симпатије не чуде. Оне су традиција, наслеђе данашњој хрватској генерацији од ранијих. Треба се сетити свих веза између Загреба и

бугарске ствари још од друге половине прошлога столећа, па из доба бискупа Штросмајера, па после тога. Зар хрватска штампа — оставимо на страну с колико свести, под чијим утицајем, и с каквим разумевањем националног питања широких размера — није десетинама година појачавала те симпатије у доба кад се обарала против Срба? Читаве су генерације одгајиване с таквим осећајима и одржаване у том расположењу. Анексија Босне и Херцеговине видно је испољила то. За време балканских ратова 1912—1913 та је штампа била на нама противној страни, на супрот расположењу народних маса.

Истина, за време тих ратова Београду су стизале поруке и од Срба из западних крајева: „Оставите се Маћедоније па гледајте на запад“! Јер су ти са запада, врло слабо упућени у питање Маћедоније, њена живља и њена значаја за Србију оног времена као и за заједничку државу, а и сувише поуздани у бугарско словенско браство, веровали да ће нас ови, кад се према њима покажемо више него попустљиви, помоћи у остварењу нашег народног уједињења, па као пријатељи и браћа ући у ширу заједницу за одбрану заједничких интереса. То је, међутим, била самообмана, која није била у стању поколебати уверење целе Србије, засновано на безбројним фактима. Зато је поклич браће са запада остао неуслишан. И Београд и сва Србија одговорили су им: „Знамо што радимо. Темељи наше заједничке државе ударају се на Балкану. Сад се границе тој држави ударају на истоку. Чекајте и будите спремни за час, кад ће јој се постављати границе на западу. Само овако повећани и појачани извршићемо и тај други део задатка“.

Тешко је било савладати бол и решити се на неодређено дуго чекање. Али се није имало куд, и на тој страни ућутало се. Озбиљни елементи разумели су потребу рада у етапама и све потпунијем консолидовању стеченога. То је било и ради њихова добра. И већ су свој рад, с наслоном на слободну и појачану Србију, били подесили у том правцу. Камо да је то превагнуло над нестрпељивима, који су убрзали процес и у тешки рат увукли још неопорављену Србију и потпуно неприпремљене своје крајеве!

Таква брига, међутим, не мори ове што би хтели пошто по то мирење с Бугарима, споразум с њима по коју било цену и њихов улазак у југословенску заједницу.

Њих ништа не тишти; они с те стране нису ништа патили; они су далеко од тога да разумеју грандоманију не само Фердинанда него и све интелигенције бугарске, и менталитет поколења и политички програм стваране у току од неких четрдесет година. Њих то не тишти као што то није осећао ни онај Југословен, који је 1915 год. ишао из Ниша у Софију и отуда донео уверење да су Бугари добро расположени и да им треба попустити у питању територијалних уступака.

Како је мало знао тај човек и како су га брзо демантовали Бугари! Том Југословену не може се пребацити мржња према Србима. Боже сачувај! Али му се може пребацитл непознавање историје последњих педесет година, непознавање систематским радом формираног менталитета и укорењених политичких идеја и планова; исто тако може му се пребацити готовост на трговину с трговцем увек спремним на превару. За нас у Србији било је јасно да се Бугарској може ма што понудити, да јој се може ма што дати, па ће нас ипак напасти, и да ће последице од напада бити у толико страшније, ако јој прво уступимо територије које она тражи и ако их она окупира. То је било безумно изићи на сусрет намери, да нас све живе похватају, да нико од нас не измакне! Бугаре ништа није могло задржати од намере да нас нападну, јер је већ био закључен њихов споразум с Централним Силама.

Али, ако се може бацити копрена преко свега што се десило до овог рата и до слома Србије, коме су највише допринели Бугари, више него ико други, како да се оправдају речи тог истог Југословена, исказане после слома Србије и после таквог поступка Бугара, у Ландолтовој кавани у Женеви, пред Србима и Југословенима: „Шта би и било, да је Србија уступила или ако уступи Маћедонију Бугарима? Боже мој! Две три стотине хиљада Срба мање или више — то вам је све!“ Још мање се може опростити председнику Југословенског Одбора, г. А. Трумбићу за његове речи у интервју-у у *Echo de Paris* од 30 марта прошле године.

„Продавши Немачкој своју независност, којом их је обдарила Русија, Бугари желе смрт југословенске расе“, вели г. Трумбић, и ништа ме не чуди што не будући у српској кожи „не тражи смрт нашега бугарског крвника“ и нада се „да ће се његова словенска душа очистити од

немачкога блата". Он је филантроп на туђ рачун и ништа лакше него — кад не зна врло јасне факте из давне и из најскорије прошлости, и кад се при решавању националног проблема стави на сасвим ексцентричну тачку, како је то учинио још 1914 год. и стално тера у том правцу — да каже: „Српско-бугарски сукоб удешен је под свим могућим немачким утицајима, који су систематски спречавали југословенску расу да управи свој слободан развитак према западном мору, према Јадрану. Тек само за један моменат имали су Срби наде да ће се докопати врло скромне луке у Арбанији. Али Немачка и Аустрија лишиле су их те наде крајем 1912 године, упутивши их да се бију с Бугарима у долини Вардара на путу за Јегејско море".

И ако се не опрашта људима који су у положају, с кога њихове нерасудне речи задају ране као и оштар мач, често с тежим последицама него ране од мача, ипак да се г. Трумбићу опрости за погрешке што потичу из незнања факата. Али му се не може опростити за тврђење да је наша борба с Бугарима у долини Вардара последица неизласка на Јадранско море преко Арбаније. Јер то значи да ту није постојало национално право Србије и да је то отимање туђега само зато што јој Немачка и Аустрија нису давале на Јадран. Г. Трумбић заборавља да је Србија 1912 године имала и националних и животних економских проблема да их реши ратом. Заузимање Маћедоније био је национални проблем, излазак кроз Арбанију на Јадран животни економски проблем. Кад јој је овај други силом одузет, онај први постао је двоструко значајан, не губећи свој битни национални карактер. Србија га је решила 1913 год. као део националног интегритета и с њим је 1914 год. ушла у рат да решава питање националног интегритета и да на куд и камо широј основи реши животни економски проблем с Јадраном, који је у исто време и национални, а не само економски као онај први излазак на море преко Арбаније. Србија га је била решила и његово присаједињење националној територији запечатила је двоструком крвљу, којом се не тргује, него да га као националну тековину унесе у заједничку државу уједињених Јужних Словена, којих су се Бугари свесно и вољно одрекли, а наш општи интерес најмање је сада гонити их у ту заједницу.

Ове речи главног представника Југословена у емиграцији задале су рану, по којој други чепркају и трују је, да би затровали цео организам. То раде они што су одрасли у средини, којој се на све начине убризгавала мржња против рођене браће а развијала симпатија према Бугарима. Међутим крајње је време да се ти еманципују од те вештачке традиције, којом се омета сложан рад на народном и државном јединству. После свих зала што су их починили Бугари према српском племену, а на штету свега троименог народа Јужних Словена, њима треба јасно рећи: Ако нам је потребно уједињење сва три племена истог народа у једну државну целину — а то нам је императивна потреба за све укупно и за сваког посебице — не треба нам међу нас уносити елеменат сталног раздора и сметње националном и државном консолидовању. Улазак Бугара у нашу државну, а никад и у националну, заједницу — којој ће и при најповољнијим погодбама требати и времена и труда и жртава да се среди и консолидује, — значи не хтети уједињење, значи радити против уједињења. Позивати Бугаре у нашу заједницу значи звати их у помоћ за међусобну борбу између нас, с тим да врше притисак на српско племе с истока. За нас значи непрекидну борбу, којој нећемо одолети, или ћемо је бар теже водити него да нам и даље буду отворени непријатељи с поља.

Нама мора бити јасно што нас тада чека. Ако пак наша браћа са запада, који на решење целокупног националног проблема гледају са ексцентричне тачке и мисле да ће свој неостварљиви идеал постићи горе показаним првим начином, варају се, и то љуто. Они тим само одају своју лошу концепцију нашег народног уједињења и заједничке државе, којој у темеље мећу блато уместо камена. Они се одају да су још увек под сугестијом непријатеља нашег уједињења у самосталној држави. И кад то видимо јасно, нека нас бар поштеде својих прича о врућој жељи за уједињењем. То није рад на уједињењу него да се не ујединимо.

Ми смо, на жалост, поцепани у емиграцији. Све веће наваљивање с овим решењем, све јаче његово наметање нама, још више ће нас раздвојити. Или да се правимо невешти, као и досад, па да и даље трпимо! Али ко ће то издржати? И зар су наши непријатељи слепи

па да не виде и да према томе не удешавају своју акцију? Републиканско пак покривало, под којим се води ова убитачна анти-национална политика, јесте скроз лажно. Оно је исто толико нерепубликанско, анти-републиканско, колико и анти-национално. . . .

ТРЕЋИ ДЕО

ЈУГОСЛОВЕНСКА ПРОПАГАНДА У ШВАЈЦАРСКОЈ

1.

ПРОТИВ СРБИЈЕ

а.

Равнодушност према Србији

(Из бележака под 16 фебруаром 1917.)

Офанзива италијанске пропаганде на помолу на швајцарској територији. — Њени смерови. — Један корак за њено сузбијање. — У СНБироу. — Бугари и Југословени на швајцарској територији. — М. Чемерикић и С. Радев. — Видећемо!

После аустријске и бугарске пропаганде на швајцарској територији, на помолу је и италијанска.

Посматране са гледишта нашег народног уједињења у засебну самосталну државу, све три су нам непријатељске, па ипак са доста разлике.

Прве две иду напоредо, допуњују се узајамно и имају у виду само Србију, коју треба поделити између два освојача, како је сада држе. Оне треба да увере свет о умесности и о оправданости такве жеље. Трећа се дотиче Србије посредно и делимично, не оне из 1914. год., него каква би могла бити после победе над Централним Силама. У првом пак реду иде на то да оправда италијанске аспирације на северо-западне територије југословенске. Она се показује незадовољна оним што је Италији обећао Лондонски Уговор па тражи више, да би сигурније добила што јој је обећано тим уговором. У том уцењивачком маневру маша се и српског приморја, тражећи за се Дубровник и Боку Которску. Али је извесно да би се одрекла тога вишка преко уговора па и делом од онога што јој је обезбедио Лондонски Уговор, само кад би ус-

пела да осујети стварање једне заједничке државе свих Срба, Хрвата и Словенаца, па да се на место тога образују три посебне државе: Хрватска са преостатком Словеначке, Србија и Црна Гора.

Кад италијански империјализам нема изгледа на успех — докопати се највећег дêла источне обале Јадранскога Мора и заменити Аустрију на Балкану — омести уједињење Јужних Словена и створити више њихових држава јесте највећа реална добит за његову политику даљег политичког и економског продирања на Балкан и потчињавања. Под претпоставком распада Аустро-угарске Монархије, ту се као прва етапа јавља модификован ранији пројекат о конфедерацији балканских држава, с Италијом на челу и заштитницом. Раније је такав пројекат спреман против Аустрије, с којом Италија није била у стању да се мери, па је требало да неко други дере мечку. Сада би, корсем, био да заштити мале државе, а у ствари да одржи ту подвојеност, да везу између њих ствара што слабијом а антагонизам што јачим. Досадашња италијанска пропаганда јасно показује да се не жели јединство Јужних Словена из рушевина Аустро-Угарске, и да претпоставља њихову подвојеност, као прву погодбу за своје даље продирање на континенат и стварање превласти. У тој тежњи врло је вероватно да се неће устручавати да највећу од тих држава, Србију, лиши њеног приморја на тај начин, што ће се старати да ово, а у првом реду Бока Которска, припадне Црној Горн, а она потом да на њу стави хипотеку и задржи је за се, у виду закупа, као награду за своје заузимање за Црну Гору за и њену самосталност.

После никаквих ратних успеха Италије, пројекат Балканске Конфедерације с Италијом на челу, последњи пут окушан 1915 год, мање против Аустрије, а више против стварања југословенског блока, после преласка Бугарске на страну Централних Сила и прошлогодишњег слома Румуније, од које сада италијанска политика отреса руке, даље је него икад од остварења Сад нико нема храбрости да га истиче јавно, али га подржавају кришом, у поверљивим разговорима. У суштини он данас није ништа друго до уцењивачки маневар, чија жртва треба да буде југословенско државно јединство.

Ма колико да је неизводљива, емисери италијанске пропаганде не забацују мисао о конфедерацији малих

држава с Италијом на челу и заштитницом. Зато што је она Италији корисна, али је нама штетна. Она је од штете и за Србију посебице и за идеју народног нам уједињења, јер подржава мисао о сепаратизму. Јер она подржава Бугарску против Србије; подржава Црну Гору одвојену; помаже разбијање југословенског блока. У овом часу она је чак опасна. Може изгледати смело, али ми се не чини да грешим, кад кажем: да идеја о таквој конфедерацији, у којој би било више југословенских држава, па и Бугарска, опет с Италијом на челу, налази одјека код Југословена у емиграцији и да има присталица међу најистакнутијима међу њима, увек готовима на разне combinazioni за питање, до чијег ће се решења, међутим, доћи само идући правим путом. Ти људи, као под хипнозом, враћају се својим првобитним идејама из 1914 год., које је Италија тада одбацила, али би се сада помирила с њима, пошто би се ипак територијално обезбедила; а помирила би се зато што то одводи од уједињења југословенских племена у једну самосталну државу а води на стварање више племенских држава.

Помишља ли италијанска пропаганда на рад у овом правцу на швајцарској територији?

Сумњам. То ће се радити у другим центрима, у савезничким земљама, где су окупљени крупнији представници југословенски и где има утицајних посредника из савезничких кругова, којима је стало да се дође до таквог решења. Од таквог рада на другој страни ми ћемо овде видети само повремене одсеве и наићи на посредне трагове. Међутим, док тога не буде, могу да се забележе симптоми: да се знатно умирила ранија заоштреност између Југословена у емиграцији и италијанске јавности, и да италијански емисери на швајцарској територији, насупрот ономе што су радили прошле године, када су тражили нас Србијанце а избегавали Југословене, сада траже ове.

У сваком случају италијанску пропаганду на швајцарској територији, у колико се нас тиче, не треба испуштати из вида. Три су тачке, у којој ће се она испољавати Прва је додир са бугарском пропагандом, коју ће помоћи отварајући јој подземне и невидљиве канале, из којих ће се разливати на територије наших савезника. Друго је подржавање питања посебне државе Црне Горе и груписања црногорских емиграната. Ту је већ питање

разбијања југословенскога блока, које ће допунити тачка трећа. Користећи се једном пукотином из 1914 год., у коју је већ забила клин Лондонским Уговором, постараће се да створи што јачи јаз између Србије и југословенске емиграције. Она је на овоме радила и досад двојећи Србију од Југославије. Прошле године, док се према првој, корсем, држала као према савезнику и нас Србијанце миловала, Југославију је називала новом Аустријом, а Југословене емигранте аустријским агентима. Ласкањима њених агената од прошле године ми Србијанци нисмо насели нити на нашу заједничку ствар пристали гледати на наочаре, које су нам ови нудили на поклон. Ми смо осетили интригу, којом хоће да нас подвоје. Један доказ у томе био нам је факат: што је баш у то доба један од најистакнутијих Југословена у емиграцији, г. Супило, вршљао нешто с њима у Италији, кад је радио против званичне Србије. Кумови тој њиховој заједници били су „велики пријатељи Енглези". Хоће ли сада поновљеној интризи насести Југословени?

Ако та интрига успе, ни њима, Југословенима, неће донети добра. Они с идејама из 1914 год. о могућности рада с представницима званичне политике италијанске, превариће се. Насешће још једном. А биће штете и за Србију и за политику коју она води: прво што ће с овим све већим подвајањем црногорско питање постати акутније; и друго, што ће питање Бугарске једновремено постати додирном тачком за Италијане и за Југословене.

Ово треба избећи. У толико пре што су они, којима је поверена пропаганда, и сувише неактивни и што као да ни мало не осећају како се два наша противника примичу један другоме.

У *La Serbie*, истина, реагује се на рад бугарске пропаганде, али не и на ово што се спрема с италијанске стране. За *La Serbie*, обележену као лист српске владе не само од стране непријатеља него и од њених противника у нашој емиграцији, и поглавито од Југословена, ако је лако водити ону прву борбу, није згодно да задире у ово друго питање. Али што би то сметало Југословенима и њиховој пропаганди, која је потпуно слободна, да реагују на то? Њима су потпуно одрешене руке — радити у оба правца. Али су они потпуно неми и према Бугарима. Посматрајући њих, ни по чему не би се рекло да су Бугари непријатељи Србије, и у исто време непри-

јатељи и осталих Југословена. Само што не кажу: да је то ствар нас Србијанаца, да се зато само ми можемо бочити с Бугарима. И је ли чудо што то ствара уверење код нас, да их они помажу, и у толико пре што између њих има исто тако јасног приближавања као и између Бугара и Италијана?

Да, али ако њих, Југословене, у томе много спутавају довољно испољена идеологија простране Југославије, с Бугарском у њој, и нове комбинације подгрејане старим везама, симпатијама и интересима, шта им смета обрнути се на другу страну, која у првом реду ради баш против њихове Југославије, уске а не простране? Зашто да су неми према Италијанима, кад спор с њима сматрају својом доменом, у којој нерадо гледају нас са других страна? Посматрам то и видећи како после реаговања на назив „аустријски агенти" бачен им прво преко туринске *Stampa* а потом раструбљен кроз римску *Idea Nazionale*, са чудном равнодушношћу прелазе преко свега осталога, поново се питам: Да се главни представници посебне југословенске политике нису, којим случајем, повратили политици из 1914 год., из првих дана своје емиграције у Риму? Или зато што се — како неки уверавају — пропаганда против Италије не може водити ни у Енглеској нити у Француској, где је, из довољно познатих узрока, морају штедети и мазити?

У тај разлог не верујем, при свем том што је тачно да се против Италијана не може водити јавна борба ни у Енглеској ни у Француској. Јер, ако је тамо немогуће, зар није могуће овде, у Швајцарској? Зар најотворенија и најоштрија осуда Италије за нашу пропаст 1915 год. и за Голготу у Арбанији није потекла из пера најбољега журналиста у француској Швајцарској, Албера Бонара, у чланку тако лепом, да га треба унети у читанку по српским школама, те да се одужимо успомени овог јединственог пријатеља праведне српске ствари?[1]) И зар швајцарска јавност није и иначе досад дала толико доказа, да се у њој може бранити и друга праведна ствар?

Па ипак се ћути. Ћути се и овде, где се нема обзира који постоје у Француској и у Енглеској, и где нема савезничке цензуре.

---

[1]) Чланак под потписом штампан у *La Semaine Littéraire*,

Под утицајем јучерањих размишљања бачених на хартију[1]) а с уверењем да се може радити у овом правцу отишао сам данас у редакцију *La Serbie*, која представља мали центар наше заграничне пропаганде.

Тамо сам се нашао с уредником листа г. Л. Марковићем и двојицом сарадника и повео разговор о евентуалним тешкоћама, које нас очекују од појачане непријатељске и противничке пропаганде на швајцарском терену. И они су нашли да ствар заслужује пажње, али да не треба радити делимично ни појединачно, „него да се састанемо с људима окупљенима око Српског Новинарског Бироа (Bureau de la Presse Serbe), па да се разговоримо и договоримо. Али, пошто је између ова два центра за пропаганду и дотле било трвења[2]), замолише ме сва тројица да ја одем у СНБиро и видим шта се може урадити, јер је то мени најлакше, кад и иначе тамо идем врло често зарад италијанских листова, и не припадајући ни једној групи одржавам везе са свима.

Омах сам с једног краја Женеве отишао на други. У СНБироу нашао сам г. Dr. Божу Марковића и саопштио му аутентичне вести што имам о намераваној офанзиви италијанске пропаганде у Швајцарској, у првом реду против Југословена, а у даљем и против Србије, која их помаже, о даљим намерама те пропаганде и о нападима који ће се ових дана појачати у италијанској штампи против Југословена, а корсем штедећи Србе из Краљевине, и да цела ова кампања иде на то да нас, и иначе подвојене, још јаче подвоје и омету у раду на још јединοм терену, где се може слободно и довољно радити.

Дуго сам му говорио о томе, износећи му разлоге које сам јучер бацио на хартију, и истицао му потребу што јаче везе између нас самих и што чешћег и што бржег обавештавања међу нама о свима појавима и догађајима који задиру како у наше заједничко национално питање тако и у питање Србије, јер ће иначе непријатељи и противници осујетити за времена многи наш корак. Како сам, међутим, знао да људи окупљени око СНБироа неће да раде на листу *La Serbie*, корсем зато што је то лист г. Пашића у иностранству, с чијом се по-

---

[1]) В. горе Главу Прву „Емиграција и национална пропаганда".

[2]) В. даље у овој глави под г. „Југословени против La Serbie".

литиком не слажу, и потпомаган је од српске владе, у коју немају пуне вере — и да о томе знају и непријатељи индискрецијом наших људи, рђаво расположених према листу и његову уреднику г. Л. Марковићу — замолих га нека и сâм размисли како би било да се покрене још један лист, какав часопис или каква серија повремено издаваних брошира, где би се отвореније и темељније претресало питање италијанско-југословенског спора и бранило југословенско гледиште. За ову врсту публикација на швајцарској територији говори и тај разлог што се о том питању ништа од стране нас нити наших пријатеља не може писати у Француској и у Енглеској, али да се тамо могу слати публикације из Швајцарске и растурати по вољи. Ово се допушта и трпи, и док се допушта, треба се користити.

— Нека уредник буде ко хоће, додадох; нека сарадници буду који се желе; главно је да се ради што јаче и што брже. Узмите то предузеће ви из СНБироа. Ја вам се стављам на расположење и нудим вам своју сарадњу. Јер ћу тако моћи штампати серију готових већих и мањих чланака, нарочито о Јадранском Питању, које иначе немам где објавити. Знајте пак и то да људи сарадњом везани за *La Serbie* не само да неће гледати попреко на то ново предузеће, које ће носити вашу марку, него ће вас и помоћи својом сарадњом У то сам уверен, и с тим треба да рачунате. Ако хоћете, дајте ми да ту ствар утанчам. На овај начин биће појачан наш публицистички рад у иностранству, окупиће се све што вреди и везати око таквог предузећа. Од тога је двојака корист: прва, што ће се поводом тих публикација више писати о жељеним питањима; и друга, што ћемо се ми боље груписати, па ће то утицати и на осталу нашу емиграцију. За оно прво помоћи ће нас и сама италијанска пропаганда, јер ће одмах и жучно реаговати и, старајући се да свом одговору дâ што шири публицитет, ствараће рекламу нашем предузећу и изазвати тражење наших публикација, које тада треба убацивати не само кроз врата него и кроз прозоре, и да зато треба мислити на организацију те растурачке службе. А колика ће тек од тога бити корист по општу ствар и по нашу емиграцију, кад виде своје најистакнутије представнике удружене! Од тога ће бити користи и за Србију, коју не смемо никад заборавити. Ви пак, као директор СНБироа и представник српске владе

у Југословенском Одбору можете најбоље представити где треба потребу овог предузећа, које, понављам, нека остане у рукама вашим или лица из ваше групе, у које имате вере. Вас ће у влади послушати пре него другога кога. А када се, и по вашим речима, троши силан новац на пропаганду и на неодмерено велике хонораре, уверавам Вас, да се овај посао може радити са сразмерно малим издацима. Ми бар, сарадници у *La Serbie,* свикли смо на врло скромне награде за свој рад, па не тражимо веће ни на овој страни. Нека с толико буду задовољни и остали, па ћете видети како ће цело предузеће стати мало, а постићи ће се много.[1])

Говорио сам, разлагао и уверавао. Али што је то трајало дуже, све је мање наде било на успех Нарочито још кад сам се усудио да у храму југословенских весталака кажем једну јеретичку мисао. Разлажући о бугарској и о италијанској пропаганди и о њиховој додирној тачци, коју представља Србија, напоменух како је потребно оно предузеће и зато да би се око њега окупили и Срби и Југословени, и да се сви ангажују за сва питања наше народне целине, да за свакога периферијска територијална питања на свима странама буду подједнако значајна, да се Југословен интересује за питање Источне Србије, Маћедоније и Баната, као и Србијанац за Истру и Словеначку; да је потребно то уједначење у погледима на заједничке интересе и у толико пре што се осећа све више како се Југословена не тичу источни и јужни крајеви; па не само то него и да имају симпатија за Бугаре. С тим треба да престане и да у предратној Србији гледају исто тако део своје целокупне Отаџбине, како траже од нас да гледамо на питање њихових територијалних аспирација, где им помажемо а никад одмажемо, као они нама у питању Бугара.

То је била алузија не само на довољно дотле испољену посебну југословенску политику према Бугарима и пре рата, и у току 1915. год., и нарочито у последње доба, него и за једну тугаљиву ствар, о којој се најако говори међу нашим избеглицама. У велико се говори да г. Милан Чемерикић, главни сарадник у СНБироу и

---

[1]) Интересантно би било, сада, после рата, прегледати и објавити колико је стао рад, или боље нерад, наше пропаганде у иностранству.

стварни уредник француског Билтена СНБироа, има веза са бугарским посланством у Берну, да је ишао на ноге бугарском посланику, познатом србождеру Симеону Радеву, и да му је у два маха био гост на ручку.

Зашто су и с којим смером те везе? СНБиро и група која се окупља око њега никад да кажу једне речи о томе. Ћуте као заливени и избегавају сваки разговор, који би навео на то. Противне пак групе не устручавају се да о томе говоре дајући тим састанцима карактер сумњиве природе. Ја бих желео да сам на чисто с тим, да знам шта је у ствари, јер при овако поремећеним и заоштреним односима противних група ништа лакше него противника осумњичити и оклеветати. Али, ако је и дȇлом истина што се прича, онда не ваља, и то не треба трпети.

Кад се већ загазило у питање односа Југословена с Бугарима на швајцарској територији, и кад учињена алузија није имала дејства, пођох један корак даље и у току излагања рекох како се о посетама г. Чемерикића у бугарском посланству у Берну у велико говори, и да им се дају врло непријатни коментари. „Не знам колико је то тачно. Свакојако ствар је непријатна. Ако тих посета није било, треба сузбити проношење гласова, и то је лако; ако их је пак било, треба тражити начина да то питање не тангира општу ствар Незгодно је што се о њој говори не само међу нашим људима него и на таквим местима, где има и туђинаца, а међу њима свакојаких, па и ухода. Сем тога, што зна наша разобручана и неорганизована средина, знаће и наши непријатељи, који ће се користити да испреду какву даљу интригу на штету наше опште ствари. И ето, зашто је потребна на једној страни организација наше избегличке колоније, да би се на њу лакше утицало и њом боље руковало, а на другој страни да се ми сами чешће састајемо, и да се договарамо што да радимо, кад искрену овака и њима слична питања“.

Г. Марковић, испочетка, док је било речи о непријатељској и противничкој пропаганди на швајцарској територији против Србије и Југословена, одобравао је моје разлагање, на уобичајени му начин, са дá - дȁ - дā - дā; али кад је настала реч о Југословенима и о њихову држању на једној страни према Србији и на другој према Бугарима, а потом о г. Чемерикићу и о његовим посе-

тама у бугарском посланству у Берну, заћутао је. Видео сам да му је непријатно што сам задро у та питања и што сам му дао на знање да знам за њих. Али је тако дошло, да нисам могао прећи преко њих, јер нису ситна. Напротив оба су замашна и симтоматична, што се јављају готово у исто доба и заташкавају се од стране заинтересованих. Сем тога оба ме уверавају да има места страховању од непосредног додира наших избеглица с непријатељима на овом неутралном терену, и да то може имати штетних последица.

Кад сам престао с разлагањем, настао је тајац. Јасно ми је било да нема и да неће бити ништа од мог корака. Спремајући се за полазак, прекидох ћутање речима:

— Па, шта ћемо с оним првим и главним питањем? С покретањем новог листа, часописа или серије брошира? Треба ми да знам може ли бити што од тога, те да известим господу око *La Serbie*, која унапред дају свој пристанак за сарадњу.

На то сам добио одговор:

— Видећемо!

Судећи по тону којим ми је то речено, то је исто колико и једно: ништа![1])

б.

Против свега што не носи њен жиг.

(Из бележака под 16 мајем 1917).

Чланак о С. Барцилају. — Чланак о Јадранском Питању. — Спис против италијанских аспирација на Далмацију. — Албум италијанске марине о спасавању српске војске. — Краљ Петар у Валони и Италијани. — Против чланка о солунском фронту.

Женева, 16 маја 1917.

Наша пропаганда у иностранству своди се, засада, у главном на борбу против Бугара, као непријатеља, и против Италијана као империјалиста, који хоће да закораче на Балкан и у југословенске земље. Истина, то њихово закорачење засада је још фиктивно: своди се на одбрану концесија добијених Лондонским Уговором 1915 год., али ће се једног дана претворити у стварност. Ау-

---

[1]) И није било ништа, ма да сам још два пут, у сличним приликама, покретао то питање.

стрија је остављена на миру. Али се зато саботирање Србије и српскога врши с удвојеном ревношћу.

Италијанска пропаганда против нас врло је жива, док наша још увек млитава. Разумљива је ова разлика. Италијани располажу силним новчаним средствима и великим бројем људи, мобилизованих за тај посао. Пропаганду воде и у својој земљи и ван ње А наша су средства скучена, и наших је људи мало на послу. Још горе је што нисмо ни окупљени нити организовани. А и ко би хтео радити, остаје неупотребљен. Чак сарадња нас, који нисмо из западних покрајина, а могли бисмо бити употребљени, нити се тражи нити се прима. Остало нам је да са скрштеним рукама и запрепашћеношћу посматрамо недозрелост људи, којима је поверена пропаганда у иностранству.

Познавање Италије, њене политике и људи, чији сам рад годинама посматрао и пратио, и тромесечно бављење у њој почетком прошле године утврдили су у мени суд о свему што нас даље очекује од ње. С таквим уверењем и јасним предосећањем тешкоћа нисам могао остати у Италији. И кад сам дознао да се у Швајцарској организује рад на пропаганди, која ће обухватати и наш спор с Италијом, од својих злехудих средстава набавио сам без мало сву пропагандистичку литературу италијанску и с њом сам дошао овамо Како је тај рад био груписан у седишту србијанско-југословенске групе, расположен да јој користим, понудио сам јој своју сарадњу за израду чланака и монографија о актуелним питањима, где се не слажемо ми и Италијани. Једнога дана директор СНБироа рече ми: да ме је сам Бог послао, да им у томе будем на руци. Али кад је дошло до остварења сређена програма, све је отишло у дим. Моја готовост и прикупљен материјал остали су неискоришћени. Унутрашња политика одвлачила је нашим људима највећи део пажње и времена. Већ се и груписање отпочело на тој основи. Још тада било ми је јасно да неки од њих то поље сматрају својом доменом, да за њ имају свој програм и да примају сарадњу која им се потпуно потчињава, а све што томе не одговара, да се отклања на разне начине.

Правио сам се да не видим то. Кад год бих уочио прилику, износио сам им своје уверење, факте и посматрања. Кад се прошле године италијански министар без портфеја, Трстанац по месту рођења, Јеврејин по народ-

ности, слободни зидар по вероисповести, републиканац по политичком уверењу, али ватрен италијански националист и велики шовен по занату, г. Салваторе Барцилај, појавио с изјавама о италијанској Далмацији, написао сам чланак о њему. Чланак је требало штампати, а ја, без веза, нисам имао где. СНБиро, који их је већ имао, могао га је негде протурити, и ја сам му га понудио. Али уместо да буде наштампан, уврштен је у српски Билтен Бироа, у коме је остао закопан. Као први корак није био одбијен, али је саботиран. Не истражујући узрока томе, oћутао сам, прогутао сам оскорушу.

Саботажа се, међутим, наставила.

Прошле године, професор Морис Мире (Maurice Muret), познат као италофил, објавио је, у бр. 144 лозанског угледног листа *Gazette de Lausanne*, чланак „Question italo-slave", у коме одлучно брани италијанске аспирације на Далмацију, чланак карактеристичан и добро запажен. Г. Грол и Југословени из секције Југословенског Одбора замолише ме да напишем одговор, који ће они убацити у тај лист преко г. Рајса, кога титулисаше: полузванични заступник српских интереса у Швајцарској и пуномоћник г. Пашића. Чланак сам написао и предао га г. Гролу. Петнаест дана касније враћен ми је с напоменом да га г. Рајс није могао убацити. Решен да га штампам ма где, упитах г. Грола да ли могу ставити напомену да је нуђен редакцији *Gazette de Lausanne*. Овај ми на то одлучно рече: „То не; можете га поново послати уредништву, па ако га и тада не објави, ставите напомену".

Одмах сам помислио да чланак није ни слат уредништву *Gazette de Lausanne* и паде ми у очи титулисање г. Рајса, који нам је досад учинио толико услуга. Тек после тога сазнао сам за једну ружну подземну кампању против овог човека, с које је, у осталом, сâм он делимично скинуо копрену објавивши памфлет ширен у појединим круговима и послан на Крф.

Овога пута чланак није пропао. Нешто промењен и скраћен штампан је у *La Serbie* од 20 августа прошле године.

Убрзо после тога десило се нешто што ме је поново помело у расуђивању о овој србијанско-југословенској групи. Једног дана изненада бануше у мој сиротињски стан на трећем спрату г. г. Мештровић и Газари,

чланови Југословенског Одбора. Дошли су да ми захвале на чланку и на услузи коју сам им учинио њим, и замолише ме да не останем при њему него да наставим, пошто нема наших људи који се баве тим питањем. Рекох им да захвалност није потребна, јер да ово радим по осећању, савести и дужности, као син народа, који с једнаком справедљивошћу и интересом треба да брани његова права на свима странама, али да жалим што нема организованог и сагласног рада у нашој емиграцији, и замерих србијанско-југословенској групи за већ чињене кораке да се угуши једино наше гласило у иностранству, *La Serbie*, уместо да и њега одржимо и да створимо нових. Показао сам им хрпу спремљена материјала баш о њиховој ужој домовини, о Далмацији, чија ми је прошлост врло добро позната, и ставио сам им се на расположење с тим да они нађу начина како ће се то објавити, пошто за то немам средстава нити хоћу кога да молим.

Посета и корак ове господе збунили су ме. Јер док они траже и моле за рад у показаном правцу, њихови пријатељи, који раде на истом послу, саботирају га. Зашто? Да, ја се стално питам: зашто?

Месеца јануара ове године провео сам у Паризу десетак дана. Био сам ради својих и породичних потреба. Успео сам да пренесем замашан свежањ рукописа, бележака и другог материјала о питању Далмације. Показао сам га лицима из те исте групе са седиштем у Паризу и објаснио им како би се у Швајцарској могла издати књига или серија чланака, о чему се не може писати ни у Француској ни у Енглеској. Показао сам и модел књиге, најподесније колико ми је познато, по којој би се израдила ова о Далмацији. На састанцима се углавило: да се спреме две ствари, једна краћа од чланака италијанских писаца, и друга по мојој замисли. За прву ја бих им дао материјал, па да они тамо среде књигу, а другу да ја израдим и штампам у Женеви. За прву предао сам им одмах материјал, а од друге материјал вратио сам собом у Женеву. Од прве нема још гласа[1]), а изгледа да ће тако бити и са другом и да ће сав материјал, који ме је стао и труда и новца отићи ad acta. За сав труд око овога нисам им постављао никаквих погодаба нити тражио и најмање накнаде и награде.

---

[1]) Није никад ни изишла, а и материјал, који ме је стао доста труда, јамачно је пропао.

А како би та ствар добро дошла сада, кад је италијанска пропаганда узела велики обим!

Са више добре воље и готовости за удружен рад могло би се много учинити. Према тим, у исто време, нашим савезницима и противницима имамо све разлоге, које они наводе у своју корист: историјске, етнографске, економске и војничке. Начело народности и проценат становништва у спорним областима разлози су против којих нам нико не сме озбиљно противстати. А ту су још и морал и жртве за борбу на страни правде. Већ поодавно противник нас терети незахвалношћу према њему, наводећи да је због нас ушао у рат, да спасе Србију, и да је он спасао остатке српске војске и превезао их на Крф, а ми ћутимо и својим ћутањем помажемо му да код осталог света ствара уверење о томе. Чекамо, ваљда да нас од тога други брани.

Има подоста времена како сам од сасвим поуздане особе извештен да се са званичне италијанске стране спрема неко издање са сликама, којим ће се утврдити тачност њихове оптужбе против нас и наша незахвалност према њима. Против-докази не могу се исисати из прстију нити вреди писати ма што. Потребни су документи и цифре, а тога има, и то поразних за наше савезнике Италијане. Пошто се докази за то налазе на Крфу, а моја реч не само што се тамо не прима, као човека убележена у књигу оглашених, сматрао сам да је најбоље обратити се лицу, чија се реч гута. Г. Божа Марковић као шеф СНБироа и делегат владе код Југословенског Одбора стоји код ње одлично. Он је у сталној преписци са г. Пашићем, а кредит што га има код својих у влади нису у стању поколебати ни немачки топови са Вердена. Отишао сам, дакле, њему, изложио сам му ствар и потребу да се дође до тог материјала, по коме ће се израдити спис, као одговор Италијанима. Пошто ми треба да се уздржимо од сваког изазивања, нека спис буде готов и чека појаву италијанског издања, па тада да се пусти у јавност; међутим време и новац утрошени на то издање неће бити узалудни, јер сам уверен да ће нам таква ствар бити од користи ако не одмах, а оно који месец касније.

Таква књига, и без изазивања од стране званичне Италије, потребна нам је у сваком тренутку, више него ма каква расправа, него ма каква серија чланака из ма чијега пера. А њено дејство било би поразно за изази-

ваче, кад се зна што су урадили баш према тој војсци, коју су корсем спасавали; како су јој додавали туђе брашно и колико; и колико су нам живота сатарили на обалама Војуше, као да су радили с планом да нас сасвим дотуку. Зато сам и учинио овај корак.

Г. Марковић је нашао да треба прихватити предлог: одмах тражити материјал и приступити изради таквог списа. Шта је урађено с тим, не знам, Али тешко да ће ишта бити. Глава, из чијих је уста изишла изјава, приликом кад се говорило о спасавању србијанске омладине: „Нека гине, имамо је чим накнадити!" (мислећи тим на Југославију), тешко да има мекшу душу, кад треба бранити част мртвих, посејаних по Арбанији, на Крфу и у дубинама морским око Крфа и Вида!

Има и други један случај, који нам је у пропаганди могао исто тако, ако не и више користити, а за који није требало чекати материјал. То је безочни поступак италијанских власти према нашем старом краљу, у Валони.

Краљ Петар напустио је Тирану, и Арбанију уопште, првих дана месеца декембра 1915 год. Тада сам био, у Драчу, као избеглица, који, пошто је одмерио Арбанију уздуж и попреко, жељно очекује брод, да се пребаци камо било, само да са двоје деце не падне шака непријатељима.

Есад-паша, господар Арбаније, молио је и преклињао нашег краља да се што пре уклони из Тиране и из Арбаније. За разлоге знао је тадашњи српски посланик у Драчу, г. П. Гавриловић, преко кога су чињени кораци, али без успеха. Једног дана охридски начелник г. Јов. Ћирковић, такођер избеглица, био је код Есад-паше, свог доброг познаника. Пред њим је паша поновио молбе. Ствар је била врло озбиљна. Старога краља требало је склонити, да што пре напусти Арбанију. Примио сам се тог тешког али захвалног посла, и успео сам. Два дана после тога краљ се укрцао у драчком пристаништу у контраторпитер и отпутовао. Четири дана касније, после највећих мука што смо их поднели за све време бежања и ми смо напустили Драч и угледали другу обалу Јадранскога мора.

Ништа даље нисам знао у коме је правцу отпутовао краљ. Био сам задовољан што сам своју дужност испунио према човеку, који је тако много учинио за Србију и за Српски Народ; чија левица годинама није знала што

даје десница при помагању бедних и немоћних; који је утољавао, па и сад утољава, глад толиких несрећних Србијанаца и Црногораца, и нарочито студената, по непријатељским заробљеничким логорима, о чему наравно нико од њих не зна, да му непријатељ не би одузео ту помоћ, док за то време партијски, па међу њима и републиканско-демократски, богаташи замуку интернираних и народну држе по касама марсељских и женевских банака, да за мале паре купују аустријске круне и бугарске левове, да им се нађу, па и крвљу натопљене српске новчанице, поотимане србијанској сиротињи од бугарских зликоваца и донесене овде на продају испод руке; човеку, чијој осетљивој души и заузимању сина му има да захвали србијанска омладина, која је преживела арбанску Голготу, што је остављена на миру у савезничким и неутралним земљама, да се посвети студијама и да се спрема за рад у Отаџбини, уместо да попуњава ровове и јаруге на маћедонском бојишту, као и они што се поступно пуштају из ровова и из позадине, да наставе започете студије, а за чији спас прстом нису хтели да мрдну ови што сада саботирају ту племениту идеју и уче спасену омладину да клевета и своју рођену груду и своје добротворе. Омладини, наравно, нико није рекао оно прво, а ови, постављени на места, с којих могу изводити свој програм, раде на томе пуном паром.

Пролазећи ноћу поред Казерте, где је краљевска палата блештала у светлости, један марински официр италијански, који је био с нама у купеу, рече нам:

— „Очекује се долазак српског краља; ту ће му бити боравиште“.

— И затвор, додадох у себи, да би га натерали на попуштање и одрицање од свега што желе Италијани.

Тек касније сазнао сам да се краљ, отишавши из Драча, искрцао у Валони, с намером да ту сачека српске трупе, које су се повлачиле у том правцу, али су онако жалосно пропале од истога, код кога је он привремено потражио одмора. Ну тамо је краљ био изложен тако безочном а циничном понашању италијанских власти, да је напустио Валону, прешао у Бриндизи, и по инстинкту осећајући, ваљда, гостољубље које му се спрема у Казерти, отишао у Солун. Понашање представника италијанских власти у Валони, јамачно не без упустава из Рима, било је горе према српском краљу него према најгорем непријатељу. О томе се не зна ништа у јевропској јавности.

Зна само један најужи круг људи, и по дужности ћути. Италијани се, природно је, користе тим. А зашто да би ми овде морали ћутати! Зашто да ми то не изнесемо на јавност и да тим не користимо општој ствари? Кривцу би тим био задан такав морални удар, да се не би ни освестио, а некмо ли да се брани.

Јер у овом часу не треба да губимо из вида неподељене симпатије у савезничким и у неутралним земљама према мученичкој Србији и према мученичком њеном старом крају. Сви ми знамо колико је то двоје моћно, да нам отвори свака пријатељска врата не само у савезничким земљама него и у овој републиканској Швајцарској, пре од сваке најпријатељскије препоруке. И југословенски емисери признаће једног дана, и ако, можда, тешка срца, да су само преко ових мученика могли отворити пута својој пропаганди у широком свету. А кад је користити својој Отаџбини, и нарочито у пропаганди у иностранству, добро је дошао сваки случај, а нарочито овакви. Сматрио сам да ту не може бити подвојености у мишљењу, да ће једнако мислити и радити и монархист и републиканац, и један конзервативац као и један крајни левичар.

Цео догађај у Валони био ми је познат готово до ситница. Један пријатељ успео је да ми о томе пошље тачан и подробан извештај. Видевши да се о томе не зна ништа у свету и да Италијани постају све безочнији, намио сам да га објавим, дотеран према прилици и месту, где би био штампан. И у толико пре што не видим да је влада на Крфу ишта предузимала у том правцу, док сазнајем да се два пута заузимала за далматинско-југословенског конта, протерана из Италије, који је служио и Цетињу, и Софији, и Бечу против Београда, у коме се учинио неподносним са своје незајажљивости и коме је његова милостива госпођа слала уцењивачка писма тражећи десетине хиљада златних динара, да, корсем, не би објавила сензационе ствари о његову двору. Пошто је СНБиро до тог времена био јако разгранао своје везе са швајцарском штампом и штампао своје умотворе на разним странама, је ли чудо што сам се и овом приликом обратио њему?

Два пута сам чинио кораке и оба пута без успеха. Одговори су били околишавање, натезање и отезање. Нашао сам да нема смисла чинити га и по трећи пут. У место тога, преко једног пријатеља, обратио сам се ре-

дакцији листа *Le Genevois*, гласила женевске радикалне партије. Уредник му је Теодор (Тони) Рош, Француз по рођењу, прирођен Швајцарац, који је у свему остао Француз, и у јавности представља чисто француско гласило и у свом листу објављује што се не може објавити у Паризу. У њему је досад објављено доста чланака и бележака о Југословенима и о Јадранском Питању, писаних топло, али често с недовољно познавања.

На моје изненађење, после три дана, добио сам рукопис натраг, истим путем и с поруком: да се према добијеном обавештењу на меродавном месту не може штампати!

Било ми је чудно да се одбије ова ствар у доба када г. Рош пише оштре чланке против Италијана; да не прима ни у целини нити делимично, или бар као материјал, интересантан материјал за ту кампању. Према расположењу, дакле, које код уредника влада према Италијанима, није могуће да је меродавно место нити италијански генерални консулат нити амбасада у Берну. А меродавно место није био ни српски консулат, коме се редакција није обраћала. Обавештење је могла дати само централа србијанско-југословенске групе, чији републиканизам и анти-српство не допушта да се повољно говори о српском монарху, па ма се тим ишло на руку и националном непријатељу. Такво обавештење могло је потећи само отуда, јер према резултату анкете, коју сам био предузео, никаква меродавна установа наша није питана за обавештење.

Разлога да тако мислим даје ми друга једна слична мала афера.

Један наш Србин, г. С. Ј. израдио је врло леп и прегледан овећи чланак „О значају солунског фронта за Антанту", са политичког, војничког и економског гледишта, и поднео га уреднику недељног књижевно-политичког часописа *La Semaine Littéraire*, г. Дебаржу. Уредник је прегледао чланак и нашао да је врло интересантан, па га је примио. Чланак је био сложен, писац је добио коректуру од њега. Али чланка не би у првом па ни у даљем наредном броју.

Заинтересован писац оде уреднику и запита зашто чланак већ није објављен. Уредник се стане извињавати и најзад нагласи како је од неког свог сталног сарадника, Швајцарца, добио чланак о том истом питању, па је не-

згодно да пусти странца испред свог земљака. То је био изговор, да се не би казао прави узрок — опет обавештење добијено од меродавних, који г. С. Ј. мрзе толико, да би га попили у чаши воде.

То је само наш систем вођења пропаганде у иностранству: ометати све што иде у прилог и на корист Србије, и помагати сваку кампању против ње!

В.

У одбрану Миљукова.

(Из бележака под 17 мајем 1917).

Руска револуција и П. Миљуков — Пад П. Миљукова. — Миљуковљеви агенти у Швајцарској и Југословени. — Бугарска, заједничка тачка у њихову програму. — Југословени бране Миљукова: Билтен СНБироа прелази ћутке преко свега непријатног о раду Миљукова. — Њихова одбрана Миљукова у „La Serbie“ уценом овог листа — Одбрана Миљукова у „Argauer Volksblatt“. — Писац чланка и заштитници.

Женева, 17 маја 1917.

.... Догађаји у Русији све ми више потврђују предвиђања из првих дана руске револуције. Тамо је хаос све већи, и ситуација за Антанту постаје све опаснијом. То вреди и за нашу националну ствар. Што буде већи хаос, све се више одгађа питање нашег ослобођења, а питање уједињења у слободи постаје све више проблематичним.

Антанта је, међутим, с руском револуцијом још једном, и то најстрашније, насела. А насела је из своје кратковидости идући на руку авантуристима, који ће потонути на дно шљама што га револуције обично избацују на површину првих дана. Оволика несмотреност не може се разумети друкчије до да је, у далеком залеђу, нечији крупан интерес да се Русија руши у исто време кад и Немачка, да се у исто време оборе два противника. Ко је тај што је највише радио на томе, показаће време.

По свему што је досад избило у јавност, Италија, наш савезник, али у исто време противник, воли да се Русији одстрани пажња и од Босфора и од јадранских обала. Она не престаје истицати опасност, која се од стране Русије, а преко Србије, спушта на обале Јадрана. Једна инсинуација врло старог датума, још из времена

Млетачке Републике, заједно са Далмацијом предана у наслеђе Аустрији, па се сада враћа свом првобитном извору.[1]) Италији годи ова слабост Русије, ма да њени управљачи знају врло добро шта би било с њом прошле године, да је та иста Русија није спасла својом превременом офанзивом на аустријском фронту.[2]) Сећања на то има, али канда нема захвалности. Радост на тој страни за догађаје у Русији очигледна је као израз кратковиде и саможиве политике. Па при свем том тамо, где поред радости постоји и страх од могуће опасности, не треба тражити удео у руском хаосу. Он је на другој страни, тамо где се праве велики политички рачуни са дугим роком, при чијој се исплати продаје до најмање крпе. Тамо су Миљуков и његови помагачи добили снажног подстрека и храбрости за посао, ради кога ће се кајати једног дана.

Јер револуција се, као обично, не свети само онима против којих је била уперена, него захвата и друге, па и оне који су је водили и подстицали. Вођство у револуцијама великим по обиму и дугим по времену, какве ће, по свему изгледа, бити и ова руска, не остаје у рукама зачетника и покретача, који су им у чељуст бацали жртве, да их зајазе, него ће и сами отићи тамо. Ова пак руска револуција прети и самом лукавом Миљукову, који је годинама жудео да једног дана буде први министар иностраних дела у револуционарној влади, и први председник руске републике, ма да се на другој страни, код савезника, представљао присталицом уставне монархије, која је била на путу остварења и без ове

---

[1]) Као један историјски факат истакао сам је у својој књизи *La Question Italio-Slave* (Paris, Plon-Nourrit, 1915)

[2]) Ова истина била је позната још онда, ма да се народ италијански бунио и италијанска јавност порицала то, а обоје никако да сустану у истицању прекомерних територијалних захтева.

Данас јо то један неоспоран факат. Интересантне су речи П. Камбона од 14 априла 1917: „Офанзива аустријска крајем маја 1916 умало што није успела; тада смо сви ми молили Русе да авансирају своју офанзиву и спасу Италију. Они су је авансирали за три недеље, и спасли су Италијане у пркос свему што вели народ италијански. Влада и амбасадори италијански знају шта треба да раде: није да они не знају опасност којој их излаже слабост данашње Русије Т· ће свакојако умерити њихове претензије". (Prince Sixte de Boubon-Parme, *L' Offre de Paix Séparée de l' Autriche*, p. 125.).

револуције. Миљуков је сада прикљештен догађајима, који су изнад његове моћи, те ни сâм не зна камо ће. Измиче му се терен испод ногу и у Русији и изван ње. Ван Русије глас му одржавају још једино његови агенти расејани по свету. Њих има и овде у Швајцарској. Седиште им је у новоствореној Руској Телеграфској Агенцији у Берну (назив јој је: Agence de presse russe de Berne), с којом — није без интереса знати — у тесној вези стоји овдашња србијанско-југословенска група, и користи се њом у своје сврхе.

Тек што сам написао горње речи, кад ми донеше јутарњи лист *La Suisse.* Он доноси једну крупну вест: да је Павле Миљуков одступио с положаја министра иностраних дела у револуционарном кабинету!

Дакле, артизан руске револуције, који јој је још зимус, приликом својих путовања по Јевропи, и чланцима објављиваним у париском *Le Journal* спремао повољан одзив на Западу, код Антанте,[1]) пошто је утро пут данашњем хаосу у Русији, бежи да не би примио одговорност за зле последице. Кад је улазио у тај посао, није слутио да ће га преплавити догађаји, које није знао онда предвидети, а још мање сада заустављати. Сад му се пружа прилика, да, по примеру других пропалих величина, пребира по својој прошлости, да пише своје мемоаре и да се правда. Али га ни најбољи адвокати не могу одбранити за рад, којим је допринео стварању данашњег хаоса у Русији, коме се не зна краја и колико ће јада стати руски народ. Интересује ме само како је

---

[1]) Пред руску револуцију у париском *Le Journal* изишло је више чланака од Миљукова, једни које је писао у Паризу, други телеграфом слати из Петрограда

Чланци су били запажени. Ја сам их редовно исецао за своју колекцију исечака Смер им се могао запазити тек по појави руске револуције, али су јасни били тек касније, кад је енергична кампања Ж Клемансоа, Л. Додеа и других против дефетизма у врховима француске политике дигла завесу са рада Малвиа, Кајоа и др. Тада је разголићена и дефетистичка улога власника и директора листа *Le Journal*, сенатора Шарла Ембера.

С обзиром на ондашње прилике није чудо што је Миљуков нашао да ту објављује своје чланке И руска револуција, с потајним понудама њене прве владе, у којој је био и Миљуков, за посебан мир са Централним Силама, била је чист дефетизам према савезничкој ствари, у корист Централних Сила, као и тада још неслућени рад директора тог угледног париског листа.

могао прежалити неиспуњену му жељу са главом последњега Романова на престолу. Али, ако он сâм није успео, постарао се за извршење: позајмио је доста својих присталица крајној левици, која ће наставити што је он започео и докусурити с Русијом. Јевреји из кадетске партије брзо ће се наћи руку под руку са крајним левичарима, бољшевицима.

Требало је, међутим, јеврејске организације, са својим члановима расејаним по свету, и Антантине лаковерности и готовости за обману, па да се на ствари у Русији гледа друкчије него се гледало. А да се поново прелистало што је за последњих петнаест година писано о кадетској партији и о главним личностима у њој, о њиховим идејама и о намерама, или да се то бар прометнуло кроз главу, било би се од првога дана на чисто да рад Миљукова и његових људи ни сад није могао бити друкчији. Али се у политичком свету тако лако заборављају и најтеже ствари, и правећи комбинације с новим ситницама и ништаријама, остављају у страну старе значајне. У таквим приликама зло је, ако нема људи типа Л. Додеа, са упорношћу и издржљивошћу да двадесет па и тридесет пута ударе чекићем главу од ексера, докле га сасвим не укуцају; који неће допустити да једна ствар пређе у заборав. Али се ово ретко догађа, као што је оно прво посведневно у свету, и нарочито у ономе, где сваки новајлија, полазећи од себе, сматра да од њега настаје свет и да је баш он тај који ствара историју. А то је болест, која је захватила и многе од наших у емиграцији, па се пренела и на нашу младежј зато што је томе посведневно уче њени учитељи у политици, на једној страни ласкајући јој да ће она све изокренути и ново поставити, док на другој страни раде то с планом, да јој одстране пажњу од себе, да младеж не завири у њихову прошлост и у њихову душу, јер би ју то одбило од њих а њих лишило једног подесног средства за њихову политику у иностранству.

Што је пак на Западу уопште, па и у Швајцарској, бачена прилично дебела копрена преко прошлости Павла Миљукова, доста су учинили поменути његови агенти, претрпавајући јавност новим подацима о њему из свог бојациског ћупа. Ко потражи узрок томе, наћи ће га у њиховим интересима овога тренутка, када је дубок џеп министра иностраних дела, а потребно је некоме да хаос

у Русији буде што већи. Али шта да се каже о нашим интелектуалним Јеврејима, без јасног појма о Отаџбини и са концепцијом простране људске Отаџбине, интернационале, који немају кад да бране поверену им народну ствар, али имају кад и Миљукова, и његове агенте, па и Бугаре!

Као обневидели појурили су за тим руско-пољским Јеврејима, а у Миљукову као да гледају оличење својих идеала. У присуству њихову не сме се ништа рећи рђавога ни о Миљукову нити о његовим људима. Покушај, па да ти очи ископају! Чак и оне, што се иначе показују мирни и сталожени, обузима ватра, кад им се каже тако што. Колико сам се пута очигледно уверио о томе!

Откуда толика привржeност човеку, који српском народу није учинио ниједно добро, али јесте доста зла и пакости, од времена ступања у службу Бугарске и да за њен рачун ради у Маћедонији против Србије, па све до Карнегијеве мисије за испитивање злочина у међусобном балканском рату 1912-1913 год., кад је отворено стао на страну Бугара, као њихов адвокат, као и после тога, у току 1914 и 1915 год., обмањујући руски народ и руско јавно мишљење у корист Бугара а против Србије, која се зубима коље с непријатељем, а сваког часа очекује удар оштра ножа у слабину с истока, од тих истих Бугара!

Шта њих везује? Шта им је то заједничко?

Тачно је да су чланови србијанско-југословенске групе — с уверењем да ће Миљуков остварити своје намере, а они своје његовом помоћу — у доба кад им је руска револуција обећавала више него данас, гурнули у ту чељуст југословенску и србијанску омладину, која им је била под руком. Зар честитци југословенске омладине упућене, данас већ немоћном и ишчилелом, Миљукову нису претходили састанци маторих, на којима се расправљало о тексту депеше? И зар омладина није уверавана да се само с те стране може надати решењу Југословенског Питања на друкчијој подлози него ли хоће Србија и како га они замишљају? То је било пре месец и више дана, у доба највише гајене и истицане републиканске идеје, идеје о федеративној југословенској републици, која би у миниатури представљала гломазну руску федеративну републику Павла Миљукова. Омладина је послушала савет својих учитеља, изјавила је своју жељу Ми-

љукову и била је сва радосна, кад јој је Миљуков одговорио. Али ево где се та жеља покопала заједно с њим!

А шта су друкчији чланци двојице Југословена, г. г. Николе Стојановића и М. Чемерикића у *La Nouvelle Russie* (приложеној уз *Tribune de Lausanne*), у којима се каменом бацају на ранију Русију, која нас је првог дана рата заштитила да не улетимо у широм отворену аустријску Југославију? Чудноват је њихов гнев на ту стару Русију! Један од њих оптужује ју да никад ништа није за наш народ учинила. Незналица! Најблаже речено за тако крупне неистине. И зато, корсем, што то није учинила стара Русија, све наде нашега народа треба положити у нову Русију бугаромана Миљукова, у будућу Русију јада и беде, које ови неће да виде да су већ на путу да завладају њом. И то је политичка проницавост! А и јесу погодили. Миљуков ево оде, а с њим ће и босански трибун покопати у њ полагане наде. За онога другога пак, за пријатеља србождера Симеона Радева, бившег бугарског посланика у Берну, никако чудо што је у заједници с Миљуковљевим агентима.

Они су се и сувише поуздали у успех руске револуције и у нов поредак, који ће она унети на свима странама света. Ма да опрезни као мачке, добро је што су се у овој прилици открили, да им се њихово дело првом приликом стави под нос. Иначе би ударили у одрицање, па би испало као с њиховом тврдњом за поступке омладине, која им је под руком, да су резултат њених спонтаних осећаја и одлучне воље, и да је сама она, жудна истине, трчала на конференције Лењинова секретара у општинској дворани на Пленпалеу, а не да су је други тамо упућивали.

Међутим, за мало месеца дивљега брака између СНБироа и Миљукова, преко његових агената, остало је трагова који упућују на карактер интереса и симпатија, што их везују.

Прва тековина СНБироа јесте у присном пријатељству дописника Миљуковљеве „Рѣчь“, новинара Викторов-Топорова, који је, по примеру свог господара, много пута нападао Србију за рачун Бугарске. Као такав био је добро познат нашим јавним радницима, нашем министарству иностраних дела и београдској полицији. Ако се не варам, он је у два маха, пре светскога рата, протериван из Београда и из Србије.

Рат и држање Бугарске нису му ништа ослабили раније симпатије према овој. И ако је Бугарска изневерила словенску ствар и стала против Русије и Србије на страну Централних Сила, и ако су се бугарски пукови борили најдивљачније против руских прошле године — њему није ништа сметало да и даље ради за Бугарску.

Прошле године спремао је књигу против Србије а за рачун својих старих пријатеља Бугара. Био ју је дао у штампу и почела се штампати у Лозани. Досад ни е угледала света. Први је узрок био у дуготрајном штрајку тамошњих штампарских радника.[1]) Затим, кад је настала руска револуција и Миљуков дошао на положај, с кога је јуче отпирио, постала је непотребна. Миљуков је прискочио у помоћ Бугарској на куд и камо ефикаснији начин: покретањем питања о посебном миру Антанте са Бугарском, који, како изгледа, врло згодно допуњује намеру Аустрије, да се, исто тако посебним миром, под погодбом федерализовања и преуређења на националној подлози, спасе од опасности, која јој прети од Антанте. Уз то, на

---

[1]) За ту Викторов-Топоровљеву књигу сазнао сам, преко пријатеља, кад је била дата у штампу. У то доба још нису постојале те тесне везе између србијанско-југословенске групе и Миљуковљевих агената.

Требало је известити се о њеној садржини. Ја нисам имао начина и средстава да то докучим, а СНБиро имао је Отишао сам тамо и саопштио им добијену вест. Она је проверена и нашло се да је тачна Тада је г. Грол примио на се да изради књигу, која би била одговор на Топоровљеву.

Г Грол је израдио нацрт за њу, прибрао материјал, највећим делом из бугарске журналистике. Неколико интересантних бугарских брошира, које сам имао при руци, ставио сам му на расположење. Кад је у велико ушао у посао, који се проширио преко очекивања, настала је руска револуција Са револуцијом појавио се на врху Миљуков, а с њим и његове тежње и планови.

Незгодно је било наставити тај рад, а штета је жртвовати толики труд и с њим у вези материјалну корист. Требало је зато наћи какво згодно решење, по оном старинском: и вуци сити и овце читаве. Оно је нађено на тај начин, што је готов посао предан оданом српском пријатељу, пок Dr. Виктору Кине-у, који се такођер био бацио на та питања и с успехом бранио српску ствар. Он је књизи дао свој последњи ретуш и своје име.

Тако је постала књига *Les Bulgares peints par eux mêmes* (Genève, Impr. Kundig, 1917)

На тај начин избегла се материјална штета, награђен је уложен труд, и сачувани су непомућени, већ јако засновани и добро везани, односи са Јудо-Русима, у чијим је рукама била и бугарска ствар.

место непријатељства између овог Миљуковљева и бугарског агента и СНБироа дошло је пријатељство, корисно по обе стране.

Србијанско-југословенска група, под видом пространог југословенства, дала је досад довољно доказа о свом бугарофилству. А кад овога у толикој мери имају Миљуков и овај његов агенат, зар је чудо што је толико симпатија и таквог пријатељства између Викторов-Топорова и СНБироа! Први опет, од прилично времена, прилепио се уз Биро као таксена марка уз молбу. А зашто и не би, кад му Биро са више готовости излази на сусрет за бугарску пропаганду него другоме за најидеалнију српску ствар!

Јер куд би више него што му СНБиро помаже својим француским Билтеном, којим ревносно упознаје антантистичку штампу са свима похвалама што их Бугари дају сами себи а на нашу суву штету; што упознаје ту пријатељску јавност оним до чега не би дошла тако лако, нити би у то имала толико вере, кад би јој понудили Бугари и њихови јавни савезници, што опет није случај, кад јој се то пружа с етикетом Српског Новинарског Бироа.

Сагласност Јудо-Руса и Југословена у погледу Бугара јасна је. Господа из СНБироа осећају колико је то ружно па покушавају да томе затуре траг, да од себе отклоне сумњу. У свесном стању о томе они стварају документе, на које ће се једног дана позивати против „неистина“, које ће им се „подметати“. Али, колико је плитак тај марифетлук!

Корсем, да се Власи не сете, да отклоне сумњу у бугарофилство једног Викторов-Топорова и у карактер својих веза с њим, господа из СНБироа отворила су му ступце француског Билтена од 1 маја тек. год., да се ту брани од некаквих бугарских „подметања“. Да се човек не насмеје овој детињарији. Јер док они од овог француског Билтена СНБироа стварају јавну говорницу за овог Миљуковљева и бугарског агента, о коме врло добро знају да је такав, они ревносно пропуштају стотине прилика, да у том истом Билтену бране српску ствар и да од Србије одбију непријатељске клевете и инсинуације. Кад их питате за узрок последњем, одмах потежу информативни карактер Билтена, који саопштава само што су други написали и штампали, и заклањауј се иза тога. Али, зар они исто тако стотину пута нису тврдили да су оба Билтена документи поверљива карактера, који се не дају свакоме

него само поузданима? И док се тако одговара, кад су у питању наши јавни и културни радници, расејани по Француској и по другим пријатељским државама, од којих би се сваки у својој средини помогао подацима из Билтена за рад на нашој националној ствари, његови ступци стављају се на расположење овом бугарском агенту, да у њему прикрива своје намере и трагове!

Док се пак СНБиро ревносно стара да нам, у погледу Миљукова и Бугара, удари капке на очи, те да не видимо истину, италијанска штампа, поводом вести о засебном миру Антанте са Бугарском, каже не може бити јасније ко је Миљуков и шта је он прошлих дана значио за Бугарску. У извештајима псевдонима Pio Mari (*у Jdea Nazionale*), који на волшебан начин прелази огромне просторије, брже од најбржега Caproni, те је данас у Арбанији, сутрадан у Грчкој, прекосутра у Берну, док се у ствари не миче из Рима, из палате Консулта, изложена је вредност Миљукова за Бугарску. То је нарочито истакнуто тамо, где тај псевдоним Консулте, говорећи о засебном миру са Бугарском, истиче користи од тога за Италију, којој, имајући против себе Србију са југословенским програмом, политички рачун налаже бити увек добро са Бугарском.

Овим италијанска јавност не даје ништа ново, не чини никакво откриће непознатога. Јер су добро познате везе Италије са Бугарском и пре светскога рата и у току рата. Не треба затворених очију гледати на узајамност њихових интереса и на супротност са нашима, као и на држање Италије према Србији зато што се ова не одриче постављеног југословенског програма. Али је у овом случају добро што то потврђује Консулта, макар и под псевдонимом Pio Mari, и што нам је у исто доба давала знак о опасности од Миљукова, о којој господа из СНБироа нису хтела да чују, а још мање да у Билтену саопште вести из италијанске штампе. Они то неће, а не могу се правдати да нису знали. Јер, кад је њихов сарадник за италијанску штампу, можда необавештен о вредности и о извору ових саопштења, пропустио да их донесе са осталима, а још више, кад се, и после неколико пута поновљених мојих напомена редакторима Билтена, није хтело овом псеводониму Консулте поклонити пажње колико заслужује, свратио сам пажњу господи из СНБироа на ова саопштења о Миљукову и о Бугарима на једној и о са-

гласности интереса италијанских и заједнице Миљуков-Бугари на другој страни, кад је у питању штета коју треба нанети Србији. На ову моју поновљену опомену поддиректор СНБироа, г. Грол, одговорио је с ниподаштавањем:

— Једна италијанска интрига!

— Свакојако да има интриге, одговорих му, али са тачним фактима, које треба знати и хтети их доставити другима, који треба да су обавештени, јер је то задатак Билтена. Италијани стоје добро с Бугарима, при свем том што има и њихових трупа према овима на солунском фронту. Може се веровати исто тако да они нису далеко од преговора Антанте с Бугарима за засебан мир. Врло је вероватно да су чак на првом месту међу онима што раде на томе и да помажу сваку акцију у том правцу. Разумљиво је и што они ту своју жељу преносе на Миљукова, с којим чега имају, доброг или рђавог, не може се знати у овом тренутку, али није за багателисање ова ствар, кад о њој говори један службени, и ако прерушени, извор. Оволика његова искреност у овом питању није за ниподаштавање, стога је треба не само донети у Билтену, него и нарочито истаћи, да је уоче они којима то треба.

Савет није послушан. У Билтену није саопштен овај податак о Миљукову из италијанске штампе, као ни толики други, кад су бивали неповољни господи из СНБироа. Али ово прелажење преко јасних факата није ни принети одбранама Миљукова с њихове стране.

У бр. 68 од 21 марта т. год. *Argauer Volksblatt-a*, паланачког швајцарског листића, представника католика али расположена према Антанти, власник предратне *Штампе*, г. Св. Јакшић, објавио је чланак о Миљукову и ту га представио какав је био према Србији и према Бугарима, и шта се сад може очекивати од њега.

Чланак је изазвао највеће негодовање код Јудо-Руса и Југословена. На господу из СНБироа утицао је теже него најгори непријатељски чланак против Србије, чији хлеб једу и о чијем се трошку проводе у Женеви. Били су као да их је неко убо у зеницу, И они, који су према толиким потворама против Србије били неми и равнодушни, ставили су се у покрет са Јудо-Русима у одбрану имена и угледа бугарофила Миљукова, који је од настанка руске револуције постао идеал југословенских републиканаца. Јер с те стране федеративна републиканска

Југославија очекивала је највише помоћи. Стога на тог великог руског мужа, а исто толико великог Бугарина, к ји по Маћедонији уништава српске споменике, да би се што лакше утврдио бугарски карактер те покрајине, не сме пасти ни најмања сенка. И у одбрану његову требало је да се упрегну не само Јудо-Руси, него и нарочито Срби, чијем је народу толико јада задао тај исти Миљуков.

Али прилике су биле не бранити овом згодом само личност Миљукова. Зашто не развити и сав програм, у коме се огледа сагласност заједнице Јудо-Руса и Југословена, којима толико смета Србија? И доиста господа из СНБироа нашла су да је ово врло повољна прилика, када се једним ударцем може спљоштити неколико мува. Једдинствена прилика, да, у исто време кад бране Миљукова, под туђом етикетом, у интересу пространог југословенства, изјаве своје бугарофилство, своје републиканство, да још више заваде подвојене Србе, и да ставе нож под грло њима тако несимпатичном листу *La Serbie*, који треба угушити пошто по то.

Тај корак учињен је у два правца, под различном, увек туђом, етикетом: на једној страни у *La Serbie* уценом, преко Јудо Руса; на другој страни у *Argauer Volksblatt*, под једним високим окриљем а преко свог штићеника Србина.

У *La Serbie* бр. 14, од 8 априла тек. год., штампан је чланак „M. Milioukoff et la Bulgarie". Чланак носи етикету Руске Новинарске Агенције у Берну (Agence de presse russe de Berne) створене Миљуковом и његовим агентима за његову и руску револуционарну пропаганду у Швајцарској! У ствари то је елаборат Викторов-Топорова, члана те агенције, и СНБироа. Као такав послан је власнику и уреднику *La Serbie* у последњем тренутку, кад је сав материјал за број био сложен, и слог преломљен улазио у машину. Смер том поступку био је проста уцена: нагнати уредника *La Serbie*, да, без икаквог одлагања, штампа чланак, којим се брани Миљуков и напада г. Св. Јакшић, па ако овај то не учини, оптужити га, преко својих пријатеља у влади на Крфу, да то није учинио из обзира пријатељства према г. Јакшићу, за које је и дотле бивао денунциран у више махова доставама слатим на Крф. Последица тога биће престанак листа *La Serbie*, коме ће влада одузети давану потпору. И то је најглавније у целој овој ствари. Попусти ли пак уредник *La*

Serbie и буде ли штампао чланак, овај ће се извући из подметнутих му кљуса, али ће се зато у једном српском пропагандистичком листу бранити бугарофил Миљуков, тај идеал југословенске емиграције, који ствара нову политичку платформу за решење државних и националних питања, човек у кога србијанско-југословенски републиканци полажу наду за остварење својих државних и националних проблема, и да се, најзад, са Бугара скине анатема, коју на њих баца српски народ за злочине у окупираним крајевима.

Уредник *La Serbie* пред кобном стварношћу да ће му лист престати излазити, попустио је пред уценом: избацио је део готовога слога и пустио чланак „M. Milioukoff et la Bulgarie" с етикетом Руске Новинарске Агенције у Берну, у ствари састављен у СНБироу, сарадњом Јудо-Руса и Србо-Југословена. Пустио је цео чланак сем става, у коме Јудо-руска Новинарска Агенција (бар по имену) правда насилно регрутовање српске деце у бугарску војску, у српским крајевима окупираним од Бугара; правда злочин, против кога спремамо се ових дана да манифестујемо и у којем протесту ови исти Србо-Југословени избегавају да суделују. Да, у чланку се покушава правдати тај злочин, јер, ма да се, корсем, устаје против њега, јер је противан међународном праву, проводи се једна лаж, инисније се *да ти крајеви корсем нису одређени етнографски, т. ј. да нису српски.*[1]) Уредник *La Serbie* одбио је да се то објави, али је у коментару ипак саопштио карактеристично место из тог става. И добро је учинио, да би остао један доказ више о сагласности идеја Јудо-Руса и Србо-Југословена из СНБироа, на чије смо се бугарофилске манифестације у најразличнијим облицима већ свикли.

А Миљуков?

Његови агенти и обожаваоци признају да он није изменио своје мишљење о српско-бугарском спору. Признају то, и ако увијено. Па ипак је, веле, Миљуков човек пред којим ми, Срби, треба да се поклонимо. Зар он није тај који се још у почетку светског рата категорички изјаснио за остварење велико-српске идеје! Само мудро прећуткују под којим погодбама и шта да уступимо Бугарима, који су већ подвезали уговор са Централним

---

[1]) *„Indépendement de la composition éthnograpique de ses districts* le recrutement est contraire au Droit International" вели се тамо.

Силама. Али није величина Миљуковљева само у том признању, у тој категоричној изјави, толико пута помраченој радом за Бугаре у тешким моментима Србијине очајне борбе с надмоћном Аустро-Угарском. Зар нису он и либерални покрет руске мисли парализовали све покушаје старога режима да Русија закључи посебан мир с Немачком? Тако нас уверавају његови агенти и обожаваоци, они исти „најбољи представници српскога народа" који су „објективно уочили" тај значајни факат. Ми остали, политички ситниш, имамо да се приклонимо, при свем том што видимо да стари режим није закључио посебан мир с Немачком, али по Миљуковљеву раду предосећамо, да ће га закључити нов режим, који тек има да настане у руском хаосу и коме је он тако лепо утро пут. А кад ми, непосвећени у велике идеје и у високу политику, одманемо главом, они само што нам не кажу: Шта ви знате, ви престарели назадњаци?! Јер шта је друго њихово позивање на југословенску омладину у Женеви „која је прва поздравила тај догађај (Миљуковљеву руску револуцију и паралисовање покушаја старога режима да закључи засебан мир с Немачком) тако значајан за Јевропу" и на њен телеграм Миљукову, састављен у СНБироу и отправљен преко Јудо-руске Новинарске Агенције у Берну![1])

---

[1]) Одговор на тај телеграм стигао је од Миљукова преко рускот консулата у Женеви 2 априла. Одговор, с консуловим писмом, стигао је право тамо одакле је послан телеграм — у СНБиро (О томе в. више у мојим белешкама под 2 априлом 1917, у Делу Петом под [1]).

Кад смо ми, друкчијих погледа и свакојако с више права, говорили менторима омладине, да ову не треба гурати толико напред и да треба сачекати развој догађаја, одговорено нам је: да је омладина самостална, носилац својих идеја, и да се нема обзирати ни на кога па ни на српску владу, која се још дотле није изјаснила о том догађају.

С колико, међутим, права можемо ми данас рећи тим истим менторима омладине да су били врло рђави политичари и још гори Срби, кад су тамо гурали омладину из пустог ината, из незнања и из тежње за неостварљивим идеалима. Јер баш у доба, кад су они упућивали омладину да од Миљукова тражи стварање Југославије, кабинет кнеза Лвова, у коме је Миљуков, као министар иностраних дела, водио прву реч, радио је и тражио засебан мир Русије с Аустријом, по коме ова не би била ништа мања него пре рата! (Prince Sixte de Bourbon, *L' Offre de Paix Séparée de l' Autriche,* p. 161).

С правом сам данас радознао да видим чим ће људи, којима је било поверено да воде националну пропаганду, и неодговорно политику, бранити ту своју превелику промућурност. И да је то била бар једина прилика, где су се показали такви!

И пошто је на једној страни извршила уцену, и у завијеној форми покушала да оправда мрске бугарске злочине на српској територији једном лажи, а на другој стварала ореол дојучерашњем великом заштитнику Бугарске у Антанти, на штету наше Отаџбине, заједница јудо-руска и југословенска ударила је у танке жице сентименталности. Она истиче како је чланак српскога новинара, у том историјском моменту, имао да распали старе страсти и обнови старе несугласице, и да компромитује не само идеју Миљукова него и идеју, ради које је српски народ пристао на жртве досад непознате у историји, и, што је још горе, да тим докаже како у крилу Четворне Антанте има супротности.

Цинизам!

Као да супротности и неспоразума у Четворној Антанти и иначе нема, па је потребан овај чланак да их створи. И као да Миљуков, својим предузећем одавно припреманим, није начео ту исту Четворну Антанту! Само заслепљен може да не види како је Русија већ упућена путом, који је води у дефинизам према Антенти и засебном миру с Немачком. То нису хтели да виде па и данас неће да виде Србо-Југословени, по потреби прерушени у овој прилици у „праве представнике српскога народа“, који, заклањајући се под туђу етикету, имају храбрости да тврде е је критика Миљуковљева бугарофилства и осведоченог србофобства „изазвала протесте гнушања свих Срба, који живе у Женеви“.

Можда у СНБироу, и само ту!

Одбрана Миљукова у српском листу *La Serbie* била је споредна ствар. Главно је било прокријумчарити ону одбрану Бугара за зверства на српској територији, инсинуирајући да оно и није српска етнографска област, и извршити уцену над листом *La Serbie*. У СНБироу рачунало се са сигурношћу да ће број изићи без тога чланка, па да падне оптужба против уредника *La Serbie*, што би за собом повукло угушивање листа. Али кад уцена није потпуно успела нити оптужба против *La Serbie*, преко високог посредника који је тада био у Женеви, за одбрану Миљукова потражено је место које је требало одмах тражити, *Argauer Volksblatt*, у коме је изишао напад на Миљукова.

Ну код толиких Јудо-Руса и обожавалаца Миљуковљевих међу Србо-Југословенима око СНБироа, у бр. 111 *Argauer Volksblatt*-а од 15 маја т. год. јавио се некакав Миленко Симоновић, јавио се с одбраном у смислу оне с етикетом Јудо-руске Новинарске Агенције и с једним новим аргументом, који у другој прилици не би значио ништа, али не и сада, у доба врло живе пропаганде србијанско-југословенске групе за републику, за федерације, за конфедерације итд. Тај потпуно непознати бранилац Миљукова бранећи овога уверава, не нас Србе него иностранце, да је „Србија једина од држава Балканског Полуострва, која није прожета ни династичном нити сепаратистичком политиком" ваљда да тим увери да је Србија подобна за свако решење: и за републику и за персоналну унију са Бугарском под Фердинандом, и за федерације и за конфедерације, а одричући се свога ја и да ступи у аустријску Југославију!

У другој прилици прешао бих неопажно преко ових мутних речи, али не и у овој прилици, кад оне представљају беочуг у ланцу споменуте пропаганде, али не и кад се посматрају скупа с манифестацијама, којима данас изобилује та политичка група.

Ко је, међутим, овај Миленко Симоновић, што се нашао да окади Миљукову баш у очи његова стрмоглавија?

— Непознат! одговорио ми је сваки кога сам питао ова два дана. У СНБироу одговорише ми кривљењем уста и дизањем рамена.

А ја бих хтео да сам начисто с именом и с личношћу, јер ће ми тада бити јасна и намера с чланком. Све ми се чини име познато из Београда и да сам лице с тим именом виђао у југословенском консулату у Женеви са седиштем у СНБироу. Интересује ме, да бих себи објаснио загонетку: како је тај могао успети код власника тог антантистичког листа у немачкој Швајцарској, да штампа чланак, у коме одговара на нешто, где његово име није споменуто и да од неког трећег брани Миљукова, с којим је и Антанта у том часу била на чисто. Јер то овде није обичај нити се успева тако лако, а и да је власник и уредник тог паланачког листића био какав поклоник великог руског мужа Миљукова, извесно је да не би штампао ни онај први, Јакшићев, чланак.

Загонетку сам разрешио вечерас.

Г. Миленко Симоновић није псевдоним, као онај Pio Mari. Не! Лице с тим именом постоји и живи у Берну. Родом је из Војводине. Пред светски рат био је наставник у једној од средњих школа у Београду. Евакуисао се из Србије, као и толики други. И сад је нека врста чиновника Краљевине Србије, од ње прима своју предратну плату. Као заграничнн Србин, по оној подели од стране министарства војног, класификован је међу Југословене, с правима а без обавеза. По препоруци СНБироа, запослен је код посланства Краљевине Србије у Берну, и као награду за запосленост тамо добија помоћ из т. зв. фонда г-ђе Грујић, намењена помагању наше избегличке сиротиње, и у првом реду студената, као и заробљених и интернираних по непријатељским заробљеничким логорима, али из кога извлаче и такви који нити су сиромаси нити студенти.[1])

Онај што ми даде ове податке, питаше:

— Да се г. Симоновић овом одбраном Миљукова није само одужио за учињену му доброту?

— Коме? упитах.

— Chi lo sà, одговори ми он.

---

[1]) Интересантно би било боље загледати у спискве овог фонда и на светлост изнети имена лица која су га сисала.

Према једној листи, која се данас налави међу мојим хартијама, има ту свакојаких: поред честитих и сиромашних има дезертера и одличних помагача господи из СНБироа и одсека Југословенског Одбора у пропаганди тог времена, која је била анти-српска Има их који су стално дречали на Србију и гадили се на србијански опанак; њима је помоћ отуда била за подмиривање луксуса. Има ту и деце таквих који су увек били далеко од сиротиње, па су и тада били добро плаћени, а данас су баш богати људи. Нека од те деце и учила су некакву школу, друга су флиртовала, а у списковима су називана ученицима.

Сами руковаоци фондом имали су неке чудне појмове. Сећам се једног случаја из почетка зиме 1917. год.

Фонд је хтео да набави зимске капуте потребитим студентима србијанским и југословенским, и обратио се на тадашњи Школски Одбор у Женеви, чији сам био члан.

Школски Одбор позвао је такве студенте да се јаве. Јавили су се и потребити и којима није требало. Одбор је тада испитао ствар и послао спискове са својим напоменама. Фонд је остао при томе да се набаве капути свима пријављенима. Одбор је на то пристао с тим да сваки од тих свој стари капут преда Одбору који ће их послати интернираним студентима у непријатељским логорима, да се колико толико сачувају од зиме. Фонд је прешао преко тога и учинио да се с тим даром води трговина, док су се најпотребитији грчили од зиме.

Да, ко ће га знати! Ну да он то изврши, није довољна само његова добра воља. То је и сувише мало. Не постизава се то без дебеле препоруке. Треба знати да и на Швајцарце, ма колико да су демократи и републиканци, утичу титуле, положаји и хартије са грбом породичним и државним. Да се и овде није јавио такав посредник? Изгледа. Такво парче хартије с неколико лепих речи, поткрепљено поруком с још које стране, успева пре него новац.

Кад пишем ове редове, пада ми на памет срдачна и више него пријатељска веза између СНБироа и посланства у Берну и обрнути поредак у односу тих двеју установа. Одавно се запажа да СНБиро није потчињени орган нити да посланство води политику и да даје директиву. Јер како би СНБиро могао водити своју посебну политику, врло често противну државној политици, а посланство да не зна за то или се потпуно оглушује!

У сваком случају г. Симоновић бранећи Миљукова од кога било, није послужио српској ствари. То не иде у прилог ни Србији нити правој Југославији, али иде Бугарској, па и Аустрији, зато што је у овом часу бранити Миљукова исто што и радити против Србије. Г. Симоновић је, јамачно, радио као оруђе у туђим рукама. А и то није нимало похвално. Јер ко данас служи за оруђе једноме, зар неће сутра другоме. Такав систем већ се зацарио на швајцарској територији. Савест наших људи купује се и препродаје. Врбовање људи за туђ рачун давно је почело и неће дуго потрајати па ће се појавити резултати купо-продаје људи и савести.[1])

Сећајући се имућних родитеља, чија су деца помагана из тога фонда, долази ми на памет: да би било и морално и корисно наплатити од таквих своте издате на њихову децу и предати их фонду инвалида или сиромашних ученика. Јер тај новац био је намењен сиротињи. На то су га намењивали племенити дародавци, а не на бес и на луксуз. Сиротињу треба помоћи, макар и накнадно, а богати, који у емиграцији нису знали што је сиротиња и који су се проводили по хотелима, док се сиротиња злопатила, неће данас осетити повраћај позајмљених им свота. Зар се њихово господство неће осетити понижено, да то прими као поклон?

[1]) Г. М. Симоновић није био једини штићеник СНБироа, који је у току 1918 год., кад је малодушнима изгледало да је Србија неповратно пропала, и кад су се удружиле празна кеса црногорска и пуна италијанска, напустио дотадашњу заштиту Краљевине

г.

Југословени против „La Serbie"

(Из бележака под 12—20 јуном 1917).

У Риму почетком 1916 год. — Римска политичка атмосфера. — Одлавак у Женеву. — Ситуација у Женеви. — Покретање листа *La Serbie* и сарадња на њему. — Југословени против *La Serbie*. — Један план како да се угуши *La Serbie*. — Нов покушај поводом афере Св. Јакшића. — Денунцијације и оптужбе. — Преговори између двеју група: моје посредовање. — *La Yougoslávie* а не *La Serbie* — Долазак министара у Женеву — Даље интриге и оптужбе против *La Serbie*.

Већ први месец проведен у Риму, по прелазу преко Арбаније, био ми је довољан да се разаберем и у општој и у чисто италијанској политичкој ситуацији.

Она коју сам тамо затекао, а у којој сам провео још два месеца потом, падала ми је на душу тешка као олово.

Да сам полазио од себе лично, могао сам се с њом помирити још од првога дана.

Тамошњи пријатељи, с којима ме везивало дугогодишње пријатељство и који су ми помогли да се одужим Отаџбини у тешким часовима за њу, били су предусретљиви и љубазни од првога дана, кад сам пао на римску улицу полу бос и у изанђалу оделу. И такав спољашњи изглед и стање у коме сам се налазио са двоје деце — која су прошла кроз муке и тешкоће од повлачења, заједно са мном ступила у изгнанички живот, и у накнаду за то осетила слободу — није их одбило од мене. Напротив, они су похитали с понудом да ми помогну.

Кад су ми понудили новчану помоћ, одбио сам је. Захвалио сам. Рекао сам да ми не треба, ма да сам по

Србије и прихватио „милостиву руку" бившег господара Црне Горе и Брда.

Било их је и таквих, којима није била довољна плата од стране Краљевине Србије, нити зајмови код Народне Банке, па су прихватили обилатију помоћ црногорску. Тако је и велики бранилац Бугара, г. Марко Јаковљевић — проницав како га Бог дао! — само неколико дана пред септембарску офанзиву српске војске, 1918 год., бацио српски пасош, зато што му је краљ Никола дао више.

Међутим, није без интереса нагласити, да су таква југословенска господа, и после кидања са Србијом, одржавала старе везе са СНБироом, а још слободније одржавала дотадашње везе с италијанско-господаревим листом у Женеви, са „Српским Листом", при свем том што овај није био нимало југословенски, али је био одлучно против србијанског режима.

три пута одмеравао колико кога дана смемо потрошити. Затим ми је понуђено у виду зајма. Питао сам на што ми га дају, кад немам ништа и кад им га не могу вратити. Понудили су ми да ме запосле, а обоје деце да приме у своје школе с тим да ме то ништа не стаје. Захвалио сам се и на томе. Изговор је био да уопште не знам докле ћу остати у Италији, јер да, као државни чиновник и војни обавезник, сваког часа могу бити позван на Крф или бити упућен на другу коју страну. За такав случај они су били вољни да ме ослободе тешке родитељске бриге: да приме обоје деце, да их ставе на добра места па да наставе своје школовање. Ја сам се захвалио и на томе. Јер сам знао да на такву услугу, која се зове доброчинство, морам одговорити не простом захвалношћу, него је оправдати делом, које ће ме спутати у слободи мог мишљења и рада, којим ћу, можда, продати своју савест. Хтео сам да будем исправан и према себи и према њима; желео сам бити слободан и необавезан.

То су били тешки моменти, али је тако морало бити.

Могао сам се, међутим, тамо осећати добро не само лично него и као Србин. Као Србин, заиста, нисам осећао тешкоћа. Истина, болело ме је у прво доба, док се нисмо преодели, слушати за нама на улици израз „poveri Serbi“, а по који пут и „poveri ciechi“. Али није било ни мржње ни љутње. Напротив, било је предусретљивости, и што год смо више залазили међу грађанство, наилазили смо на све јачу симпатију.

Али је било друго нешто што ми је тешко падало на душу. То је био онај силно развијени национални егоизам у Италији, који тако јако одудара од симпатичности сваког појединог Италијана. Онај егоизам из прве године рата Италије, која још није имала тешкоћа и ратних недаћа, још увек с непрекинутим односима с Немачком, кад се пријатно осећала што њен фронт није изложен силном налету немачких трупа, као француски код Вердена. Па онда она силна мржња Италијана према Југословенима, у које рачунају Хрвате и Словенце, од чије националне територије хоће да зграбе што више, да би проширили своју државну територију. Та политика подвајања нас Срба од Хрвата и Словенаца, којој су подлегали поједини Срби и Југословени, и недовољно скривена интрига, којом, као клином, задиру у наше месо и разламају костур укупног југословенског тела — то ми је падало тешко.

То ми је падало тешко и то нисам могао да подносим. Зато сам одбијао све пријатељске понуде, које да сам прихватио, морао бих се мирити с таквом политиком.

Јасно ми је било још 1914 год да нам предстоји борба с Италијом због њених претераних амбиција. Изглед на ту борбу постао је још јаснији, кад је и она следеће године загазила у рат. Догађаји одмах по њену уласку у рат, после првог отпора на који је наишла њена војска, а још више пад Србије и држање Италије у тим тренуцима, све више су оправдавали то предосећање. Оно што сам видео и осетио у тој земљи прибежишта није ме нимало разуверило. Је ли требало зажмурити пред том довољно јасном истином или прихватити борбу у туђини за наша национална права? Свакојако, кад се та борба није могла избећи, кад нам се наметала, требало ју је прихватити. Али како? Појединци, разбијени, растурени, малаксали — ни у ком случају! Требало је организовати се на широј основи, и тек кад то постигнемо међу собом, да се прихватимо борбе за национална права.

Мислио сам о томе и договарао се с двојицом пријатеља и сапутника на целом повлачењу крајем 1915 г., са г.г. Милојем Васићем и Тих. Р. Ђорђевићем, професорима београдског универзитета. И гледајући наше избеглице и ошамућене народне посланике, с идејама које су ужасавале, једног дана израдили смо и српској влади, већ смештеној на Крфу, послали смо предлог с програмом рада на организацији избеглица и за национални рад у иностранству, стављајући јој се на расположење за тај рад и не тражећи за то никакве награде.

С Крфа је убрзо стигао одговор, којим се прихвата предлог у начелу. Али најглавнији део рада био је схваћен сасвим погрешно. Према политичкој ситуацији у Италији каква је била и какве је изгледе имала још задуго, у нашем предлогу речено је да је тамо немогућ сваки такав организован рад; на Крфу је узето као да је то предлагано па је тражен подробан план. После тога намера да напустим Рим и Италију па да идем тамо где се могу радити послови, за које сам мислио да имам подобности и где бих био од користи, била је брзо остварена.

Управо кад сам се решавао на тај корак, стиже у Рим с Крфа г. др. Божа Марковић. Он је ишао тамо из Женеве, да среди питање о оснивању Српског Новинарског Бироа у Женеви, где се већ раније налазио известан

број избеглица, интелектуалаца из Србије и из југословенских крајева под Аустро-Угарском, и једна секција Југословенског Одбора.

Жељни новости и обавештења о нашим људима и у Женеви и на Крфу, о ситуацији и о изгледима на обема странама, г. Милоје Васић и ја одосмо к њему у Hôtel Royal.

Г. Марковић нам је говорио о том СНБироу и објашњавао техничку страну рада у њему: једни ће пратити листове из непријатељских земаља, који допиру у Швајцарску, прегледаће их и у њима обележавати интересантна места; други ће их исецати маказама и исечке лепити на бланкете; трећи ће их преводити; четврти вршити коректуру текста; пети откуцавати на машини и умножавати на преси итд., тако да док се на једној страни ствара архив од интересантног материјала, на другој ће испадати Билтен, који ће се, као информативно средство, слати влади на Крфу, српским посланствима и личностима које треба обавештавати о свима интересантним појавама у непријатељским земљама.

Интересује ме па питам г. Марковића о Швајцарској, и нарочито о Женеви, у којој сам некада живео, и о погодности тамошњег терена за нашу националну пропаганду. Споменух му прилике у Италији, о немогућности за рад те врсте, нарочито кад се обухвата цело Југословенско Питање, и да се западни крајеви морају бранити од италијанских захтева са сасвим другог терена. Уместо одговора на то г. Марковић поново објашњава технички рад у будућем СНБироу и понавља сву процедуру као и први пут. Па и по трећи пут понавља то не дајући одговора о чему га питам и што ме је интересовало више од прегледања, читања, обележавања, сечења, лепљења и превођења места у листовима из непријатељских земаља, и како ће се од тога састављати Билтен.

Окретох с друге стране.

Полазећи од претпоставке да се тај посао мора радити с више лица, узетих између интелектуалаца избеглих у Женеву, и да тамо већ има професионалних пропагандиста и новинара, па и књижевника наших и југословенских, рекох како се у вези с тим радом у СНБироу може покренути и лако одржавати какав наш политички лист на француском језику, можда и часопис мањег обима за расправљање о нашим националним и политичким пита-

њима, или каква серија брошира политичког и националног карактера. Упитах га да ли има могућности за то и рекох да бих се радо бацио на тај посао, и да сам у колико се тиче Јадранског Питања и нашег спора с Италијом већ прибрао велику количину дела, брошира и чланака из часописа и новина италијанских. Али мој саговорник и по четврти пут стаде ређати листове, маказе, исечке, коректуре и њихов Билтен, и тек кад је све то изређао, додаде да је г. др. Лаза Марковић у Женеви, да је израдио код владе на Крфу да се у Женеви покрене лист на француском језику, и да је већ добио одобрење и кредит.

Пошто смо и нас тројица у Риму, у пројекту о организацији наших избеглица и о националној пропаганди, посланом влади на Крф, предвидели управо такав лист у Женеви, чим сам чуо за успели корак г. Л. Марковића, тог тренутка решио сам се да идем тамо и да се г. Марковићу ставим на расположење. Али, помишљајући на оскудна новчана средства, којима сам располагао, и да су она једва довољна за најпрече животне потребе мени и деци, која треба да наставе своје школовање, замолих г. Б. Марковића да ме обавести о тамошњим приликама за живот, о цени станова, о храни итд.

— Бићемо задовољни, рекох му, и ја и деца, ако будемо имали и најскромнији, само чист, стан. У данашњим приликама и са средствима којима располажемо, доста је да имамо хлеба, чаја и комадић сира. Буде ли још чега — у толико боље! За сада рачунамо с тим најпотребнијим и на слободу под сувим кровом.

Г. Б. Марковић, као у чуду, пита ме.

— Шта? Такав живот! А какав сир?

— Да. Каква средства, такав живот. Хлеб је главна храна, а чај и сир да не би био сув хлеб. А сир, каквог има, обичног.

— Ха! ха! А ми, бога ми, знамо само за камамбере и њима подобне.

Хтедох му нешто рећи, али се задржах. Реч ми застаде у грлу као зелена дивљака.

Сиромах, као и толики други наши, доведен до тога губитком Отаџбине и бегством испред непријатеља, с неколико стотина динара у џепу, сетих се како смо пошли у свет с надом да ћемо се брзо вратити на огњиште.

За неколико тренутка продефилова ми испред очију читав низ слика с кинематографском брзином.

Сетих се првог дана бегства, кад смо пошли из Алексинца. Ниш је пао, а ми ништа не знамо. Топовски пуцњи примичу се од Ђуниса и од Соко-Бање. Морава надошла и сваког часа прети мосту, који је и иначе миниран. Три дана бије киша, и нарочито последње ноћи; а оно јутро, кад ћемо поћи, као из кабла. Нисмо стигли ни до железничке станице, а били смо мокри до коже. При свем том грабимо преко ливада и њива у моравској долини, кроз глиб, а потом кроз село, коме су, из ироније ваљда, дали име Сувотно. Ја се савијам под теретом импровизоване пртењаче, у којој су потребе за нас троје, и под кабаницом пуном воде. А није лако ни осталима. Па ипак се граби и измиче.

Па оно истинско гребање сутрадан уз Гребац на Јастрепцу, а дан после тога преко орница у Топлици, да бисмо пречицама избили на пут код Скршене Џамије. Ноге се једва извлаче из масног блата, али се не стаје; иде се и граби напред. Рамена боле, као да су одваљена од осталог костура, али се трпи, ћути и иде даље. Наилазимо на групу пријатеља у Куршумлији и, хвала њима, олакшавамо терет. Али на суморном Косову, за којим смо раније жудели да га видимо обасјано сунцем, немамо кад ни да га погледамо. У Душановом Призрену тражимо оријентацију, којим ћемо путом даље. У њему је претрпаност и све суморно. Ту сретамо нове познанике и пријатеље. Сви су неми. Чим се заподене говор, сваки се појада како је пошао без новаца. То је превентивна мера, да се не тражи. Сваки гледа себе. Али се пријатељ јавља где се и не тражи и баш тај нуди своје услуге. О таквима, у тим тешким часовима, сачувана је успомена, која се никад неће избрисати.

Улази се и ломну Арбанију, покривену снегом, кроз коју, говорили су нам, просечен је пут да и аутомобили могу лако ићи! Ми смо ишли стазом, газећи по снегу до колена, коју ветар свако пола минута открива и поново затрпава. Гледали смо лешеве јадника помрлих од зиме и од глади; спотицали се о шлем немачког гренадира, који му се залемио за главу; прескакали преко лешева убијених, од којих је отиман и последњи комадић проје; и само да имамо крова над главом, гутали смо дим по целу ноћ. И то је била још срећа! Па смандрљавање низ

Буштерицу по поледици. Па форсирано пешачење од педесет и неколико километара по блату и снегу на путу Дебар — Велеште, на коме од умора падају млади и као бор здрави људи, а уморна кћи, кад се спушта на кабаницу, простргу по снегу, да се одмори, поручује брижноме оцу шапатом: „Само да не заспим, јер је онда свршено!“ И жудња да се докопамо пута Охрид — Битољ, и кад у томе не успевамо, грабимо ли грабимо према мору пут Драча.

Снега више нема, али је блато. Поново пентрање, и опет наги лешеви, с којих је опљачкано апсолутно све. Наилазимо на залутале регруте бедна изгледа. Јадници, носе пушке, у којима затварача нема. Гладни су и изнемогли. Кад их питамо, одговарају више погледом него речима. Један, право дете, одговара нам кроз плач: гладан сам! А ми, и ако имамо више хлеба него нам треба за дневни оброк, не можемо да им помогнемо. Ако им дамо од тврдога хлеба још тврђе коре, значи да им убрзамо смрт: убиће их халапљивост да, гутајући коре, утоле глад. Остаје само ишчупати средину из хлеба, оквасити је и дати им да је полако гутају.

И сад ме подилази језа од тих живих слика, које сам онда мирно гледао. А слике се, као успомене, ређају и даље. Како пријатно осећање, кад смо, после Каваје, угледали Јадранско море и у место пута газили ситни песак на плажи. Али је радост праћена новим бригама и о нама и о другима. Већ данима претресамо погледом пучину са драчкога града нећемо ли угледати брод спасења. А кад је стигао *Dauno*, на њему настају нове муке. На крову киша бије озго, а вода подлива оздо. У исто време хладно је. Немогуће ни седети ни лежати ни стојати. Ко хоће мало сувоте, мора сићи у загушљиву утробу *Dauno*-ву или се испети на узвишење на једвите јаде покривено увоштањеним платном. Ну ко да заспи лежећи на дебелим ланцима, који се урезују у месо. И док тако проводимо часове, дане и ноћи, чекајући полазак брода, у највећој кабини једна група из београдске чаршије, с добро набијеним џеповима, коцка се, пије и свађа се. А да би нам тешко осећање било још мучније, некакав млад и задригао Југословен, у кратком кожном капуту, који се умешао у енглеску мисију, у више махова гази преко нас шћућурених и укочених од влаге и хладноће по крову од брода. Кад га један од нас моли да пази где стаје и да нас не гази, тај не

налази ништа лепше до да нам каже: „Хвала богу, кад једном нестаде Србије, јер вас више не бих могао подносити". Једна жеља, која се као рефрен често понавља, који у изгнанству често слушамо и који је нашао места и у познатој изјави г. Трумбића из марта прошле године: „Нема више слободних Срба и таквих Срба, Хрвата и Словенаца, које би тек требало ослободити".[1])

Сетих се свега тога па погледах у човека пред собом, коме је све било потаман, који је господски и на тенане отпутовао из Србије и опет тако путује; који није знао ни за јад ни за глад; чији је џеп пун, па се чуди сиротињским потребама, ограниченим на просто одржање живота. Погледах га у очи, испитујући му душу, и не рекох му ништа.

Четири дана касније био сам на путу у Женеву, да на тамошњој новоствореној берзи националнога рада у емиграцији, поред професионалних и повлашћених патриота, тражим посла и нудим своје способности.

Кратки застанци у Фиренци, у Болоњи и у Милану да деци покажем споменике једне сјајне прошлости и високе културе, споменике око којих сам се раније, у слободним часовима, после рада у архивима и библиотекама бавио по читаве сате, освежили су ми негдашње успомене. Али ни то нити предусретљивост и љубазност сваког појединца, на кога смо наишли на том путу, нису ми могли ублажити мучно осећање, с којим сам оставио сјајни, светао и топао Рим, и упутио се у хладну, влажну и пуну магле Женеву.

На самој италијанској граници, где представници талијанских царинских и војних власти оком и окретном руком претражују сваки делић пртљага и одела путнику, нарочито странцу, који излази из Италије, и ту сам наишао на исту такву предусретљивост. Показао сам им да две трећине нашег пртљага чине књиге, карте, и исечци из новина и часописа, све сâм материјал о Јадранском Питању и о спору италијанско-југословенском. То нико није такао. А то су ми били капитал и алат за рад немогућ у Италији, па тражим може ли се радити где на другој страни.

---

[1]) Чланак — интервју г. Трумбића штампан је у *Echo de Paris*, од 20 марта 1916 год.

Из Италије, у којој сам се лично могао осећати врло добро; где као Србин нисам имао ни најмање тешкоће; где ми се, у онако тешким приликама, с пријатељске стране нудила помоћ, на какву знам да нигде више не могу рачунати — отишао сам зато што се тамо радило против решења нашег националног питања и што сам увиђао да ће се тамо плести сви конци од таквог рада. Из Италије сам изишао као Југословен, који тражи да ради не само за добро потлачене своје уже Отаџбине него и против подјармљивања северо-западних југословенских крајева новом непријатељу. Ни на крај памети није ми могло бити да ћу овде, у Швајцарској, морати бранити Србију од Југославије, али сасвим друкчије Југославије!

Ако сам се уопште тешко осећао у Италији, при свем том што сам тамо први пут дахнуо душом после узмицања испред вишеструког непријатеља, најтежи су ми часови били, кад су у Рим стигли наши народни посланици, једна распојасана гомила, која је одмах образовала своје партијске клубове, а опозиција почела држати своје скупове у Хотелу Континенталу.

Шта је те људе довело у Рим и шта их је упутило, да ту држе своје јавне скупове, при онаквим приликама, у средини где се очигледно спремало и радило против нашег националног програма? Да ли заслепљеност или махнитост? Која је то и каква памет, која их је научила да ту отворено и на очи противнику претресају ствари, којима том истом противнику откривају све своје слабе стране, зло које избија из њих као зова из распуклих зидова, и тим му дају маха да још дубље задире у наше месо? Да ли су били толико малоумни, да нису могли да виде у каквој се средини налазе; или су били толико заслепљени да нису могли уочити како — док се они деру и циче у дворани, коју им је власник хотела, с одобрењем власти, најљубазније ставио на расположење — испред отворених врата крстаре људи вични нашем језику, и ако нису наше народности, који пажљиво посматрају и слушају што се ради и говори, да би то саопштили коме треба?

Толика неувиђавност није им се могла опростити. Што се пак то могло десити, било ми је доказ да се наши људи нису могли одвићи зла ни после највећег слома, какав се није могао замислити, и да наши парламентарци и политичари до јуче вођену борбу на наци-

оналном тлу преносе и на туђу територију, где ће је само наставити.

Кад сам пошао у Женеву, рачунао сам да тога неће бити тамо, или да ће га бити у најмањој мери, једно што су се парламентарци били упутили на азурну обалу Француске, и друго што сам се надао да ће тамошњи елеменат из крајева изван Краљевине Србије помирљиво и благотворно утицали на наше, да се окану међусобне борбе па да прегну на опште послове. Живео сам у обмани да ће се тамо моћи окупити све снаге на послу, који се ту може најлакше радити: на националној пропаганди и за борбу са спољашњим непријатељем. Али, кад сам дошао овамо, видео сам да нас домаће зло нигде не оставља.

Радикали, од како сам се политички растао с њима пре седамнаест година — а с њима сам био још као гимназијалац па све до тог времена — нису ме ничим задужили. Мислим да ме нису задржали добрим, при свем том што сам био од оних који и у свом политичком противнику гледају човека и цене његову вредност, а боре се и против својих, који се лактовима гурају кроз масу, и с њене грбаче, без добрих личних особина, хватају висину.

Још мање ме је био задужио мој негдашњи ученик у гимназији, г. др. Лаза Марковић, у чијем сам часопису *Делу* — а ја сам му био међу покретачима — жучно нападан последњих година, при чему се није либило употребљавати фалисификате и одурне неистине.[1]

Па ипак, кад сам у Риму сазнао да г. Л. Марковић покреће политички лист на француском језику за заштиту наших националних интереса у иностранству, прешао сам преко свега што је било, дошао сам овамо и одмах му понудио своју сарадњу на листу. Г.

---

[1]) Фалсификатима, неистинама и једним беспримерним незнањем прославио се тамо г. Dr. Ник. Вулић, проф. универзитета, који је представљао заточника читаве једне групе интелектуалаца с универзитета, који су — ваљда неће бити случајно — били готово сви из радикалног табора. *Дело* им је било бусија, иза које су гађали. Борбу с њима водио сам у *Одјеку* и у *С. К. Гласнику* Од тога прошле су године, и остали су још непречишћени рачуни, само не из области науке него јавног морала, на које ћу се ипак једном навратити, да их пречистим.

Марковић је био јако изненађен. Он није могао веровати толикој готовости с моје стране, да му помогнем у том послу. Чак је сумњао и своју сумњу саопштио је неким од мојих личних пријатеља међу својим партијским пријатељима. Изгледало је невероватно и сумњиво да му, као човек дотле из противног политичког табора, нудим своју сарадњу.

Међутим, моја је руководна мисао била: помоћи једно преко потребно национално предузеће, толико потребно да га је требало пошто по то створити и по сваку цену одржати. Питање личности, која ће руководити њим, било је за ме сасвим споредно. Сасвим свеједно је било из које ће партије и које групе бити. Вероватно је да ми то не би било свеједно само у једном случају: да су у питању биле неколике личности из разних политичких странака, с којима не бих желео никакву заједницу, па ни да нам се мртвима кости варе у истом лонцу. Али од Срба и од Југословена у то доба у Женеви могао је бити ма ко, и свакоме од њих понудио бих своју сарадњу, као што сам је понудио и г. Марковићу, не ради њих, него због саме ствари. Понудио бих сарадњу, као што бях је напустио оног часа, чим бих видео да су у листу интереси странака испред националних и државних.

Пријатељи, којима је г. Марковић поверио своју сумњу, а познавали су ме боље него он, разуверили су га. И кад се приступило послу, и још више кад су настале неочекиване тешкоће, он је имао прилике да се потпуно разувери. Није било једанпут да је признао: да му је моја сарадња била више него корисна; да ко зна шта би било с листом, да га од првог дана нисам помогао свом вољом и преданошћу послу. Па и касније — никад ни најмање заинтересован материјално — кад сам се често питао да ли ћу, под тешким погодбама, моћи опстати с децом у туђини, никада нисам престао мислити о опстанку овог јединог нашег политичког листа у иностранству. Ја сам осећао потребу да радим; видео сам већ образоване групе и котерије међу нашима, које не примају ни најискренију сарадњу другога на општим пословима, само ако им овај није одан и душом и телом; а лист ми је био потребан да у њему остварим по коју своју замисао, што не би било ни тако лако нити тако

потпуно на другом којем месту. Такав је случај на пр. био с дописом из Рима у *La Serbie* бр. 9 од 10 јула 1916 год.[1])

Ну док сам ја мислио да нам је тај лист потребан, да га треба одржати, да око њега треба окупити што већи број наших јавних радника и издавати га чешће, а не само једанпут недељно, било их је у нашој емиграцији, који су на њ гледали сасвим противним оком. Било их је доста, који су овако умовали: г. Л. Марковић је радикал и листу је омогућио постанак г. Пашић, као министар иностраних дела и шеф радикалне странке. Лист је, дакле, радикалан и Пашићев, па према томе противнички за све који нису радикали. Даље, лист се зове *La Serbie* и према томе је српски; а зашто се не би звао *La Yougoslavie* или некако друкчије, али да означава југословенство. Затим, ти исти замерали су му што је у зависности од владе, која може давати паре, али не постављати никакве погодбе, а још мање какве захтеве; стога листом не треба да управља један човек него одбор, врста совјета, А кад је лист почео излазити, замерало му се што није више агресиван и што у политици не тражи и „нових оријентација“.

---

[1]) Ни сада не знам из каквих разлога — а ни III. одељак иначе интересантне књиге Франка Поточњака *Rapalski Ugovor* (Zagreb 1921., стр. 13-30) не даје објашњења — али се у оно доба најако говорило да наше ствари иду не може бити повољније с Италијом, која се прећутно одрекла Лондонског Уговора, у колико се тиче њених аспирација на југословенске крајеве с претежном већином словенског живља.

Ја у то нисам веровао

Да истерам ствар на чистину, учинио сам један корак.

У горе наведеном броју *La Serbie* објавио сам чланчић, писан у Женеви, под видом дописа из Рима, и под натписом: „Les nationalistes et la dernierère crise italienne“, у коме сам представио гледиште равних политичких партија италијанских на питање о Далмацији, тврдећи да ту међу њима нема разлике. Нарочито сам желео да на једној страни изазовем честитог италијанског политичара пок. Бисолатија опоменом на његове чланке у *Secolo* из 1914. год. о Далмацији, и да на другој изазовем италијанске националисте на кампању, која ће изазвати Бисолатија на нову изјаву, а званичне кругове на изјаву о вредности Лондонског Уговора за Италију.

Рачунао сам да се то може постићи и с онако малом, недељном, *La Serbie*, о којој сам знао да се прелистава и коментарише у Монтечиторију.

У очекивању нисам се преварио.

Чланак је изазвао нервозне националистичке шовене, који су свом снагом рукнули на пок. Бисолатија, и развила се поле-

Такво је било гледиште србијанско-југословенске групе у Женеви, и нарочито србијанскога дела њена, који га је затим наметнуо осталима изван Србије. Та група постала је одсудан противник листу *La Serbie* већ од првих дана. Њене оптужбе против листа биле су ми јасне све сем једне. У оно доба био ми је сасвим нејасан захтев „нових оријентација". Јер у чему су оне биле? Ваљда не у унутрашњој политици, кад смо на туђој територији! А какве могу бити у спољашној политици? И то у листу, који је искључиво намењен националној пропаганди у иностранству. У спољашној политици јасно је обележен пут: с нашим савезницима и пријатељима против наших непријатеља. Истина, кад сам дошао у Женеву, затекао сам овде глас, који је кружио у нашој избегличкој средини: да су двојица угледних самосталних радикала, један вишекрати министар и једном министар-председник и један угледан магистрат, с чланком у коме су нападани наши савезници, обишли све женевске редакције, почињући од *Journal de Genève*, али без успеха, да га углаве ма где. Колико је то тачно — не знам. Нисам се ближе интересовао за ту ствар, као ни за друге ситне интриге, којима се ишло на цепање наше избегличке средине. Али, ако би „нове оријентације" значиле кидање таквих веза и стварање нових и проблематичних — хвала им лепо!

мика, у којој су италијански републиканци свом енергијом заступали гледиште споразума са Југословенима. И Бисолати је изишао из резерве и рекао своју реч. То је још више озлоједило националисте. Њихов првак, председник владе и председник пропагандистичког друштва Dante Alighieri, г. Бозели, одлази у Милан, где се организују од Криспијева пада 1896 год. и акције реформиста за улазак Италије у рат 1915 год. невиђене манифестације, при којима се кличе иридентној Италији, и нарочито Далмацији. Том приликом председник владе држи јаван говор, у коме тврди да Лондонски Уговор постоји, и то не као сврха рата Италије, него као база за њене даље аспирације.

Био сам задовољан, јер сам постигао што сам желео. Тада сам питао „добро информисане" повлашћене органе, што држе политику у прстима и споре другима могућност да нешто знају из те области: А шта је ово?

Зато пак што сам ту намеру боље постигао листом *La Serbie* него којим било другим, он ми је постао још милији. Њим се могла истерати на чистину још многа друга ствар, само да је било једнодушности и памети код интелектуалаца емиграната. Али тога није било зато што се хтело навлаш ићи у раскорак!

Захтеви србијанско-југословенске групе око СНБироа нису били усвојени и расцеп у нашој средини био је неизбежан. Странaчки незаинтересован ни за једну страну, негодујући против подвајања на партијској основи и у иностранству, трудио сам се да подвојеност ублажим. Али су догађаји, и против моје воље, ишли својим током, дајући ми оријентацију у свима питањима па и у погледу листа *La Serbie.* Србијанско-југословенска група није била задовољна тим и радила је против њега, не устручавајући се ни од каквих средстава, која би је довела до остварења намере.

У другој половини јула прошле године бавио се овде мој пријатељ г. Г. Ј. Лист *La Serbie* излазио је и ја сам радио на њему. Србијанско-југословенска група држала се према листу врло резервисано и избегавала је сарадњу. Своје непријатељство према њему још није истицала нити сам тада знао за њене разлоге таквом држању. Тек ово ми је падало у очи и у толико више што је било у потпуној супротнотти с њеним учешћем на закусци при отварању редакције и с одличним апетитом њеним. Ја сам се задовољио да их посматрам као људе с апетитом пуштених из женевских апсана, у којима, кажу, не само да се не једе него се и заборави на јело. Али тешко столу, за који седну, кад их отуда пусте! Ово ми је падало у очи, па сам се распитивао за узрок и дознао сам за горње захтеве.

Једног дана нађе ме тај пријатељ и рече ми: „Био сам јуче у СНБироу. Нашао сам се тамо с Југословенима и с твојим самосталцима. Разговарао сам подуже с њима, па је било речи и о *La Serbie* и о њеном директору, г. Л. Марковићу. Они га мрзе и не воле лист; желели би да лист престане излазити. Али му је немогуће пресећи извор све док је г. Пашић министар иностраних дела и председник владе. Сматрају да нема другог средства него обојицу, и г. Пашића и г. Марковића, ставити некако пред свршен чин: пред готову забрану листа. Мисле да би се то постигло на тај начин што би се у лист убацио чланак, због кога би швајцарске власти забраниле даље излажење листа. При томе они рачунају на тебе, као на свог партијског пријатеља и сталног сарадника на овом листу, и у кога г. Л. Марковић има пуно вере“.

— Ту се љуто варају, рекох пријатељу. Рачун им је скроз погрешан. Тај би посао био прљав и непоштен.

Има и нешто горе: што би то било помагати спољашњег непријатеља. Зато на таквом послу нико неће добити моје сарадње, па ни ти моји бивши партијски пријатељи.

Ствар је остала на томе. Корак није понављан. Ја пак од своје стране нити сам питао једну страну за храброст да тражи таквих услуга од мене, нити сам обавестио другу страну. Клонио сам се да још више не заоштравам односе између двеју група, које сам желео видети сједињене бар на националним пословима. Али сам пазио да се однекуда што не подметне листу *La Serbie*, да услед тога не би морао престати излазити.

Тада сам се питао: Па шта ће ови људи добити тим, ако се због једног чланка забрани даље излажење листу? Зар се не би могао покренути лист под другим именом? Права сврха с тим кораком још ми није била јасна у то доба. Али мало по мало па ми је и то постало јасно. Јесте, могао се покренути лист под другим именом. Само тај лист не би се могао звати *La Serbie*, и то је најглавније. Па ни власник и уредник не би му могао бити г. Л. Марковић, који стоји врло добро код г. Пашића. Са сваким другим пак који би га заменио, лакше би се изишло на крај.

У овом послу ови људи руководили су се само својим партијским интересима. У то доба српство није ништа сметало југословенству. Напротив, правилно схваћено и корисно употребљено прво је крчило пут другоме, ишло је као цртало пред раоником. То они нису хтели да виде и чисто партијски интереси, који су се с временом све више испољавали као главни покретач у њиховој заграничној акцији, диктовали су им да ударе погрешним путем и да чине глупости, које ће ићи на руку непријатељима. Зато није чудо што смо још од тада представљали две противности. Овај случај опоменуо ме је да пажљивије посматрам и пратим њихов рад.

Борба групе око СНБироа против листа *La Serbie* добила је потхране у афери г. Св. Јакшића, власника и директора београдске *Штампе*, створеној памфлетом „Писмо Србима у Солуну", који је штампан овде у Женеви, у лето прошле године.

Господа из СНБироа сазнала су за њ и имала су га пре свих других. Слагач, Србин пореклом, који га је слагао, продао им га је. Према причању г. др. Боже Марковића, 21 априла тек. год., он је имао први примерак

из машине. Чим га је добио, одјурио је у Евијан, купалиште на обали Женевског језера, на француској територији. Тамо се бавио посланик у Паризу, г. Веснић, који је био изабрао најнезгодније време за своје бављење тамо: управо када се у Паризу радило на увлачењу Румуније у рат, под најштетнијим погодбама за српски народ, и када је, како сам извештен, био потпуно у страни и необавештен о погодбама и о времену уласка Румуније у рат, тако да и влада на Крфу није била обавештена о томе. Из Евијана г. Марковић је отишао у Париз и отуда известио владу на Крфу о појави памфлета На тај начин наша влада, уместо крупне вести о мрежи која се плела око српског народа, добила је другу, која ће, незграпно експлоатисана, имати свој епилог у последицама солунског процеса, о коме се једва што може сазнати овде.

Други су за памфлет сазнали тек кад је делегат министра унутрашњих дела отпочео истрагу по том делу, и кад је други, дипломат из Париза, своју истрагу упутио каналом, који је дао СНБиро. СНБиро од тада постао је ефективни биро за оптуживање свих који су им били на сметњи у ком било правцу, а пре тога били су у пријатељским и личним односима са г. Јакшићем, и виђали су се с њим у Женеви пре појаве те афере. То им је било у толико лакше што су женевски самосталци са Јакшићем били прекинули све везе још 1914 год. због афере у јавности Драшковић-Јакшић, која је имала свој почетак у парламенту а завршила се пљуском грдња у новинама. Што је дошло до тога, колико знам, а мислим да ми је ствар добро позната, и што та афера није добила лепши и достојанственији исход, кривица је до једног од самосталаца, који је тада био у *Одјеку*, а сада се налази овде у Женеви, и води прву реч у србијанско-југословенској групи око СНБироа. Насупрот таквим односима са самосталцима, г. Јакшић је и даље имао пријатеља међу радикалима све док није избила афера с његовим памфлетом, који је погађао све парламентарне групе, па и радикале као и самосталце Међутим, пошто су у СНБироу од Србијанаца у главном били заступљени самосталци, а Јакшић је у своме памфлету био напао и Југословене, оптуживши г. Пашића што им је предао у руке један део спољашње политике, то су се те две групе, и дотле у заједници, још више здружиле на овом питању. Затим пошто је цела, тако склопљена, србијанско-југословенска

група негодовала против покретача *La Serbie*, која је у рукама радикала, она је, користећи се појавом ове афере, повела борбу и против радикала и против *La Serbie*.

Да се погоди *La Serbie*, гађан је њен покретач и власник пред швајцарским законима. Денунцијације слате на Крф говориле су о њему: да је сарађивао са г. Јакшићем на памфлету; да га је штампао у штампарији, где се штампа *La Serbie*; и, ма да је афера Јакшићева постала јавном, да с њим одржава везе и даље. Уз то била је и допуна: да се на лист *La Serbie* троши много; да је лист без вредности; да га треба укинути а своту, која се троши на њ, употребити на Југословене, који ће много боље испунити мисију него *La Serbie*. Био је још један додатак о приватном животу г. Марковића, који је попуњаван и препричаван у круговима наше емиграције.

Управо тада биле су учињене све припреме да, *La Serbie* излази два пута недељно уместо једанпут као дотле. Ну како је Крф далеко од Женеве, па инсинуације и денунцијације слате тамо нису могле да се провере одмах, и лаж је расла што је више путовала, то се на Крфу, под утиском од појављене афере г. Јакшића, примало све за готово, нарочито у круговима, који су храњени вестима из слободне Швајцарске. С једне стране то и с друге одсуство г. Пашића с Крфа, пружало је дивну згоду да се заврне шија *La Serbie*. Али се успело тек у пола: да се дотадашња помоћ листу смањи на половину. То је била осуда листа на лагану смрт уместо брзе странгулације. Тако се бар рачунало.

Оптужбе против власника *La Serbie* узете су у вид на Крфу. Исто тако и доставе о другим личностима. Тим питањем бавиле су се и министарске седнице. На њима се претресало и питање о мојој личности што, у пркос „пријатељским саветима“ и претњама, не прекидам везе с памфлетистом Јакшићем, везе створене још у доба ђаковања и појачане касније у животу, када ми је његов лист годинама давао могућности да се борим и с туђима и са својима, и с иностраним и са домаћим злом; да браним свој образ од ранијих Драгиних колевкара и јастучара, од пузаваца сваком режиму и свакој власти, од мафије интелектуалаца, којој је било увек потаман, која је дизала где је стигла.

За јавног радника, који није допуштао да преко њега гази како ко стигне, то нису биле мале услуге. Свикнут

на захвалност људима, који су ми ма кад у животу учинили услугу, коју нису морали, нисам могао заборавити то, а најмање по туђој команди. Зато сам, на свој начин, прешао преко „пријатељских савета".

Ови „пријатељски савети", потсећају ме на догађај од пре деветнаест година.

Тек сам био премештен из Алексинца у Београд. Није прошло ни два месеца, кад ме тадашњи министар просвете, пок. Андра Ђорђевић, који ме је и преместио, позва и рече: „Против Вас има достава краљевима (Милану и Александру) да се дружите с људима, који су против режима, који су тако рећи јуче пуштени из затвора као антидинастичари, и међу овима Добра Ружић. Ви сте јуче дошли из унутрашњости и још нисте загрејали своје садашње место. Препоручујем Вам да одмах раскинете те везе и да пазите с ким се дружите, иначе ћете напипати неку паланчицу. Не заборавите да сам Вас летос помогао за ваше студије у Италији, да сам Вас довео у Београд и да Вам се отвора изглед на добар положај у Државној Архиви, која ће се створити. Тако ми је поручено, а ја изручујем поруку Вама".

— Ја сам државни чиновник, а Ви сте министар, одговорих. Ваше је право да ме пошљете камо хоћете. То ваше право засновано је на закону и Ви га, господине министре, можете употребити по свом нахођењу. Само има једно „али". Сиромах сам, месец два могу остати без хлеба, али ми нико не може одређивати с ким ћу се дружити, кад већ својим радом и животом не представљам опасност ни за кога, кад не попуштам у својим дужностима и кад водим рачуна о свом достојанству, као човек и државни чиновник. Г. Ружић учинио ми је једну малу услугу у животу, коју нисам тражио нити јој се надао. Ја сам му захвалан и не могу је заборавити. А како му могу бити захвалан, ако га будем навлаш избегавао као окуженог, као што то чине многи „пријатељи". Био бих кукавица, кад бих то чинио. Зато ми не замерите, господине министре, што Вашу „пријатељску опомену" о раскиду пријатељства с једним несумњиво добрим човеком, какав је госп. Ружић, и ваш пријатељ до ових политичких теревенака, не могу послушати. Зато употребите своје право пре него се будем скрасио у Београду.

Један реакционарни министар онога доба није предузимао ништа даље. Шта више, зато што сам био отворен пред њим, пружио ми је заштите против достава, којих је било и даље због мог дружења са „велеиздајником“ г. Ружићем. Овај пак, кога су тада радо избегавали, знао је за то и од тог доба наше раније познанство претворено је у најинтимније пријатељство.

И овом приликом, поводом Јакшићеве афере, кад ми је један пријатељ саопштио поруку с Крфа, да кидам пријатељске везе са „велеиздајником“, па да ће се то имати у виду и да ћу зато добити место изван Женеве са добром дневницом, одговорио сам:

— Државни сам чиновник и резервни официр. Влада има права да располаже са мном у границама закона. Ако нема вере у моју личну, грађанску и националну исправност, ако мисли да се могу подавати туђим утицајима, па баш хоће да ме спасава, има права да ме позове и упути камо хоће. Пошто треба хлеба и мојој деци овде на школовању и онима што су остали у Србији, поступићу по наредби. Али моја жеља није да напуштам Женеву, која обећава да ће постати најинтересантније седиште наших избеглица и политичког заграничног рада. Не тражим никаквих награда а најмање лукративних. Не тежим да сам у групи миљеника. Претпостављам патњу уживању милости. Ако се има вере у моју исправност, нека ме оставе на миру овде, да радим где мислим да сам најкориснији. А ако господа на Крфу и у Солуну мисле да је потребно прописати ми с ким ћу се дружити, нека ми министар унутрашњих дела, или по његову одобрењу његов делегат, саопшти списак својих поверљивих особа, да бар да знам с ким треба да се дружим.

Остављен сам на миру с правом да померам пређицу на опасачу и да и даље спремам оброке деци и себи.

При свем том бунио сам се против оптужаба и денунцијација против власника *La Serbie*, којима је погађан лист. За мене није била у питању личност г. Л. Марковића него принцип јавног морала и да се одржи једино српско гласило у иностранству, које, и ако није што би требало да је, ипак представља једну тековину. Зато сам повео истрагу за свој рачун, да испитам колико су доставе тачне. Непрекинуте везе с „велеиздајником“ пружале су ми могућности да се уверим о лажима у доставама. Утврдио сам као непобитно: да г. Л. Марковић није имао ни-

каквих веза са памфлетом г. Јакшића; да је штампарија у којој се штампа *La Serbie*, својина Италијана, натурализованог Швајцарца; да ова нити има нити је имала ћирилских слова; да је памфлет штампан у Каружу, у штампарији неког Руса; да је г Л. Марковић, од појаве памфлета, прекинуо све везе са г. Јакшићем; и, најзад, да су достављачи знали све ово боље него ико, али да су поступили друкчије зато што их је ова лаж водила циљу.

Али и овога пута, да не сипам уља на ватру, нити сам пребацивао средини која се служила тим нечасним средством нити сам речи рекао оклеветаном. Правио сам се потпуно равнодушан и пратио сам развој даље кампање против *La Serbie*.

Ова није сустајала и натерала је г. Л. Марковића да ствар једном изведе на чисто.

26 августа прошле године позвао ме је он и замолио ме, пошто одржавам везе са господом из СНБироа, да, у име његово, одем тамо и питам шта имају против листа, зашто одбијају сваку сарадњу, и на који се начин може отклонити неспоразум, који рђаво утиче на успешно заједничко делање наше пропаганде у иностранству.

Учинио сам му по жељи, и ако сам имао горко искуство са посредовањем у афери Драшковић-Јакшић, 1914 год., на молбу пријатеља првога, који је био и мој. За туђу неисправност у том питању требало је да ја будем крив. Тада сам видео наличје морала наших политичара, што је за последицу имало хладноћу у односима мојим са давнашњим партијским н личним пријатељима.

У СНБироу нашао сам његова директора г др. Божу Марковића. Кад сам му изложио ствар, рече ми да сачекам поддиректора г. М. Грола, у чију компетенцију спада то питање. Сачекао сам га, па сам и њему изложио ствар. Г. Грол био је врло брз у формуловању својих захтева, који су били и целе групе његове. Рекао ми је да се листу *La Serbie* замера и да ни он ни група с њим не могу сарађивати на листу: 1, зато што на њему сарађује г. Св. Јакшић; 2, зато што се новинар г. П. Талетов пушта на прву страну листа; 3, што је дирекција листа у рукама једног човека, г. Л. Марковића, место одбора, који би се старао о уређивању листа, давао му правац и водио контролу над издацима; 4, што место г. Л. Марковића на челу листа није личност од ауторитета и с именом познатим у свету, на пр. г.г. Љуба Стојановић

или Јован Цвијић; 5, што лист није више самосталан, мање зависан од владе и више агресиван; 6, што се зове *La Serbie* а не *La Yugoslavie* или некако друкчије, али с изражајем југословенства; и 7, што се Југословенском Питању не даје више места у листу.

Тачку по тачку записао сам све замерке и замолио сам г. Грола,-ни у колико не ангажујући г. Л. Марковића, да му од своје стране одговорим на сваку од њих. У присуству његова шефа рекао сам му: 1, да позитивно знам да на листу не сарађује г. Јакшић, а што је један његов чланчић био штампан у *La Serbie*, да је то било одмах по његову доласку у Женеву, пре његове афере, кад се није ништа знало за његове намере; 2, нека он и његови пријатељи сарађују на *La Serbie* па ће самим тим г. Талетов бити потиснут с прве стране; 3, дирекција је листа у рукама г. Марковића из појмљивих разлога: он је покренуо питање и испословао да се лист покрене, он је закључио погодбу и потписао обавезу и примио на се одговорност, а несумњиво је да ће се тако радити и боље и брже него с одбором, који неће радити, ако не буде плаћен, а ако се буде плаћао, потрошиће сав кредит; 4, да је лепо имати велика имена, али имена која су велика не само међу нама него и у туђем свету, у коме нам данас треба много трчати, молити и савијати се, али да та велика имена неће то него траже да им се дође на ноге, да се свет окреће око њих, и да је зато од тих наших „великих имена" слаба корист; 5, да они — господа из СНБироа — знају врло добро, да ће лист бити узапћен, чим би постао агресивнији према непријатељима, који у Швајцарској имају више утицаја, а не може се ићи у раскорак с онима који га плаћају, јер ће му пресушити извор; 6, да нема разлога мењати назив листу, кад Србија још увек предсвавља једини капитал, једини ослонац за пропаганду код савезника, којима је лист и намењен, док је Југославија за савезнике нејасна, неодређена, магловита фикција;[1]) али да нам зато ништа не

[1]) Док је србијанско-југословенска група у Женеви, са својим помагачима и пријатељима на разним странама, и тада а још више касније, водила пропаганду против Србије и српскога, замењујући га југословенским, постоји признање једног од највећих југословенствујућих, да се сав успех Југословена у иностранству заснивао баш на Србији, на њеним жртвама и на њеној заједници с Антантом.

смета покренути лист и с таквим именом или часопис или серију брошира, за што ће се наћи новаца, и то нека предузму они из Бироа, а ми остали помоћи ћемо их својски; и 7, тај лист, часопис или серија брошира нека се посвети искључиво Југословенском Питању, па кад им за то стоји на расположењу и *La Serbie*, као и досад, потпуније ће задовољити своју жељу.

Сутрадан саопштио сам г. Л. Марковићу формуловане захтеве противне стране, али не и моје напомене. Овај ме је одмах замолио и овластио да, у име његово, саопштим г. г. др. Б. Марковићу и М. Гролу његов конкретан предлог. Пошто се г. Л. Марковићу пребацује да се на лист троши више него треба, и да он из тога извлачи велику материјалну корист за се, међутим њему је стало до тога да се лист одржи и да око себе окупи све наше националне раднике, како у Женеви тако и ван ње, он пристаје да одмах преда лист једном од поменуте господе, под погодбом: да сва примања и давања листа пренесе на новог власника и уредника; да се у примање урачуна вредност намештаја и прибора набављеног за редакцију, све по рачунима; да г. Л. Марковић у замену за то добије место у СНБироу, које заузима г. Грол, са дневницом коју овај има, задржавајући право да у сваком броју *La Serbie* објави по један чланак, без обзира на место које ће му се дати.

С тим конкретним предлогом отишао сам у СНБиро и саопштио га г. г. Б. Марковићу и Гролу.

Предлог је одбијен без улажења у ма какву дискусију.

У вараждинском демократском листу *Volja Naroda,* у бр. 24, од 13 јула 1919 год. објављен је у подлиску чланак под потписом „Милан Марјановић“. Ту се говори о предавањима г. Марјановића по Далмацији и другде. Једно место у том чланку гласи: „Рекао нам је г. Марјановић да би било немогуће одговорити Антанти на ова питања (упућена Југословенском Одбору: „Тко сте ви, кога ви заступате; тко вам је дао мандате; шта је то југословенска идеја; где је Загреб; како ви хоћете да будете савезници наши, а ваши се људи тамо у домовини огорчено боре уз Аустрију?“) да није било нечувеног мартирија Србије и оне значајне изјаве њене на почетку рата да се она бори за ослобођење своје потлачене браће на целом територију Хабзбуршком, а не само за комадичак Босне и Херцеговине, који су јој нудили њени непријатељи да се покори. Ову околност не треба никад заборавити — нагласио је г. предавач. Ову околност да су Србијине жртве најбоље заступале идеју наше слободе у иноземству и та представа треба да нам лебди пред очима у решавању свих могућих интерних спорних питања“.

Кад сам, најзад, упитао шта желе они и какав одговор да однесем, г. Грол ми одговори:

— Прво да лист престане излазити, па онда да се разговарамо.

— То је много. Не видим разлога таквом захтеву.

— Само тако! био је последњи одговор.

Још истог дана саопштио сам га власнику и уреднику *La Serbie*, који је одбио такав захтев, прекинуо узалудне преговоре и наставио издавати лист. Два дана касније, кад сам отишао у СНБиро по италијанске листове, рекао сам тамошњој господи да им је захтев одбијен.

Последица овога била је настављена борба против *La Serbie*. Поновљене су оптужбе на Крфу са смером да се листу одузме материјална помоћ. У Женеви и по другим местима, где је било наших емиграната интелектуалаца, агитовало се код појединаца да се одбију од листа и да га саботирају. Код странаца пак убациване су инсинуације. Нарочито се ударало гласом да је лист експоненат политике српског министра иностраних дела и с реакционарним схваћањем националног проблема. За мене је била непојмљива таква политика а још више мотиви, који су се обелоданили у току преговора. Ја сам сасвим друкчије гледао на задатак нас избеглица у иностранству. Према мом схваћању рад с таквим мотивима данас, на овом терену, није само грех него је злочин. Мени је жао што се тим иде на рушење, док се ништа не ствара. Налазим да је злочин, данас, кад се расипа новац на све стране, на толике невидљиве и штетне ствари, и кад постоји материјална могућност да се појача наш рад у иностранству, па се не ради на томе него се руши што постоји, не спремивши му претходно замену.

То је зло, против кога треба се борити Али како и чим? Како, кад људи, који то раде, имају потхране и заштите у самој влади на Крфу, чији су се чланови потпуно солидарисали с радом овдашњих. И зар се тамо, на Крфу, сва међустраначка политика у самој влади није свела на узајамне концесије, па и у подношењу и у одржавању зла? „Даћу твом човеку, ако ти даш моме“, или „Не дирам твог човека, да ти не би дирао мога“. Зар то није постало једном од најглавнијих погодаба за опстанак владе, која би се давно распала, да није таквих компромиса“. Зар се она два министра, који су, као представници

двеју најјачих парламентарних група, у влади, били овде марта ове године, корсем да прегледају рад у С. Ц. Крсту, зар та два министра нису свела своју мисију на то како ће се у овој установи запослити подједнак број политичких присталица? И зар не звуче ружно речи једнога од њих упућене другоме: „Е, мој Љубо, док се ми свађамо како да удесимо једнак број „наших“ и „ваших“ у С. Ц. Крсту, дотле либерали купе кајмак“.[1]) Као да оно неко-

---

[1]) Српски Црв. Крст у Женеви био је под министром грађевина, тада самосталним радикалом пок. Драшковићем.

Започет у врло уским размерима, СЦК развијао се све више и тражио све више особља. Било би чудно да се десило друкчије и сасвим је природно што су тамо нашли склоништа највећим делом самостални радикали. Било је и радикала, али у мањем броју. Заштитом и препорукама тамо нађоше места и дезертери и умешани у разне лиферантске афере, који самим тим што су били тамо запослени, престадоше бити „непокорни“ према српским властима.

Са појимањем, кога се нису могли ослободити наши политичари и управници, имати под својом руком СЦК. у Женеви у доба рата, није представљало безначајан политички капитал. Ту се могло много учинити за своје политичке присталице и пријатеље, и чињено је

То је изазвало саревњивост код радикала, који су се жалили својима на Крфу на бројну неједнакост присталица двеју странака, запослених у СЦКрсту.

Уз то су дошле оптужбе односно хране која је слата заробљеницима и интерниранима у Аустрији и у Немачкој, где је било више трговине него хуманости, више партијске наклоности него љубави према свом роду. Било је и одвратних, криминалних примера. Типичан је случај с једним имућним трговцем из једне варошице у западној Србији, који је, запослен у СЦКрсту, просто крао хлеб из пакета намењених кукавним заробљеницима и интернираним, нарочито из пакета чији адресанти нису могли бити пронађени или су били умрли, па су их непријатељске власти враћале у Женеву. Дешавало се да се у Женеву врати и по која пошиљка развезана. Тим се користио овај хлебокрадац, заклоњен у СЦКрсту, да врши своје операције. У том нечасном послу ухватиле су га швајцарске власти, повеле су над њим истрагу, и кад су утврдиле дело, спровеле су акта оштећеном, СЦКрсту, да подигне тужбу. Хлебокрадац, уверивши се да ли му је спас у партијском прекрштењу, брзо се изјаснио за „једиоспасавајућу странку“. Чим је пак престала потреба заштите за уживање блажене заветрине, кад се вратио у Србију, разуверио се и о једиоспасавајућој и повратио се својој ранијој странци.

И у шиљању помоћи у Србију било је ружних поступака Врло често разлог зашто је некоме слата није био беда него да се „помогну породице навикле на луксузнији живот“!

Због таквих и сличних потреба г г. министри запели су били с Крфа да испитају ствар. Али се њихов рад свео у главном на изједначење броја својих партијских присталица „запослених“ у у СЦКрсту, и да се мало прочаршијају по Јевропи!

лико припадника треће политичке партије нису били србијански грађани, једнаки с онима из двеју најјачих политичких група!

При таквим приликама шта се могло очекивати за *La Serbie*, ако једна страна на Крфу буде морала попуштати под притиском друге; ако се не нађе начин да се сузбије уцењивач; ако се не нађе компензација, којом ће га одобровољити и задовољити?

Да се настави борба против *La Serbie*, Јакшићева афера служила је и даље као квасац, којим су достављачи на Крф замесивали своје интриге и оптужбе. У том раду дошао им је у помоћ један нов сурогат.

Једног дана београдски трговац г. Б. Флајшер обилазио је Женеву у друштву другог Београђанина, г. Д. Бранковића, тражећи стан за се и за своју породицу. Кад су били у Boulevard du Pont d' Arve, видели су објаву на кући под бр. 6, да се издаје један стан под кирију. Испели су се на други спрат и прегледали су стан, који се није допао г. Флајшеру. Кад су силазили низ степене, при повратку испред врата од станова на првом спрату, г. Флајшеру сврати пажњу његов пратилац на посетницу прикуцану на једнима од тих врата. На њој је стајало: Sv. M. Jakchitch.

— Да свратимо! рећи ће пратилац г. Флајшеру.

И свратили су. Затекли су домаћина, али не самога. Код њега је био један млад човек, Србин, омалена раста, кога је домаћин представио речима „Dr. Марковић".

Како г. Флајшер дотле није познавао г. Л. Марковића, а у кругу противника овога у Женеви пребацивано му је пријатељство са г. Јакшићем, то је он схватио да је то г. Л. Марковић. Отуда једно вече, причајући о свом тражењу стана, споменуо је како је видео г. Л. Марковића код г. Јакшића. У оно доба, кад је чиновницима и запосленим Србима по разним надлештвима на потпис била саопштена забрана дружења са г. Јакшићем, та се вест у избегличкој средини сматрала као велики догађај и страшан преступ. Зато није чудо што је брзо допрла до противника *La Serbie* и личних непријатеља г. Л. Марковића. Ови су то докопали као поручено. Ма да ни сами нису веровали у њу, прихватили су је као згодну да створе нову оптужбу: да се г. Л. Марковић кришом састаје са г. Јакшићем. И таква оптужба отишла је на Крф.

Кад сам сазнао за ову интригу с именом и личношћу г. Л. Марковића, да би га пошто по то довели у везу са г. Јакшићем и на томе засновали оптужбу, која би погодила *La Serbie*, предузео сам кораке да се уверим о тачности те вести. Није ми било нимало тешко утврдити да је у причи г. Флајшера све било тачно па и да се непознато лице зове Марковић, само да то није Л. Марковић, власник *La Serbie*. Зато пријатељу, који ми је први саопштио ту вест са злурадошћу што је г. Л. Маркових једном ухваћен у клусе, рекао сам да се узалуд радује, јер је то лаж и према томе клевета према Л. Марковићу. А кад је овај и даље био упоран у својем тврђењу, дајући чак опис лица које је било код г. Јакшића, поновио сам му да је лаж да је то био г. Л. Марковић. Даље разлоге и доказе нисам хтео наводити, нити им откривати истину у целини: да се и то лице зове Марковић, да још нема права на титулу доктора, с којом га је представио г. Јакшић, али да је на путу да је добије. Најглавнији пак доказ против тврђења противника г. Л. Марковића нисам могао наводити из обзира према нашој избегличкој средини и распаљеним страстима у њој. Морао сам водити рачуна да, бранећи једног човека од потвора политичких му противника, не изложим гоњењу другог младог човека, који ће одмах бити лишен средстава за живот.[1])

---

[1]) Пуну годину дана експлоатисана је ова бајка, а ја, из горе наведених разлога, нисам могао да је уништим, показавши који је управо Марковић био онда код г. Јакшића и с којим је заправо био идентафикован г. Л. Марковић Тек после годину дана бајку је поништио њен творац г. Флајшер, кад се уверио да је био у обмани.

31 декембра 1917 год. у очи нове године, у неко доба ноћу, наишао је овај у један од женевских локала, у коме се скупило повише Срба. У току жива разговора, у коме су се укрштале речи преко дугачкога стола, г. Флајшер је често чуо како једно од присутних лица ословљавају речима: „господине докторе", „господин Лазо", и „г. Марковићу". Из тих речи он је закључио, да то мора бити Лаза Марковић, професор универзитета и уредник листа *La Serbie*, кога је идентификовао с лицем, које је годину дана раније био затекао код г. Јакшића Да се о томе увери, обратио се свом суседу и упитао га је да то није г. Лаза Марковић. Кад му је овај то потврдио, г. Флајшер је изјавио да то лице није исто с којим се пре годину дана сусрео код г. Јакшића не сећа се да је и икад да се до тог часа видео г. Л. Марковића и да жали што је његова необавештеност створила неприлика г. Марковићу.

После тога отпала је та најглавнија тачка у оптужбама и у доставама.

За то време доставе послане на Крф показују своје дејство. Само треба напоменути да ту није министар полиције, који преузима кораке него министар просвете, који према доставама тражи изјашњење од професора универзитета. Томе је следовао одговор, који је отишао у архиву, да се сачува за каснија поколења, да виде каквим се стварима бави наша интелектуална емиграција у тешким часовима које преживљује наш народ.

La Serbie остала је у животу и после тога али интриге и оптужбе нису престајале. Ја сам и даље сматрао њен опстанак неопходним, све док се не створи што боље, па сам негодовао против тога. И ма да сам се борио с не малим тешкоћама за материјални опстанак мој и моје деце, што ми је односило много времена, решио сам се на један корак: тамо где нисам имао смелости да тражим за себе, молио сам за помоћ да се одржи *La Serbie.* Сâм, на своју руку, никоме ништа не саопштавајући, обратио сам се за помоћ за лист личностима, за које сам био уверен, да ће га помоћи. Био сам задовољан кад сам од једне од њих добио овлашћење да се за прву рату помоћи обратим онога часа, кад дотадашња помоћ српске владе буде укинута. Истина, то би био тежак живот листу, али је живот. Помоћ би била мања од оне коју даје влада, али ипак довољна да се покрију трошкови и да се пристојно награди уредник. У том случају мени је предстојао већи напор, за који нити сам предвиђао нити сам могао очекивати материјалну награду. Питање је било да ли ће се одржати и оно мало злехуде зараде, која се дотле имала од чланака штампаних у листу. Али сам и при свој тој тешкој перспективи даљега живота имао велико задовољство: да се не оствари жеља противника не само листа *La Serbie* него и Србије.

На тај начин листу је био обезбеђен опстанак. Кад ми се једнога дана жалио г. Л. Марковић на нове интриге и оптужбе, коју могу довести до престанка листа, коме прети одузимање материјалне помоћи, запитао сам га да ли би пристао да га и даље издаје, ако би имао толико и толико месечне помоћи од једног добротвора и изложио сам му што би се тада морало радити, да се постигне потребна равнотежа. Он је одмах пристао на то и на све нове напоре у вези с тим. Тада сам му рекао: „Онда не очајавајте за опстанак листа. Његов је опстанак под

тим погодбама обезбеђен. Ако се деси да му влада ускрати своју помоћ, отићи ћемо по прву рагу".[1])

До тога засад није дошло, ма да су пријатељи србијанско-југословенске групе у влади на Крфу и даље били нерасположени према *La Serbie* и њеном уреднику, и ма да су одавде, из Женеве, понављане уцене.

Утицај потвора из ове наше емигрантске средине види се да је оставио трага и код људи, од којих сам очекивао да ће озбиљније мислити.

Кад се пролетос овде бавио министар просвете, био сам код њега. Поведен је разговор о многим питањима па је додирнуто и питања наше интелектуалне емиграције. Додирнуто је и питање *La Serbie*. Он је с подсмехом говорио о њој тврдећи да се за паре, које на њу даје г. Пашић, може имати куд и камо бољи лист. Одговорио сам му: да је лист огледало прилика наше емигрантске средине и сасвим непотребног раздора у емиграцији, за које највећи део одговорности носи целокупна влада, у којој исто тако нема једнодушности и у којој сваки део слуша само оно што им одовуд њихови људи достављају. Лист би, међутим, био бољи, кад би се удружили наши интелектуалци, кад би ови радили на њему и на још каквом листу, часопису или серији брошира, јер радника има, али има и раздора, који се с Крфа појачава а не умирује. А што се тиче новца, који се на овај лист троши, додадох да ипак није бачен, и боље је још два пута толико трошити на сличне ствари него што су пред само повлачење наше из Србије жеженим златом плаћана расточена и поломљена колица, стари будаци и лопате, и све остављено Бугарима, а данас се баца, како чујем, на неке сумњиве пројекте о „смотокултури".

Месец дана касније извршена је нова уцена србијанско-југословенске групе у друштву с Јудо-Русима, о којој је речи на другом месту.[2]) Њен је смер био јасан: угушити *La Serbie*. Он није успео, али је борба против ње у том правцу настављена с надом на успех све до промене владе на Крфу.

У тој борби Југославија је тражила сасвим непотребних жртава, које кад није оборила, добила је своју *La*

---

[1]) Касније сам, кад је престала свака опасност за *La Serbie*, у појединостима обавестио г. Марковића о овом кораку.

[2]) В. горе на стр. 107—110.

Yougoslavie, не какву сам предлагао да се створи и да постоји заједно са *La Serbie*, и око које ће се исто тако окупити сви наши национални радници. Уместо такве појавила се *La Yougoslavie* циришке дефетистичке групе, на којој раде пријатељи и штићеници СНБироа. Већ први број тог дефетистичког листа отворио је ватру и против *La Serbie* и против Србије. Симптоматично је пак да је и тај број дефетистичког „југословенског" листа и памфлете који су потекли из истог извора, растурала југословенска омладина, тако ревносна у грђењу и у омаловажавању Србије!

У низу дела саботирања Србије и српскога у туђини од стране србијанско-југословенске групе досад вођена кампања против *La Serbie* спада у још несвршена. На томе се, јамачно, неће стати а нарочито од када србијанско-југословенска група југословенством покрива сваки умишљај, који нема ничега заједничкога ни са српским ни са југословенским. Сама пак кампања против *La Serbie* имала је досад за фирму борбу „демократских" србијанско-југословенских елемената против србијанских радикала. Суштина јој је, види се јасно, сасвим друкчија. На прикривену сврху, и нехотице, приликом преговора 26 августа 1916 год., баца светлост факат: да ти исти елементи, нису пренебрегли ниједно средство у борби против *La Serbie*, као што сада ниједне ружне нису рекли против дефетистичке *La Yougoslavie*. Види се да могу трпети и најгору „Југославију", па и ову која нас срамоти, али не и „Србију", која треба да се збрише са света!

Какав ће бити даљи ток ове недовршене кампање против *La Serbie*, показаће време.[1])

---

[1]) Ова кампања није престала. Она се пролачи и кроз 1918 г. Једно од средстава у тој кампањи било је представљати *La Serbie* не као израз мишљења српских и југословенских интелектуалаца у емиграцији него као полуслужбени орган српске владе. То се није радило само у усменој пропаганди него и јавно, у алманаху „Просвјети", који је срећиван и уређен у СНБироу. Штета од тога била је очигледна за националну борбу преко тог листа. Стога је редакција *La Serbie* у бр. 20 од 18 маја 1918 морала да се огради од тога, да то назове подметањем.

Одмах после тога *La Serbie* је од стране швајцарских власти обустављена за месец дана. Под изговором — у доба опште

2.
ЗА БУГАРСКУ
а.
Пропаганда идеја у СНБироу
(Из бележака под 27 мартом 1917)

Јадранско Питање — Дискусија о Миљукову и о Бугарској поводом Ервеова чланка у *La Victoire*. — Бугарски адвокати у СНБироу. — „Србија је узрок свима сукобима са Бугарима“.

Јадранско Питање интересује ме изнад свих. Можда и зато што сам толике године проучавао историју Далмације и њој суседних крајева а толике месеце и године провео с људима с друге обале Јадранског мора, који су сада на челу акције против нас. Многе од идеја, које тек сада развијају, биле су ми познате из ранијих година, а тактика, с којом се изводи акција, промењена је само у колико то захтева нови предмет.

оскудице и штедње у свима артиклима па и у хартији штампарској — да је лист потрошио већу количину него му припада, забрањен му је излазак све док не накнади ту количину својим неизлажењем.

То је био изговор, јер је пропаганда великих држава не трошила него бацала хартију. Против њих швајцарска влада није смела употребити никакво ни оштрије ни блаже средство, али је могла против листа једног малог народа, који је привремено изгубио своју државну територију, а непријатељи су хтели да му сасвим загуше сваки глас Квалификација листа као полувваничног органа српске владе добро је дошла овима, да изврше пресију на швајцарску владу, да донесе решење о привременој забрани, згодно покривеној потребом штедње, ма да је тада у Швајцарској било доста хартије.

Власник и уредник *La Serbie* био је напрегао сву снагу, да отклони ту забрану или да се ова бар не продужи преко тог рока. Представник Србије у Швајцарској, који је давно пре тога упао у вигњеве србијанско-југословенске групе, не само што га у томе није помогао него му је одмогао. А уредника су у томе помогли представници Француске и пријатељи Швајцарци, који су и дотле помагали нашу националну ствар против наших непријатеља.

Србијанско-југословенска група ликовала је од радости. Изгледало јој је да је постигнута њена двогодишња жеља, кад је већ била изгубила сву наду А да прикрије ту своју злурадост, нападала је уредништво што је било несмотрено и својим писањем изазвало интервенцију наших силних непријатеља код швајцарске владе И то је говорила група, која је још од почетка била противна листу корсем и зато што није агресивнији према непријатељима. Бољи деманти њеним ранијим наводима нико није дао од ње у овој прилици Ну радост им је била кратковремена, јер је следећи број *La Serbie*, 21 по реду, изишао 15 јуна.

О том питању и о тешкоћама од њега имао сам јасан суд по повратку из Италије у Србију крајем 1914 г., и ако је Италија тада била неутрална. На то питање и на потребу организованог рада свраћао сам пажњу меродавнима. Преко тога се прелазило као преко турског гробља. Заваравало се оптимистичким извештајима у Италију одасланих политичара и смејало се мојим предвиђањима и уверавањима. Природно је да разочарења долазе једно за другим.[1]) Непредвиђање у политици плаћа се скупо. И сад гледм како се наши људи заваравају у овом питању и никако да наиђу на стварност, која није нимало утешна.

Кад нисам у Италији да непосредно пратим и јавни и закулисни рад на том питању, и кад није могуће достојно одговарати на све што се с италијанске стране пише о њему — не остаје ми друго него да га овако из даљине пратим како се развија и да свој рад сведем на посао једног библиографа, који прибира што више штампанога о њему.

Оно што се појави у овој неутралној земљи и у неким савезничким, у главном, имам. Од италијанских дневних политичких листова неколико главнијих добијам из СНБироа, пошто их они употребе за свој Билтен. Дођем и до неких главних часописа, као и до крупнијих и ситнијих публикација. Али то није ни све ни што је потребно, да се исцрпно прати развој овог питања. За то су потребна

---

[1]) Кад сам се 1912 год., у доба балканског рата, вратио с поверене ми мисије, поред других ствари, саопштио сам министарству иностраних дела максимални захтев групе националиста за случај каквог коалиционог рата против Аустрије, што треба да припадне Италији. Он је био мањи од добити Италије Рапалским Уговором: Тријент, Трст, Истра (без Ријеке) и везивање с једном тачком на копну Далмације, са Задром. „Више из самољубља него с правом“, рекао ми је тада гроф Фоскари при растанку у Млецима.

Ни о томе ни о другим тачкама нико није водио рачуна. Рат од 1914 год и улазак Италије у рат изненадио је наше владајуће кругове, који су, чини ми се, били сасвим неупућени у развој италијанске балканске политике, и њених разних пројеката за разне евентуалности, познате још пре рата. Ја се и сад, кад год се сетим, смејем неупућености једног од наших мисионера у Италији из прве половине 1915 године, неупућености која је избијала из његових писама, писаних једном пријатељу у Алексинцу и читаних у једном ужем кругу. Догађаји који су потом наступили потпуно су демантовали ова његова тврђења Друкчије није ни могло бити, кад се у посао улазило с онаквим оптимизмом.

обилна средства. А кад човек није тамо, у земљи чији живот жели да прати, нити има средстава, мора да се довија, како да надокнади мањак.

Ономад су ми дошла до руку прва два броја *Bolletino del Comitato Centrale di Propaganda pel l' Adriatico italiano.* Није без интереса и треба га пратити. Не могу га набавити, јер и да га наручим, неће ми стићи. Међутим, СНБиро има веза с Римом, стога сам му се обратио нека набави све што је изишло, јер ће и њима требати. Оставио сам им та два броја да их разгледају, и узму потребне податке за наруџбину, па да их вратим власнику.

Данас сам отишао по те бројеве.

Тамо сам нашао директора СНБироа г. Марковића у разговору с г. Мил. Јанковићем, професором. Рачунајући да ће га интересовати, показах му депешу из Париза, објављену у јучерашњем *Corriere della Sera*, поводом Ервеова чланка у листу *La Victoire* о руској револуцији и о Бугарској. Поводом тога заподену се сасвим мирна дискусија о могућности онога о чему се тамо пише. Затим се разговор пренесе на питање о Миљукову, као пријатељу и заштитнику Бугара, коме се сада пружа прилика, да оствари своје симпатије.

У том тренутку уђе у собу г. Грол, и смејући се поздрави ме.

— Здорово, сотніч черніхъ!

— Рђаво се обраћате, одговорих му. „Черни" су на другој страни, а не на мојој. Ви знате да сам против свих камора, свих мафија, сваког тајног и потајног удружења, па и масона и тајне политике. Ви за то показујете много више склоности.

Он је разумео све алузије у овим речима.

Разговор, за часак прекинут, настављен је. Дискутовало се и даље о Бугарској у смислу Ервеова чланка. Говорило се о расним и психичким особинама народа и политичара, расправљало се о питању могућности да Бугари збаце Фердинанда, да промене владу, да полижу упљувке и да учине све само да спасу земљу и да јој одрже проширене границе. Рекох да неће бити изненађења, јер су у стању све учинити, само да постигну крајну сврху, и да је безумно полагати какву веру у њих, да ће се према нама одрећи претераних захтева, само ако буде погодаба за уцену наших савезника.

У то уђе у собу г. М. Чемерикић. Кад сам, настављајући разлагање да им Миљуков, Бугарин по осећању, може послужити за мост и као котва за спасавање, овај стаде упадати у реч. Не осврћући се на то наставих дискусију са г. Гролом, који је такођер бранио Миљукова.

У току даљег разговора рекох: — За мене су Бугари били непоуздани и остају такви. Увек су нас варали и издавали трећему, па ће то чинити и у будуће. Можемо покушати што хоћемо с њима, не вреди нам. Али и с покушајима се не може ићи у бескрајност. Треба се умети користити досадашњим искуством, које нас сувише стаје. Не знам зашто, али с њима нисам никад желео радити, и не кајем се. Били су ми отужни они састанци и конгреси по Софији и она братимљења, после којих је увек долазило разочарење.

— Па то и не ваља! Боље би било да сте били с њима и да сте се дружили — упаде у реч г. Чемерикић.

— Па бих се и сада могао дружити и пити с њима, па и у готову добити штогод — одговорих, и наставих: После свега што су урадили, колико су нас пута преварили, продајући наше поверење заједничком непријатељу, денунцирајући тајне уговоре с њима закључене, тргујући нашом кожом — не мислим да има смисла ишта радити с њима, а најмање после последњег злочина од претпрошле године. А ово није ништа друго него последица наше лаковерности из 1897, 1905, 1908 и 1912 год.

— Нису они криви, додаје г. Чемерикић. Ми смо криви, кривљи смо од њих; ми смо их на то натерали.

— Зар ми криви за њихово издајство из 1897? Зар ми криви за уништавање словенског живља у Старој Србији и у Маћедонији? Зар ми криви за издајство 1905 год.? Зар није подло, и поред уговора, учинити пакт с нашим непријатељем 1908 год.?

— Денунцирали су уговор од 1905 год., зато што смо хтели да се једнострано користимо њим, а они то нису дали. Ми нисмо били искрени. Ми смо криви и за уништавање словенског живља у крајевима под Турцима, јер је прво отпочела наша четничка акција.

— То тек није истина! Наша је четничка акција после свих. Она је последица њихових недела и убистава наших учитеља, свештеника и угледних људи, када је запретила пропас нашем живљу. А 1905 год. денунцирали су наш уговор с њима Аустријанцима, као што су други

раније денунцирали Турцима, само ради своје једностране користи. То им је неваљалство у продужењу.

— Ми смо криви! понавља г. Чемерикић. Ми смо узрочници утамањивања словенског живља, и ми смо први отпочели четничку акцију.

— Којој је био задатак да спречи злочиначки рад наоружаних банда бугарских и да заштити наш живаљ од даљег тамањења. А из вас видим да не говори Србин него Симеон Радев. Срамота је да то говорите! Кад се вратимо у Србију, ја ћу вас позвати да поновите све ове лажи и да их докажете. Још већа је срамота да те лажи нижете пред овим младим људима, којима су те ствари непознате, и што их на тај начин кљукате мржњом према Отаџбини, представљајући је кривом.

У току ове препирке са г. Чемерикићем, чији се тон све више пео, у собу је ушло неколико млађих сарадника СНБироа, из крајева изван Краљевине, којима је предмет дискусије био непознат, а факти још мање.

— Јесте, ми смо криви и за четничку акцију и за уништавање словенског живља — и по трећи пут понавља г. Чемерикић. Ви треба да сте објективни, као историчар, па да цените факте и кажете истину!

— Рекох вам, господине, да из вас говори Симеон Радев. А што се тиче вашег упућивања мене на објективност и да објективно ценим факте, упућујем вас на плаве књиге нашег министарства, на жуте француске и црвене аустријске и на књигу вашег пријатеља г. Милутина Степановића „Срби и Бугари“, који је био благајник министарства иностраних дела, и до ситница упућен у организацију и акцију четника, и у све што је томе претходило. Зато понављам да ово што говорите приличи Радеву, а не вама, ако сте Србин, и у опште човек.

У то му г. Грол прискочи у индат, наводећи догађај из 1885 год., напад Србије на младу Бугарску, која гледа да оствари своју срећу а Србија је омета. У исто време покушава да оправда г. Чемерикића тврдећи како овај није мислио да каже да су Срби први отпочели уништавање словенског живља.

— Оставите се узалудног посла, г. Гроле, да тврдите како он није мислио да каже да су Срби први отпочели уништавати словенски живаљ! Зар он три пута упорно тврди, па није мислио да каже то? Што се пак тиче српско-бугарског рата 1885 год., ако ту има нашег

греха, односно ондашњег краља и владе, зар се тим прав-дају каснији поступци Бугара? А Србија није једина која је у прошлом столећу урадила то. Ви који немате обичај да читате историју, прочитајте је и уверићe се да је у том столећу у Јевропи владао друкчији принцип од ових које демократија прокламује, — да је међу државама владао принцип равнотеже, на који смо се и ми позивали 1908 год., и који је, као оловна плоча, притискивао и државе и народе јевропске. Најзад да вам напоменем да је уништавање српског живља у Ст. Србији и у Маћедонији, од стране бугарских банда, дошло најпосле, после уништавања свих историјских трагова о српском бићу у тим крајевима, и тек кад ни ово није помогло бугарским аспирацијама, а по рецепту овог истог Миљукова што га браните, и који је, као бугарски агенат, не само крао књиге и рукописе српске, него скидао и врата с олтара по црквама, да уништи трагове српске уметности, која се тамо развијала!

— Па хтео је да их сачува, да не пропадну — вели озбиљно г. Грол.

— Не, него да их однесе у Бугарску или да их уништи, да не би остало трага од српске културе у Маћедонији из прошлих векова, где је бугарска непозната. У осталом о томе и није реч него о овоме што овај човек тврди, а што сигурно неће утврдити, кад се изведе пред јавни српски суд.

— Ја сам већ писао о томе, вели г. Чемерикић.

— Да, писали сте под заштитом турског феса са звездом и полумесецом, водећи борбу не знам за чији рачун у доба када се Србија спремала да ослободи те крајеве од власти турске и ножа бугарско-арнаутско-аустријскога...

Кад сам изишао из локала СНБироа, на степеништу се сусретох са г. Милутином Степановићем.

После измењених поздрава, јер се нисмо видели од последњих дана 1915 год. у Риму, упитах га да ли нема, каквим случајем, примерак своје књиге *Србија и Бугари у прошлости и садашњости*, штампане у Београду 1913 год.. Кад ми рече да је нема и да би и њему сада требала, запитах га даље, да ли се сећа — а сећаће се извесно, јер је водио реч у организацији четничке акције у Ст.

Србији и у Маћедонији — кад је настала наша четничка акција, да ли пре или после грчке и бугарске.

— Наравно, после њих и као последња од свих. Прва је била грчка, па бугарска и најзад наша, изазвана бугарском. То бар знам, и био сам на таквом месту, да сам и детаље морао знати.

— Е кад је тако, драги господине Степановићу, изволите унутра и то поновите пред човеком, који свесно грди Србију тврдећи обратно.

Уведох га унутра, и пре него би се овај поздравио са својим „синовцем", понових горње речи, и удаљих се, да не сметам људе у раду.

6.

На улици.

(Из бележака под 24 мајем 1917).

Бугари и „српски шовинизам". — Једна дискусија на улици. — Браниоци Бугара.

Већ смо огуглали на стереотипне изјаве и поруке бугарске, почевши од деде Радославова па до полуписменог учитеља бугарског: да нема ни Србије ни српског народа нити ће их бити; а да је бугарско и да ће остати бугарско све што Бугари држе у својој власти. Тако поручују и звани и незвани, и одговорни и неодговорни чиниоци. Ниједан глас не штрчи из тог хора. Једногласност је беспрекорна. Све изјаве личе једна на другу као фесови с истог калупа.

Прошлог месеца бугарски посланик у Берну, г. Пасаров, приликом разговора о бугарским ратним циљевима, изјавио је у *Berner Tagblatt*-у (од 19 априла): да Бугарска тражи целу Добручу, Маћедонију и српску моравску долину, као бугарске земље, па да тако изведе уједињење независне и демократске Бугарске. Сасвим по команди деде Радославова и најдемократскијих Бугара! Да се то оствари, прискочила је у помоћ и „бугарска наука". С. Чилингиров пустио је у свет, по дебљини и по броју страна, замашно дело о Бугарској Морави, у којој за ноћ постадоше Бугарима и Хајдук Вељко, и Синђелић, и П. Добрњац и сав народ у Источној Србији, чији су се пра-

дедови тукли и ослобођавали заједно с онима из Шумадији од Турака. „Бугарска наука“ сва се дала у пропаганду, тако да чак и онај мирни, преблаги и преподобни човек, какав је г. Бојан Пенев, бугарски литерат, естет и професор универзитета у Софији, није нас Србе могао оставити на миру. Њему је замакао за око српски шовинизам.[1]) Српски шовинизам поред овако безочно дрских ратних циљева Бугарске!

Па и зашто да се чудимо томе?

Уместо тога. чега је било и раније и чији се наставак могао само очекивати, треба погледати на другу страну. Није тамо зло. Оно је на другој страни, међу нашим бугарашима, опаснијима од правих Бугара.

Данас по подне нашао сам се са г. др. Лазом Марковићем на Place Bel Air и продужисмо пут кроз Rues Basses. На тротоару између Fusterie и Place Molard сретосмо се са г.г. М. Гролом и М. Чемерикићем, који долажаху у противном правцу. Поздрависмо се. Тада ће се г. Грол обратити г. Марковићу речима:

— Какве су оно ствари у вашем листу?

— Какве? пита г. Марковић.

— Да ли ви читате ствари штампане у вашем листу *La Serbie* или пуштате слободно г. Мих. Маринковића да пише што хоће, а ви носите одговорност? Или се, можда, и ви слажете с његовим глупостима?

— Молим, које су то глупости?

— Па, ено, у 20 броју *La Serbie* Маринковић пише да је на истоку наша етнографска граница на Искру и Мести (стр. 1, стуб. 1). Истичући такве захтеве чини се немогућим сваки споразум и свака заједница с Бугарима. Зато је то глупост, која више не треба да се понови.

— Извините, г. Гроле, то је, прво, истина, за коју није моја кривица, ако је ви не знате; а друго, мој је лист овде за пропаганду да брани Србију а не Бугарску, која не знам с каквим правом хоће не само Маћедонију него и Србију до Мораве. Ми истичемо једну истину против освајачких апетита Бугарске и уништења Србије. Уосталом, добро је што сте потегли то питање. Сад да запитам

[1]) В. његову књижицу „*Сръбскиятъ шовинизамъ* Сръбската наука — Учебна литература — Популярна литература и поезия — Сръбската пропаганда въ Македонія“ (София, 1916).

ја вас из СНБироа: С каквим правом и с каквим разумевањем своје дужности, доносите ви у француском Билтену о Бугарској ствари из њихових листова, којима јој чините пропаганду код савезника, којима шаљете тај Билтен?

— Али ми то доносимо с коментаром — упада јетко г. Грол.

— Ви доносите све чим се Бугари хвале, наставља г. Марковић, с некаквим мизерним коментаром, који нико не чита нити о њему води рачуна, али прима текст из бугарских листова као тачан, кад га и Билтен СНБироа доноси и сматра за потребно да донесе. Сем тога, док ви на једној страни чините ово, на другој пропуштате да донесете ствари које су на штету Бугарске. По чијем упуству радите то? Имате ли за то упуства или одобрења од г. Пашића, под чијом сте управом?

— Ми радимо по нашем нахођењу, а не по упуству, одговара г. Грол.

— Ту напомену имамо и од посланика г. Грујића, упада г. Чемерикић.

— Нисам вас оптуживао, вели г. Марковић. Водио сам разговор са г. Грујићем о другим стварима, па је пала реч и о овоме. Обратио сам му пажњу на ту чудну и штетну појаву, јер сам сматрао да ми то дужност налаже. Штету од тога највише осећам ја, као уредник јединог српског листа на страни. Приморан сам да допуњавам, а још чешће да исправљам ваш рад, уместо да радимо у истом правцу. А кад је г. Грујић примио моју напомену као умесну и нашао за потребно да вас опомене, значи да ју је усвојио и као такву рекао вам. Мени је мило што је то учинио.

— Ја радим тако, а ако им се не допада, нека нађу другога, који ће радити боље, одговори г. Чемерикић. То сам рекао и г. Грујићу.

У току разговора тон се све више пео. Растанак је био без збогом.

В.

Митинг у Женеви против нечовештва Бугара 22 маја 1917.

(Из бележака под 30 мајем 1917)

Идеја о митингу. — Претходни састанак 10 априла. — Држање србијанско-југословенске групе. — Рад на образовању комитета од Женевљана. — Митинг у Sale de Réformation 22 маја. — Говори. — Успех. — Предлог Ед. Клапареда у част Србије. — Југословенски републиканци против предлога.

---

3 априла ове године нашао сам се на улици с инжињером г. Драг. Милетићем. То је млад човек, руски ђак, социјалист по политичком уверењу, али код кога су национално осећање и љубав према Србији јачи него код многих патентованих националних радника. Ушао је у омладинске кругове и у њима активно ради. Одметник је од наших власти, јер се није одазвао на њихов позив. Не знам зашто. Али мушки подноси последице од тога. Јер нема набијених џепова, а не повија се. Да има бар хлеба, ушао је у фабрику Pic-Pic (Picard-Pictet), у којој зарађује само колико за хлеб. Тамо ради пре подне, а по подне троши на посећивање часова на универзитету, где је за предмет студија узео потпуно нову научну грану.

Разговарамо, кад ће рећи: — Није сва омладина као она сакупљена око СНБироа, која тамо тражи духовног наитија и џепарца, јер јој је с друге стране обезбеђен живот. Има је и друкчије, која друкчије осећа и коју боли, кад чује што раде Аустријанци и Бугари у окупираној Србији, нарочито што раде Бугари.

— То је врло лепо, рекох. Али би много лепше било, кад би се та омладина латила једног племенитог задатка: да се окупи и потражи помоћи од својих швајцарских другова, студената, па да јавно уложи протест против насилног врбовања младића, које Бугари врше у окупираној Источној Србији, на Косову и у Маћедонији и шаљу на фронт против њихових очева и браће. Такав протест имаће више дејства него писање нас старијих, који ћемо вас, уосталом, најоданије помоћи у том послу, ако вам наша сарадња буде потребна.

— Па да покушамо!

— Да покушате, него како! Нађите другова и споразумејте се. А кад се договорите, позовите и нас старије, све без разлике, без обзира на подељене таборе и политичке несугласице. Ви пређите преко тога, и правите

се као да не знате ништа. То је прво. А друго је: да, ако рачунате на успех, никоме не говорите да сте разговарали о овоме, а најмање са мном. Ствар треба да изгледа као да потиче од вас, од омладине, да је ви и покрећете и изводите. Други пут чућете за разлог овом захтеву, а сад на посао! Да се више не разговарамо.

Пет дана после тога био је позван повећи број наших јавних посленика и студената на састанак, заказан за 10 април у српском ресторану у Rue du Rhône.

На састанак је дошло двадесетак лица. Г. Милетић, као покретач, узео је реч и обавестио присутне о сврси састанка. Омладина се, вели, решила да, заједно са својим старијим земљацима, сазове у Женеви митинг, на коме ће се протестовати против насилног врбовања младића, које Бугари врше у окупираном делу Краљевине, па моли присутне да кажу не да ли је тај корак оправдан, него како да се то оствари.

О томе су говорила г.г. Божа Марковић, Милан Андоновић, Милан Грол, и најпосле ја. Питање је претресано мирно и хладно. Нашло се за потребно да се при сазиву митинга не истичемо ми Срби, као сазивачи, него да се нађе неко други. Г. Марковић, предложи да се на пр. обратимо женевској секцији Лиге за заштиту човечјих права или другој сличној организацији. А да би се то извело, образован је одбор, у који су ушла г.г. Милан Андоновић и доктори права Божа Марковић, Јулије Газари, Никола Стојановић и Лаза Марковић, а од стране омладине, председник „Виле", студенат Словенац г. Фабијанчић. На понуду да и ја уђем у одбор извинио сам се заузетошћу послом на другој страни за неко време, али сам се ставио одбору на расположење да ме употреби кад и где хоће после десетак дана. У исто време нагласио сам да је лакше радити у одбору с мањим бројем лица и нека поред Србијанаца буде што више Југословена. То сам рекао уверен да питање, ради кога ће се сазвати митинг, потпуно једнако интересује како Србе из Србије тако и остале Србе, Хрвате и Словенце.

Желео сам да буде тако, али је развој ствари показао да жеља и стварност нису исто. Србијанско-југословенска група, представљена у одбору са четири члана, показала је видно да јој Србија окупирана Бугарима не лежи толико на срцу. Јер већ трећег дана по састанку

и саставу одбора два члана његова, г.г. Андоновић и Л. Марковић позваше ме да им помогнем у раду, пошто остала господа избегавају да прстом мрдну за први и најглавнији део. Јер, како се комбинација са женевском секцијом Лиге за заштиту човечјих права показала неоствар-љивом, успеха ће бити само тако, ако се придобију лица из женевског политичког, књижевног и научног света, која ће образовати комитет, сазвати митинг и дати говорнике на митингу. Значило је: да треба заћи по нурији и куцати на разна врата, док се која не отворе.

Од тог дана на овом послу радила смо нас тројица, а предводио нас је најмлађи, г. Л. Марковић, најагилнији и који је, као директор политичког листа *La Serbie*, имао најшири круг стеченог познанства у том свету.

У посао се ушло с програмом. Прва тачка била је посета посланику, адвокату г. де Рабур. Учинили смо је 17 априла. Избор је био не може бити бољи. Још млад, свеж и жив човек, добар говорник, изразит пријатељ Антанте па и наш. Били смо му изложили ствар; он је прихватио нашу молбу и поучио нас што даље да радимо: да се при обраћању политичким личностима не руководимо никаквим гледиштима, него да имамо у виду све политичке групе, а он ће нам при томе свесрдно помоћи. Истог дана посетили смо универзитетског професора г. Alexis François, ништа мање наклоњена нашој националној ствари, који је исто тако одмах прихватио нашу понуду, изјавивши, ганут, да му је мило што види три генерације српских интелектуалаца, сложне у раду за добро свог потлаченог народа. И та два човека, којима дугујемо нарочиту захвалност, у пола су нам олакшали посао створивши нам листу лица, којима ћемо се даље обратити, и примивши на се дужност да и сами утичу на та лица.

Следеће посете биле су председнику и члану женевске владе, г.г. Роше-у и Фази-у, који су се извинили својим званичним положајем, али су изјавили симпатије нашој праведној ствари. Затим се заредило, управо као поп по нурији. Захваљујући симпатијама, којих је било у свима женевским круговима за мученички народ и за мученичког краља, ранијег женевског грађанина, није нам било тешко да за неколико дана придобијемо истинску елиту женевског политичког, бесedничког и књижевног света и да њиховим именима украсимо позив женевском народу на митинг. Поред г. де Рабура и професора г.

Франсоа, били су придобијени: позната отмена фигура у Женеви, универзитетски професор Бувије, који ће отворити митинг говором и руководити њим; председник женевске скупштине и адвокат г. Марк Петер; директор најугледнијег листа у Женеви, *Journal de Genève*, г. Вањиер; и професор теологије и највећи беседник у романској Швајцарској, пастор г. Франк Тома̀. Остало нам је још, да се, према утврђеном споразуму, обратимо и вођу женевских социјалиста, г. Sigg-у.

Кад смо догурали дотле, изјавих г.г. Андоновићу и Л. Марковићу: — Господо, ред је да нас г. Sigg-у одведе који од наших демократа, који то са саревњивошћу присвајају себи, и републиканаца. Кад досад нису хтели маћи прстом, нека се бар овде потруде. Ко ће бити тај, с ким ћемо ићи, нека сами одреде. Зато, колико сутра да се састанемо с њима, да их известимо о досадашњем раду и да затражимо њихово посредовање за последњи корак, код г. Sigg-a

Сутра дан, 21 априла, састали смо се у СНБироу: г.г. Божа и Лаза Марковић, Никола Стојановић, Јулије Газари и ја. Г. Л. Марковић и ја саопштили смо им што смо дотле испословали и да нам још треба ићи г. Sigg-у, кога, по поруци остале господе из комите-а, треба такођер ангажовати. На то г.г. Стојановић и Газари ћуте а г. Божа Марковић престаде да́кати, покушаваше да се извуче и гураше г. Л. Марковића и мене, да довршимо посао, у коме смо већ при крају. На то г. Л. Марковић изјави да ће у току три четири следећа дана бити и сувише запослен на другој страни. Ја на то додадох да сам, као лице ван одбора, доста трчао, па нека се и господа из одбора мало потруде. Сем тога, рекох пола у шали пола у збиљи, да са̂м са г. Андоновићем нећу ићи г. Sigg-у. Откуд нас два „реакционара" да идемо женевском трибуну?

Ову напомену разумели су на другој страни, те, после приличног кошкања, најзад би одлучено: да с нама двојицом пође и г. Б. Марковић, или боље да нас он одведе г. Sigg-у.

22 априла били смо извештени кад нас г. Сиг може примити. Заказао нам је пријем за сутрадан у 3 часа по подне. Према томе углависмо: да се сва тројица нађемо пред каваном на уласку у Rue de Lausanne, у којој станује г. Сиг. Водећи пак рачуна о обичају, који влада код овдашњега света у погледу заказаних посета и пријема,

имали смо се тамо наћи раније и код г. Сига појавити се тачно у заказано време.

На уреченом месту г. Андоновић и ја били смо у заказано време. Рачунали смо тамо већ затећи г. Б. Марковића и договорити се о начину како да изложимо ствар г. Сигу. Али прође четврт часа па и нових десет минута, а г. Б. Марковића нема. До заказаног времена кад ћемо се наћи пред г. Сигом, остало нам је још само пет минута. Зато се дигосмо нас двојица па право г. Сигу, који нас прими у свом бироу, врло скромно намештеном. Одмах му изложисмо сврху наше посете, саопштисмо му поруку већ ангажованих лица и замолисмо га да уђе у комите и да учествује на митингу говором. Г. Сиг, без икаква околишења, без икакве резерве, прими понуду, и само нас замоли да га на време известимо о дефинитивном саставу комите-а, о месту и времену митинга.

Код њега смо се задржали пуних двадесет минута. У разговору показао је интересовања за Србију и за прилике у њој пре рата. Види се да је у главним потезима добро упознат са социјалним приликама у Србији пре 1914 год. Кад смо пак после митинга — на коме г. Сиг, спречен пречим послом, није могао бити али је послао председнику писмо, које је прочитано — отишли да му ипак захвалимо, повела се реч о догађајима у Русији. Г. Сиг се осврнуо на Лењина, Акселрада и друге вође руске револуције и на њихов рад, и осудио их је, рекавши да је такав њихов рад противан интересима и демократске Русије и човечанства, а на корист једино Немачке. Ја тада упоредих ово што говори вођ женевских социјалиста с оним што говоре и раде наши поманитали људи. Би ми чисто мило што г. Сиг, по својим погледима, испаде „реакционар“ према србијанско-југословенској групи, па и према „страшном револуционару“ Марку Јаковљевићу, који слуша „што кажеду господари“ и никако не може у југословенску заједницу без Бугара!

При враћању од г. Сига, на изласку из Rue de Lausanne, на Place de la gare, видесмо г. Б. Марковића где силази с трамваја бр. 1. Ми га известисмо о успеху а он нам се извини закашњењем трамваја. Oћутах, при свем том што сам знао да трамваји на тој линији круже сваких пет минута, али помислих у себи: Цело лето једна крушка, па и она црвљива! А ко зна шта ће и с њом бити!

Тим је завршен припремни, али и најглавнији, део послова око митинга, у којима су се Југословени и самозвани демократи потпуно уздржали, остављајући „реакционарима“ да на томе раде. Како је пак за даљи рад требало што мање разноликог уплитања, а нисмо хтели да радимо ма што мимо чланова одбора из србијанско-југословенске групе, да им се не би дало могућности за изговор, опет смо се нашли с њима и одлучили да се рад с члановима комитеа за митинг остави г. Л. Марковићу, који је и иначе најпреданије радио, а господи окупљеној у СНБироу, заузетој крупном бригом о уређењу наше заједничке државе, која стење под туђином, остављено је да у својој или којој другој штампарији спреме брошурицу о бугарским зверствима у окупираној Србији, која ће се на митингу раздавати присутнима. То је био извод из књиге Dr. Кине-а *Les Bulgares peints par eux-mêmes*, под насловом „Violation du droit des gens par les Bulgares“.

Митинг је био заказан за 22 мај у 9 часова у вече у Sale de Réformation, коју су изабрали сами чланови комите-а, говорници, због њених акустичних особина и пространости, јер су били уверени да ће на митингу бити много света. Имена говорника, на просто али укусно израђеним плакатима, растуреним по свој Женеви, привукла су, доиста, тако мноштво света, да већ у 9 часова у целој дворани није било ниједног празног места ни у партеру нити на галеријама. Све је било пуно света, па и ходници, тако да су се многи враћали, немогући продрети у дворану. Sale de Réformation била је пунија него икад.

Хиљаде душа свих редова женевског грађанства очекују појаву говорника и отворање митинга. У пуној дворани влада апсолутна тишина. Ниоткуда ни најмањег звука, ни речи, ни шкрипе ни кашљуцања. Тај моменат, одлика једне дисциплиноване масе, даје скупу још импозантнији карактер. Сви ћуте, па и агенти бугарски, расејани по дворани, међу којима се уочава фигура архимандрита Стефана. Има и аустријских њушака, које се виђају по локалима, у које долазе Србијанци и Југословени. Али пред озбиљношћу коју пружа окупљена маса света, никоме од ових да падне на ум помисао о најмањем испаду.

Женевски свет, свикао на тачност, на свој начин, пљескањем и ударом ноге о под, тражи отворање ми-

тинга. То је моменат за непријатељске агенте, растурене по дворани, да захтев публике претворе у ларму: udari ногом и штаповима о под постају јачи и убрзани. Чује се и по који глас Али женевски свет, који је тамо дошао с племенитијом намером, успоставља ред продуженим знаком: псссст! Тада на естраду у дну дворане излазе говорници, чланови комите-а и угледне личности из политичког и књижевног света женевског, и међу овима шеф владе г. Роше и други, који нам обећаше своју моралну потпору и омогућише сазив митинга.

Опет је тишина, и дворана добија потпунији и још лепши вид. Наједном је прекида пун, снажан и пријатан глас професора Бувије-а, који отвора митинг. Француски језик, увек леп, није ми се учинио никад пријатнији него кад је стао говорити овај човек, чији је глас, кроз апсолутну тишину продирао у најдаље кутке дворане. Све нијансе лепог језика народа с племенитом душом, још више је испољавао говорник, који се, и поред махне у срцу, труди да свакој својој речи дâ што више израза.

Стварањем листе говорника, из чијих ће уста женевски грађани чути живу истину о свирепствима балканских Пруса у окупираном делу Србије и одмазду за њихово нечовечно поступање, била су одшкринута врата успеху с митингом. Сјајним говором г. Бувије-а успех је био постигнут.

Г. Вањиер, директор *Journal de Genève*, мање беседник од заната, али одлучан у тону, представља нам нарочиту добит за митинг: човек на тако истакнутом месту и познат са ранијих топлих симпатија за Бугаре, да жигоше њихов нечовечни рад! То је био најбољи доказ колико је била праведна наша ствар. Професор г. Франсоа добио је и извео задатак достојан професора: да методички среди и представи грозоте бугарских злочина над нашим живљем. Али је јачи утисак живих речи политичког беседника г. де Рабура и пастора г. Томâ.

Први у свом говору, пуном духа и агресивнога, нападом и оптужбама унапред ствара одлуку код својих слушалаца, док други полазећи од вере и хришћанског морала, и никако не силазећи с тога терена, баш на основу тих принципа, налази оштри хречи, да на једној страни осуди дивљаштво нехришћанског бугаризма, и да на другој ода сјајну похвалу мученичком народу у Србији, који трпи, подноси али не губи веру у Бога и у вечиту правду.

Женевски трибун, г. Сиг, изостао је тога вечера с митинга. Заузет пословима своје партије на другој страни, изостао је, али је послао писмо којим се извинио и које је г. Бувије прочитао скупу. Тада се сетих оне целог лета једне крушке, па и ње црвљиве. Није допуштено сумњичити и оптуживати без доказа, али је појмљиво, кад се живи у оваквој средини и сваког часа наилази на скоро невероватне појаве, што ми дође у главу сумња и што се запитах: — Зашто да баш тада изостане г. Сиг? Зар ту није могло бити интриге? Зар је и раније није било и зар је и даље неће бити од стране једних истих људи, који преко својих плећа пребацују демократску тогу и својим противницима подмећу реакционарство.

Али је и без њега успех потпун. Ми га бар, колико нас год има на слободном швајцарском терену, лепшег и потпунијег нисмо имали. Женевски слободан народ сваког часа пропраћао је живим одобравањем речи својих првака и заједно с њима осудио је разбојнике а хвалио мученике. А у хиљадама породица женевских то вече, сутра дан и следећих дана говорило се с најтоплијим симпатијама о мученичкој Србији, о њеном мученичком али и у беди постојаном народу и о негдашњем грађанину слободне Женеве, у коју је једнога дана, пре четрнаест година, бануло изасланство тог истог народа и позвало тог женевског грађанина у своју земљу, и поставило га на владалачки престо. А тај се сада с остатком своје војске — која, при свем том што је мала, ипак је и прошле године чудеса починила — налази у туђини, несавијене кичме пред тренутним победиоцима, с одлуком да се врати у Отаџбину само оружјем ослобођену.

То вече пријатељ нашега народа, професор г. Бувије био је особито расположен. Био је задовољан успехом наше ствари, задовољнији него ми сами. Образа зажарених, с очима у којима је блистао сјај, говорио нам је о свом добром познанству с кнезом Кара, о свом ученику, сада универзитетском професору г. Павлу Поповићу, али час по час па би се машио руком за леву страну груди. Узбуђен и преморен сутра дан легао је у постељу и два дана касније похитао у брда, да тамо нађе одмора и лека својој срчаној бољци. Још онога дана, кад нам је дао реч и латио се овог посла, знао је што га очекује. Али се примио посла и на њему је остао до краја. За то ретко

пожртвовање и за топле симпатије према нашем народу ми смо му могли одговорити једино топлом захвалношћу.

То исто вече, одмах после митинга, у близини Sale de Réformation, један немачки биоскоп са сликама немачке ратне пропаганде у мало што није настрадао од света распаљеног говорима на митингу. Негодовали су младеж и радници женевски, који су се враћали с митинга. С узвицима „A bas les Boches“ полетело је у окна неколико тврдих предмета, али се полиција брзо појавила да позове грађане на мир. Срећом ту није било никога од наших, да помути стечен успех и расположење грађана према нашој националној ствари.

Сутрадан по митингу женевска штампа говорила је с похвалом. *Journal de Genève* на уводном месту донео је говор свога директора, а на следећим странама опширан извештај о митингу. То су учинили и други листови, како дневни тако и недељни.

Интересантно је да је овом приликом на челу женевске штампе био *Journal de Genève*, који се, од смрти сјајног новинара романске Швајцарске, покојног Албера Бонара, није заузимао за нашу ствар. У њему се сутрадан затим, појавио други симпатичан чланчић из пера женевског професора г. Ед. Клапареда. Јамачно под утицај говора и успеха наше ствари на митингу. Овај републиканац и демократ пита се: како и чим да се видно и трајно обележи ретки успех што га је то вече постигла српска ствар? Он се осврће у скору прошлост свога града и налази време, кад је у једној од оних кратких и правих, мирних, вечито светлих и зеленилом обраслих улица изнад руске цркве, која и нама служи за богомољу, становао женевски грађанин, српског и кнежевског порекла, пред кога је изишло изасланство из Србије, понудило му круну, повело га собом у земљу и поставило на краљевски престо. Ту је одмах и улица, чије име потсећа на мирно и пријатно село француско углављено између два Салева. И осврћући се на те успомене, које везују слободну Женеву са народом који је све жртвовао слободи својој, своје браће исто тако потиштене и човечанства, г. Клапаред пита се: зашто да се тој улици не би дало име Петра од Србије (Pierre de Serbie). Републиканац и демократ Клапаред прелази преко титуле, па истиче човека и с њим у вези народ, с којим је овај у нераздвојној

вези у болу и патњама и у радостима, па предлаже својим суграђанима да својим гласањем озаконе тај предлог, који не вређа ни најзатуцанијег републиканског фанатика.

У царству птичијем има једна птица, коју остале знају по једној ружној особини па је због тога гоне. То је сврака, која навлаш иде да запогани туђе гнездо. У царству двоножаца без перја из наших дана улогу свраке у тренуцима успеха наше заједничке ствари одиграла је група људи, коју српска држава кљука златом а Народна Банка у Марсељу златним новчаницама француским, и која није нашла ништа лепше ни паметније него да два дана после тога убаци протест у овдашњи лист *Le Gévevois* зашто да републиканска Женева једну од својих улица назива именом монарха. Интересантно је да се у протесту каже како се нема ништа против тога да се улица назове именом Србије и Београда. Значи да протест није потекао ни од Немаца, ни од Аустро-Маџара нити од Бугарина и Турчина, којима очи боду речи Србија и Београд, као и Петар од Србије. Али је исто тако интересантно да се протест није појавио ни у каквом социјалистичком листу него у правом антантистичком листу у Женеви, о коме је билтен СНБироа три дана пре тога рекао да је „напредан радикалан орган, који је Србима на по се и Југословенима уопште, чинио услуге...“ (Билтен бр. 597 од 23 маја 1917, стр. 6).

И доиста чудновато је како се у овом тренутку и у овом предмету поклопио протест непомирљивих републиканаца са тежњама званичне Аустрије, која је, како сазнајем ових дана, готова да призна чак и интегритет Србије, али само да у њој не буду Карађорђевићи!

Ради хроничарске исправности потребно је да констатујем још један факат. У српском билтену СНБироа нема ни речи о митингу нити о свему што је следовало, У француском пак Билтену саопштен је извештај по *J. de Genève*, али се прешло преко протеста у *Le Génevois*.

Кад сам ово истакао пре неки дан у једном србијанско-југословенском кружићу, рекло ми се: — Па Билтен не постоји ради чега другога него да саопшти што о нама пише страна, пријатељска и непријатељска, штампа.

На то сам одвратио: — Прво, то није истина, јер Билтен доноси и читаве чланке из пера сараддика СНБироа. О томе је лако уверити се. Прелистајте Билтене један и други, па ће те тога наћи. Друго, у тренуцима, када треба

да се поносимо успехом и да га што потпуније експлоатишемо по примеру и наших савезника и наших непријатеља у сличним приликама, и кад због тог нашег успеха бугарска влада издаје оштар укор свом посланику у Берну, г. Пасарову, поручујући му да у првом сличном случају купи своје прње и торња у Софију — СНБиро пуни свој француски Билтен похвалама, које Бугари дају себи на наш рачун, и то разашиље савезничкој штампи, турајући јој под нос што Бугари, као непријатељи, нису у стању добацити им.

Није ми жао што са̂м то рекао. Јер само неколико дана касније у српском издању Билтена СНБироа, на уводном месту, у бр. 592 од 31 маја изишао је чланак, од кога се свакоме који има чистог осећања српског и југословенског, мора кожа најежити.

Оно што се тамо каже јесте најчистији дефетизам, најпростије издајство према Србији.

г.

Један чланак и један злочин.

(Из бележака под 12—16 јуна 1917).

Уводни чланак у бр. 592 Билтена СНБироа. — Садржина чланка. — Чиј је чланак и за чиј рачун? — Трагање за оригиналом чланка. — Две визије. — Анализа бр. 592 Билтена СНБироа. — Оригинал тог чланка, за рачун Бугарске а против Србије, писан у СНБироу.

Додатак из год. 1921: Мало светлости на овај чланак: Мисија капетана Иванова у Швајцарској за посебан мир са Бугарском. — Капетан Иванов и Југословени.

---

31 маја тек. год., кад сам изишао из стана, у кутији за писма у ходнику, са дневном поштом нашао сам и Билтен СНБироа (Преглед листова) бр. 592 од тога дана.

Заузет пословима цело пре подне, писма сам летимично разгледао, као и јутарње листове женевске, колико да видим политичке новости и вести с бојних поља. Тек после подне, кад сам био потпуно слободан, приступио сам подробнијем разгледању листова, из којих сам једна места обележавао а из других исецао чланке и белешке за моју личну колекцију, за питања која су ме интересовала више од осталих. И тек кад сам то свршио, дошао је на ред Билтен СНБироа.

Био сам изненађен одмах, још при читању првих редова првога чланка под натписом „Идеје о засебном миру с Аустро-Угарском, Бугарском и Турском“. Што сам пак даље читао, изненађење је бивало све веће. А кад сам прочитао цео чланак, са згранутошћу питао сам се: шта је ово?

У карактеристичном уводу пред чланком, у уводу који потиче из СНБироа, каже се да је чланак преведен из *Tribune de Genève* од 30 маја. Чланак носи натпис „Поделити да би се победило“.

Увод је интересантан. Бар ја сам нашао да је такав. Он гласи:

„Питање о разбијању блока Средишних Сила задобијањем једног или два члана особеним уступцима у последње доба све је чешћа и отворенија тема у штампи Споразума. Италијани који полажу претензије на територије Турске и Аустро-Угарске, ограничавају ту тактику засебног мира само на Бугарску, у толико пре што компензације на тој страни не само не би стале ништа Италију, но би још ишле на рачун Србије. У француској и у енглеској штампи комбинације се праве са сва три савезника Немачке, на коју се ограничава главни интерес Француске и Енглеске. У низу чланака с тим идејама треба забележити један, који је објављен у *Tribune de Genève* од 30 маја. Теза засебног мира с појединим савезницима Немачке развијена је у њему на начин безобзирнији но што је то обичај у овој врсти написа.

„Да се разуме значај његов, треба имати на уму да је *Tibune de Genève*, која је до пре два месеца била орган франкофилски, данас потпуно у француским рукама; да идеје у овом облику и тону не би могле добити случајно места у листу, који је до данас отварао ступце кампањи против Бугара, Мађара и Монархије у опште, без резерве. Да оне нису убачене од ма кога споља показује напомена саме редакције да је чланак *од једног од њених сарадника*“.[1])

У чланку из *Tribune de Genève* заиста се отворено,

---

[1]) Треба напоменути да су у чланку, штампаном у *Tribune de Genève* само последње две реченице штампане курсивом. Сва остала места, наведена по преводу из Билтена СНБироа, истакнута су од стране редактора СНБироа, и према томе увидеће се и његов смер са чланком. Само места са разређеним слогом истакао сам ја.

чак с ретким цинизмом за данашње прилике и за један антантистички лист, пледира за посебан мир Антанте са Бугарском, где трошак, у првом реду, треба да плати Србија.

Пошто је, засад непознати, сарадник *Tribune de Genève* отпевао славопојку Миљукову, који се с новом руском владом одрекао аспирација руских на Цариград, и тим разблажио јед Бугара против Русије, прелази на Фердинанда Кобурга па вели:

„*Кад би му савезници учинили какву примамљиву понуду, он се не би дуго устезао да напусти Централне Силе*, у толико пре што се ствари с оне стране границе све више и више кваре... Улазак Сједињених Држава у рат јако их (Бугаре) је збунио. Од тога момента њихово поуздање је ишчезло. *Без сумње би лако било, ако не окренути их против њихових досадашњих савезника, а оно бар издвојити од блока централних царевина једним засебним миром.* Немачка и њени ортаци, изузев Аустрије, нису везани таким уговором, који би се могао упоредити с Лондонским пактом. Бугарска и Турска су сачувале, бар по изгледу, извесну независност...“

Даља интересантнија места у том чланку гласе:

„Ако је Аустрија везана својом властитом грешком за дело Хоенцолерна, да ли је то исто и с Бугарском и Турском?

„Не изгледа. Природно је, дакле, да се намеће питање *зашто дипломатија Споразума не покуша да одвоји једну или другу земљу, или можда обе заједно, од блока централних држава?* Савезни народи су се наљутили на оно што они називају „издајство“ Бугарске. Али још Бизмарк је приметио да љутња није стање једног политичког духа.

„*Источно питање не би требало решавати са сентименталне тачке гледишта.* Савезници су се одушевљавали редом, прво Бугарима, потом Грцима, који су им врло много напакостили. *Данас они неће да чују о другоме сем Срба, Црногораца и Румуна.* У начелу имају право. Али зар није то и нека врста задовољења самољубља? Је ли нарочито мудро да се хоће да победи у исто доба цео свет, кад би можда било лако издвојити једне дипломатским путем, да би се прикупиле све снаге, како би се потукли други на бојним пољима...

„Питање би се могло поставити уопште и за сваку балканску земљу понаособ.

„Савезници свакојако имају многобројне *обавезе према Србо-Црногорцима и Румунима. Али им они нису обећали хегемонију на источном полуострву.* Било би, дакле, интересантно да се види величина накнаде штета и обим репарација, која би била довољна да се подигну у подизању из њихових рушевина и у заузимању часног једног места међу европским народима. *Српско-црногорско уједињење (фузија), о коме се поново говори толико много, можда отвара у овом погледу срећне изгледе...*

„Победа сама собом свакојако не представља још неко решење; мир који дође за њом има да обезбеди будућност. Зато би вероватно било корисно растурити још сад блок Средишних Сила.

„*Расипање снаге*, које је било толико време једна од главних мана стратегије Савезника тиме [би] се знатно смањило. *Солунска је експедиција једна од најскупљих...*

„Људи који су на влади у Француској и у Енглеској имају пред собом тежак задатак. Земљиште је погодно. Али треба посејати благовремено да би се жело. Дипломатска офанзива може пожњети успехе исто толико значајне као стратешка офанзива. Треба поделити, да би се победило. То је правило старо као рат".

Редакција *Tribune de Genève* пустила је уз чланак коментар, којим побија идеје у њему и пред савезнике ставља друкчији задатак. Главни ставови у њему јесу:

„Ми ћемо приметити нашем сараднику да у колико се истиче да треба поделити па победити, свакако има се право. И савезници би желели да одвоје Бугарску и Турску од Средишних Сила. Питање је само колико би то њих коштало. Засебан је мир скупљи него општи мир. Са људима као што су Бугари (а да не говоримо о Турцима) сигурно да би се засебан мир могао добити по цену знатних жртава. Савезници би имали да напусте оне који су патили и који су за њих крв проливали, Румуне и Србе, и освештали би бугарску хегемонију на Балкану.

„Мало је користи, које би биле у стању да накнаде ову монструозност.

„*Да ли би Бугари за један засебан мир поставили разумне услове, часне по цео свет. Ето, то је што ваља знати...*

„Проблем за Споразум не значи *поделити да би се победило* већ *ујединити, се да би се победило.*[1])

Имао сам пуно разлога што сам се, читајући овај чланак, у чуду питао: шта је ово?

У Антанти, истина, постоји тежња да се засебним миром с којим од савезника Немачке ослаби непријатељски блок, да би се олакшао и што пре завршио овај претешки рат. Али, колико ми је познато, досад је у антантистичкој штимпи било више намигивања из даљине и прикривених инсинуација, а не и овако отвореног наваљивања за засебан мир с Бугарском, а на штету Србије у првом реду.

Готовост Италије за такав мир није ми непозната. Великог расположења према Бугарима, какво избија у овом чланку, с обзиром на њихове завојевачке планове на Балкану, било је код Италијана, има га и биће све док буду постојале такве тежње. Знам да они преко својих агената и овде, и у самој Италији, одржавају везе са нашим непријатељима Бугарима.[2]) Није искључена могућност да то раде и с Турцима.[3]) А шта им смета да преко неу-

---

[1]) На крају чланка, у напомени под линијом, подвученим речима редактора *Tribune de Genève,* од стране СНБироа даје се ово карактеристично објашњење:

„Последња формула (s' unir pour diviser) у вези с алинејом ранијом, двомислена је и може исказивати две мисли: Само јединство међу нама изазваће њихов расцеп; или

„Да би смо их победили, треба се сагласити о начину уступцима)".

Кад за ово објашњење кажем да је карактеристично, тим мислим на ово друго, које се ни на који начин, ни по којој логици, не може испрести из горњег текста, с обзиром на горње прилике и на смисао целог коментара редактора *Tribune de Genève.* Али кад се разуме смер чланка, јасно ће бити ово објашњење. Ну о томе бити речи даље.

[2]) Бугарски поданици у Италији, по нападу Бугарске на Србију 1915 год., и ступања на страну Централних Сила, нису ни интернирани нити стављани под полицијску присмотру. Кретали су се слободно. Такве — које сам познавао из 1912 и 1914 год., — виђао сам потпуно слободне у Риму 1916 год. Један од тих, повереник пок. Ризова, последњег бугарског посланика у Риму, и раније радо виђен у политичким круговима римским, с којим се занимала београдска полиција пре 1912 год., по имену Пиперков, био је слободнији него иједан од савезника.

[3]) Моје уверење из 1917 год., добија данас потврде у једном факту забележеном у мемоарима принца Сикста од Бурбон-Парме, брата последње аустријске царице Зите.

тралних дођу у везу и с јединим њиховим правим непријатељима, с Аустријанцима.[1]) Исто тако извесно је да они негодују против солунскога фронта, где корсем учествују, своју акцију своде на демонстрације и њима уцењују за што веће уступке од стране савезника. Али се крије све то, и више се испољава у поступцима него у јавности. И баш зато што у потаји постоји веза између њих и Бугара, клоне се да о њима расправљају јавно. Па ипак, ма да би се на први поглед овом чланку могао тражити италијански извор, на који провидном алузијом указује редакција Билтена СНБироа, има нешто у овом чланку што ме уверава да он не потиче из тог извора. Ма колико да би се тежило у њему прикрити италијански извор, свака инсинуација, сваки предлог који би потекао с те стране, имали би своје нарочито обележје, своју посебну боју, имали би извесних манира и елемената, који се не могу сакрити вичном оку, па ма у какву одећу били завијени. Тако на пр. ма колико симпатија имали Италијани за Бугаре, с обзиром на своје политичке тежње на Балкану, никакав италијански извор ни кроз зубе неће процедети, а некамо ли да ће у својим комбинацијама поћи од уједињења Црне Горе са Србијом, а још мање да на рачун тог уједињења, на које би пристала, предвиђа територијалне накнаде за Бугарску. То је непомирљиво с италијанским egoismo sacro. Тамо где Италија тражи користи за се, неће чинити жртава за другога. Она ће све

У разговору, који је, по његову повратку с тајне мисије у Бечу, вођен у Јелисејској палати између председника републике г. Поенкареа, министра Жила Камбона и принца Сикста, овај описује један моменат речима: „Принц (писац) одговара да уступање Цариграда (Русији) не представља никакву сметњу (за преговоре), али да с једне стране руски догађаји, а с друге гласови који круже о преговорима једне велике силе из Антанте и Турске, чине да се цар [Карло] држи у резерви за моменат. Г. Поенкаре и г. Камбон питају се погледима, и г. Камбон наставља: „Јуче сам разговарао с италијанским амбасадором о пројектима Антанте о Турској, кад на крају разговора маркиз Салваго Раџи рече ми: Најзад, све о чему смо говорили нема великог значаја, јер ће се ствари на Истоку сасвим друкчије свршити". *(L' Offre de Paix Separée de l' Autriche*, p 103).

[1]) Кришом од осталих савезника ове исте године Италија је (вели се „војни кругови" њени) радила на засебном миру с Аустријом. Кораци су учињени на швајцарској територији, али не преко неутралаца, него преко немачке амбасаде у Берну. (*В. горње дело*, стр. 166)

учинити да омете такво уједињење. Какву крупну тачку представља данас Црна Гора у плановима балканске политике Италије, толико је познато, да је то сасвим непотребно нарочито доказивати.[1])

Кад пак овај чланак не потиче с италијанске стране, да не потиче с француске, на коју такођер циља редактор СНБироа?

У то је тешко веровати. Нарочито да потиче из француског меродавног извора, или да је отуда инспирисан. Ако француски меродавни кругови мисле на посебан мир с Бугарском, они ће на томе радити, али неће откривати своје намере. А и други разлози говоре против те претпоставке. Да га је ма ко инспирисао с те стране, имало би се више обзира према верној Србији,[2])

---

[1]) Италија тога времена, јако разочарана у брз успех и завршетак рата, нарочито поразом Румуније и издвајањем Русије услед револуције, сва се била бацила на комбинације, остављајући у дужност осталим савезницима да се крве и ломе Без вере у победу над Централним Силама оружјем, а с пуно вере у своју немоћ, тражила је излаза у комбинацијама и водила тајне преговоре на свима странама па и с Аустријом. Према досад познатим подацима, на томе су радили њени „војнички кругови", од увек несигурни у сваки војнички неуспах према Монархији. (О томе пре светскога рата в. у мојој књизи: *Аустро-Бугарска и Арбанаско Питање,* Београд 1913, стр. 87—88) Она се задовољавала с најмањом накнадом од стране Аустрије, бар уступањем Тирола, насељеног Италијанима, тек да се штогод добије. (В књигу принца Сикста од Бурбон-Парме, стр. 160) Али за то време, друга утицајна страна у Италији, влада и најглавнији чинилац у њој, барон Сиднеј Сонино, ни за длаку није одступала од свега што јој је гарантовао Лондонски Уговор. У исто доба италијанска штампа, упућивана из Консулте, водила је живу кампању за остварење не само свега што јој је давао Лондонски Уговор него и да се Србија (а не Југославија) одбије од мора, па према томе и да се спречи уједињење Црне Горе са Србијом

Политика Италије у Црногорском Питању била је јасна још тада и за свакога који је хтео да гледа на ствари отворених очију.

[2]) Ово је доба тајних преговора Антанте с Аустријом о засебном миру. Сасвим је разумљиво што у вези с њом не узимају у вид и Бугарску. Аустрија својим положајем представља главни интерес, јер се после њеног иступа из непријатељског блока цео блок руши из основа

У току тих преговора од стране француске и енглеске владе, и нарочито прве, при предвиђању да се одржи Аустрија, за Србију је предвиђана њена потпуна рестутуција, никакво одвајање од њене територије из 1914 год., и шта више да јој се дода слободан излаз на Јадранско море.

бар овако у јавности. Ово дрско и јавно наваљивање да се пошто по то задовољи вероломна Бугарска на рачун Србије и Румуније, јесте издајство, које не може потећи из француске душе. Даље, Французи, који морају знати да су солунски фронт, његова организација и одржавање чисто дело француске политике, диктовано не само обзирима према савезнику и штићенику, него и нтересима њеним, неће се овако отворено борити против њега и тим помагати непријатељски блок.[1]) Најзад, с француске стране не потиче чланак не само по идејама него ни по стилу ни по несавршености француског језика, којим је написан. А већ јавна је ствар, да су се сада Французи и сувише расхладили према Миљукову, да би му певали оволику славопојку, како то чини писац чланка.

Треба само упоредити чланак с коментаром редактора *Tribune de Genève*, листа који је у француским рукама, па осетити сву разлику двеју противних душа. Насупрот чланку коментар је израз осећања и тумач француских интереса. Оно што највише тишти Француску и на чему она највише ради, да би се дошло до победе, истакнуто је у завршној реченици коментара, која је права супротност идејама у чланку: међу савезницима потребно је јединство, којега нема; у првом реду нема јединства фронта и јединства команде, и на посебним фронтовима и уопште, а то је оно без чега нема коначне победе. Ту је Француз стао на једино правилно гледиште и тим је у исто време уштедео Француској срамоту, да заједно с осталим саавезницима награђује бугарско вероломство, које писац чланка покушава да оправда, позивајући се на неке Бизмаркове речи, за које ми није првина да их у Женеви слушам чак и код наших људи.

Неће бити, дакле, да је овај чланак писао ни Италијан нити Француз. Не, него га је писао или какав Бугарин или какав бугарски агенат. Овакав чланак писан у овом часу није у корист Антанте него искључиво у корист Бугарске, којој треба да се појача више на рачун Србије а мање на рачун Румуније. Само Бугарин или превелики пријатељ њихов може да се овако отворено бори против

---

[1]) Да је такво било француско гледиште на солунски фронт, данас се потврђује књигом ђенерала Сараја *Mon commendement en Orien 1916—1918.* (Paris, Flammarion 1920), нарочито на стр. 212—217 и 245—253, где је реч о користи од њега баш у доба пре него је објављен овај чланак у *Tribune de Genève.*

једног позитивног факта: против надмоћности бројно најјачег народа на Балкану, против Срба, која ће се и утврдити коначном победом Антанте оружјем, док међутим пледира за надмоћност Бугара, и ако су бројно слабији. Писцу овог чланка боде очи та бројна надмоћиост српског народа, коју он с нарочитим смером назива хегемонијом. И његов рачун није погрешан: посебним миром Бугарске с Антантом одузело би се од Срба, који би тако постали слабији, а дало Бугарској, да тако она постигне хегемонију на Балкану. Није без интереса истаћи једну истину: да се таква ситуација на Балкану много подудара с идејама присталица федеративне Југославије, било с Бугарима у њој било без њих, који траже тај систем уређења Југославије и наслон на Бугаре, бојећи се хегегемоније српског народа!

И борба против солунскога фронта у овом чланку исто тако је пледирање за Бугарску а проти Србије. На тој страни треба да завлада мир по сваку цену, коју ће платити Србија својим жртвама, да би нам, ваљда, зато грануло сунце са запада. И зар већ не слушамо овде апостоле југословенства, који проповедају да је солунски фронт србијански, да југословенским добровољцима нема тамо места, да ови треба да ослобођавају Југославију, и да ће нам ипак сунце гранути са запада.

У чланку има још један чудан пледоаје, чуднији од овога за Бугарску. Писац чланка, који тако топло пледира за Бугарску, има болећиво срце и за Турску. И ту на рачун Србије. Јер шта значи једовремено закључивање посебног мира Антанте с Бугарском и Турском? Зар то не значи сачувати интегритет Турској према Бугарској. А то у даљем реду значи: кад Бугарска не може добити територијалних накнада од Турске, треба да их добије од Србије и Румуније. Јер од кога ће другога?

Редакција *Tribune de Genève* каже да тај чланак потиче од неког њена сарадника. Које је народности тај њен сарадник, наравно не каже, а тамо их има од разних народности. Француз није, види се јасно по стилу и језику. И је ли могуће да је Бугарин? У сваком случају добар је бугарофил, али у исто време и туркофил, коме су други својим озваначеним антантофилством бацили мост, да преко њега уђе у редакцију овог антантистичког, и у првом реду француског, листа.

Да ли ће се ући у траг том Балканцу, који је на се ставио антантофилску маску и који и Бугаре, па и Турке, претпоставља Србима?

Као да хоће. Траг постоји. Извесна непобитна факта постоје.

Кад сам почео читати чланак „Поделити да би се победило" у бр. 592 Билтена СНБироа од 31 маја, одмах ми је пало у очи да се у уводу пред чланком каже да је из *Tribune de Genève* од 30 маја. Дакле, у броју дан пре тога.

Међутим памћење ме није толико изневерило, да се не бих сетио тако интересантног чланка. Редовно, свакога дана, узимам тај лист са другима од главних женевских и пратим га. Обично узимам најпотпуније јутарње издање, у коме се јављају уводни чланци. Имао сам, дакле, и број од прошлога дана и не сећам се да је у њему био такав чланак, јер би га уочио и извесно исекао и оставио у збирку. Па ипак помислих да се могло десити да сам га превидио. Зато се маших руком за хрпу листова, који су сређени лежали на другом крају стола и потражих *Tribune de Genève* од 30 маја. Пажљиво је прегледах, али у њој не нађох тај чланак. Прегледах је поново, и опет га нема.

То ме још јаче заинтересова и стадох правити комбинације. Помислих да је „30 мај" омашка редактора СНБироа, и да је чланак штампан у коме од ранијих бројева *Tribune de Genève*. Али знам да сам и те бројеве пажљиво разгледао и да ни у њима нисам нашао такав чланак. И не само у том листу него ни у другим женевским. И опет, да се уверим и да не закључујем по сећању, и у толико пре што сам закључивао да је морало проћи неколио дана између појаве чланка у којем од женевских листова и превода у Билтену СНБироа, покупих бројеве за последњу недељу дана и од *Tribune de Genève* и од других листова, прегледах их пажљиво, и опет не нађох чланка.

Тада се у мени породи сумња, за коју је и раније било разлога, па ју је случај с овим чланком само појачао.

У том тренутку дигао сам се од стола у упутио у администрацију *Tribune de Genève*. Затражио сам издање листа од 30 маја у подне. Било је апсурдно мислити да је чланак могао бити штампан у *Tribune de Genève* 30 маја у подне, а да већ сутрадан буде објављен његов превод и Билтену СНБироа. Али сам хтео да се уверим и о тој

искљученој могућности. Отворио сам број, прегледао сам га једном, два пута, три пута, па ни ту ни трага од чланка!

Тада ми дође у главу још апсурднија мисао: да чланак није изишао 30 маја у издању од 5 часова по подне? Стога се поново вратих у администрацију и затражих то издање. Чим сам изишао на улицу, стадох по њему тражити чланак. И нађох га на четвртој страни, под насловом *Diviser pour vaincre.*

Тог тренутка сумња се претворила у стварност. Пред том стварношћу, иза које се у даљини губио читав низ загонетних појава, задрхтао сам, очи покрио рукама и немо корачао ка пољани Пленпале.

Кад сам спустио руке, пољана ми се учинила без стаза и без траве, сва преривена и на њој пуно људских група. Видим слике сличне онима из шпанске инквизиције, што сам их, као дете, гледао по панорамама. Само су и жртве и мучитељи у друкчијем оделу: људи, жене и деца одевени су у одело Срба сељака из Источне и Јужне Србије, а на место Језуита с капуљачама и с рупама прорезаним за очи гледам разбарушене бугарске војнике и сопаџије, с ножевима, с моткама и с камџијама. У једној групи гледам како батинају и премлаћују полунаге и наге јаднике; у другој како мрцваре жртве; у трећој их живе деру, а оне немо подносе муке као неме слике по панорамама; у четвртој мучитељи расецају дојке женама и девојкама и кроз дојке провлаче поломљене им руке; у петој жртве боду ножевима, док другима положенима по земљи забијају заоштрено коље у груди; у шестој бацају полуживе људе и децу у ватру. А тамо у даљини, према мосту који са пољане, преко Арве, води у Каруж, сијасет ногу и руку, једне усправне а друге поломљене, као буром поломљено младо дрвеће, штрче из свеже копане земље.

Осетих језу и стресох се. Окренух главу од пољане ка Електоралној Палати. Поглед продре низ Rue de Saussure, и задржа се на једној од тамошњих кућа, а мисао прође кроз зидове. И као да пред собом гледам слику: у омаленој соби, с једним округлим старинским столом у углу поред прозора, с орманчићем у коме је набацано неколико књига, које треба да представљају скупо плаћену библиотеку, с једном старинском кожном наслоњачом и неколике столице, скупила се дружина и комента-

рише чланак *Diviser pour vaincre.* На лицу им блаженство а груди пуне задовољства. Смеју се из пуних груди. Кроз смеј осталих пробија један пискави глас. А у дну собе до врата један мало погурен тип, зелених очију, са осмејком на уснама, трља задовољно руке, кроз које су прошле крвљу србијанске сиротиње умрљане новчанице, као оне што их бугарски повереници, из реда интелектуалаца њихових, доносе из поробљене и опустошене Србије у Женеву на продају. Учини ми се да гледам Јуду, који је за два сребрника продао учитеља Исуса.

Поново се стресох. Визије нестаде. Преда мном је Пленпале са својим обичним изгледом, а ја грабим његовом ивицом у правцу ка мојем стану у Rue du Centre.

Кад сам ушао у моју собицу на трећем спрату, спустих купљене бројеве *Tribune de Genève* на сто и махинално, преко кровова и торњева, баци̂х поглед на Велики Салев, као увек дотле кад ми је требало потражити ширег хоризонта и одморити очи. За десетак минута готово сасвим несвесно поглед ми је био везан за највишу тачку на Салеву. Затим се окретох столу, узех примерак јучерашње *Tribuue de Genève* од 5 часова по подне и почех читати чланак.

Нисам побожан, али кад сам га почео читати, рекох гласно: Боже помози!

Прочитах прво њега па затим превод из Билтена СНБироа, и најзад паралелно реченицу по реченицу из оба текста. Нађох да је чланак исти, али да се не може рећи да је француски текст ориђинал, с кога је учињен српски превод, јер је француски текст толико мало француски, толико нефранцуски, да слободно може бити превод са српскога.

Затим приступих подробнијој анализи броја 592 Билтена СНБироа.

Он има десет страна штампанога текста и две стране текста израђеног на машини за писање.

Од првих десет страна свака има по два ступца. Оне имају непрекидну пагинацију од 1 до 10. Чланци и белешке на њима ређају се без прекида. Текст на њима представља редован, систематски рад, прибиран и распоређен тачно по систему, по коме су уређени сви досадањи бројеви Билтена. Ту нема ни најмањега трага од каквог прекидања, од избацивања једног градива и уметања другога, од стезања или од ширења штампарског

слога. Сав је посао припремљен и свршен сасвим нормално. Две пак стране текста израђене машином за писање сасвим одбијају од штампаног текста. Садржином својом оне представљају додатак, накнадно додано градиво, пошто је раније сређено и распоређено градиво за број већ било наштампано.

Чланак „Поделити, да би се победило“ налази се на првом месту бр. 592 Билтена. Заузима пуне две стране на четири ступца. Сваки стубац има својих 50 редака, као и на другим странама, као и у другим бројевима. Штампани редови су нормални. Нигде ни скраћивања, ни ширења текста. И напомена редактора СНБироа на крају, под линијом, којом се образложава последња реченица из коментара редакције *Tribune de Genève*, добила је тачно потребан јој простор. Ни више ни мање. Дакле, у техничком склопу слога нема нема апсолутно ничега ненормалнога.

Кад цео штампани текст има исту пагинацију, кад у техничком погледу представља једну апсолутну, ничим непоремећену, целину, а градиво садржином и распоредом не одступа од постављеног система за уређивање Билтена, природно је, ако се постави: да је било одређено, сређено и наштампано градиво за бр. 592 Билтена, па кад је накнадно пристигло ново градиво, које је требало унети још у тај број, ово је накнадно израђено на машини за писање и приложено као 11 и 12 страна. Вреди нагласити да се у том додатку, спремљеном касније од штампанога слога и рађеном машином за писање, на последњој страни налази чланак о Србији, из *Le Génevois* од 29 маја, вредан пажње оних, ради којих се и спрема Билтен. Интересантно је, јер док се тај чланак из *Le Génevois* од 29 маја у јутру даје као накнадни прилог, као нешто што је напослетку стигло и што не треба пропустити, дотле чланак „Diviser pour vaincre“ из *Tribune de Genève* из издања од 30 маја у 5 часова по подне долази на чело целом 592 броју Билтена СНБироа!

Већ ово представља ствар са чланком „Поделити, да би се победило“ као врло сумњиву. Али да пођем корак даље.

Према мишљењу слагача, који раде на слагању штампарског текста за Билтен, за сваке две стране штампанога текста, потребан је слагачу цео дан. Значи: да је за десет страна текста потребно пет радника. Међутим

толико радника нема. Сем тога у малој радионици СНБироа има слова само за две стране, тако да се увек раде две по две стране, и слог се мора растурити, да би се поново слагало. Из тога излази да се једновремено не могу употребити три штампарске снаге, колико их има, нити слагање може бити непрекидно. Значи даље: да је у најповољнијем случају за слагање и одштампавање свих десет страна, за прекидање, растурање слога и поновно слагање у више махова, потребно бар $2^1/_2$ до 3 радна дана.

И кад је тако — а друкчије нити је било нити може бити — настаје питање и с њим загонетка коју треба разрешити: како је чланак „Diviser pour vaincre“ могао бити објављен у издању *Tribune de Genève* од 30 маја у 5 часова по подне, и да он буде запажен, преведен, коментарисан, сложен, коригован и одштампан; да после њега, са текућом пагинацијом, буде сложено, кориговано и одштампано још осам таквих страна и две да буду израђене на машини за писање и умножавање; затим да се сви ти листови саставе, жицом на машини прошију, да се спреме завоји, да се завоји адресују, и да се све то однесе у пошту, у *Rue du Stand*, пре 9 часова у вече истога дана?

То је апсолутна немогућност!

Али нека није било све то.

Претпоставимо да је цео број 592 Билтена био готов, кад се у *Tribune de Genève* од 30 маја у 5 часова по подне појавио чланак „Diviser pour vaincre“, да су стране 1 и 2 биле већ заузете нечим другим, и да је ово било избачено и замењено преводом чланка. Претпостављам и то — ма да је тешко замислити откуда да оба текста, избачени и нови, заузимају, с највећом прецизношћу, исти простор, ни више ни мање, и да се при тој замени не деси апсолутно никакав технички поремећај, који би оставио виднога трага. Али и то да се предпостави, опет не иде. Не иде, јер је требало у размаку од 5 до 9 часова у вече 30 маја наћи на чланак у *Tribune de Genève*, да се о тако крупној ствари разговоре и договоре господа у СНБироу, да се докона о коментару, да се чланак преведе и коментар напише, да се чланак сложи, коригује и одштампа лист по лист, и да се изврши сва даља процедура као горе. И то је апсолутно немогуће у овом размаку времена. Да у свима деловима овог рада није било ни најмањег застоја, да се радило брзином кретања једног пропелера, па није било могуће.

Али, ако је то немогуће, зар загонетка не бива разрешена, ако се у разматрању пође обрнутим редом.

Зашто да се полази од претпоставке да је чланак „Diviser pour vaincre" оријинал, кад то ни по чему није, и да се с њега преводи за Билтен СНБироа? Зашто да оријинал није на српском написан и на тенане сложен и штампан чланак „Поделити, да би се победило". Или зашто да оба текста нису једновремено израђена, па први на тенане слаган, а други убачен у *Tribuna de Genève* у последњем часу? Зашто не, кад француски текст с онаквим француским језиком није писао Француз, као што га није писао ни Србин по осећају?

Тако је било. И само кад се тако посматра овај, за догађаје из оних дана симтоматичан, а у вези са српским текстом загонетан чланак, може се разумети много што шта: и оно затурање трага његову извору, у оном уводу који потиче из СНБироа, и славопојка већ обореном Миљукову, и одвраћање пажње читаоцу српског текста са главних места на споредна, и некоректност француског стила и језика, и оне загонетне недовршене реченице, и оно постављање питања о уједињењу Ц. Горе са Србијом, и оно пледирање за Бугарску, и она борба против солунскога фронта, који не постоји за србијанско-југословенску групу, или још боље представља опасност за решење Југословенског Питања у њиховој концепцији; и оно упућивање Антанте на погодан моменат за засебан мир, да и Бугарска не остане без свога исета као и Аустрија; па и оно форсирано тумачење у напомени под линијом српскога текста последње реченице из француског коментара у *Trbune de Genève*, с намером да се заблуде они, којима је, међутим, преко потребно да су добро обавештени о оваким појавима.

Ова ружна ствар прошла је потпуно незапажена у нашој женевској емигрантској средини. Појава чланка у вечерњем издању *Tribune de Genève* била је као какав врло слаб метеор, који једва да би осветлио само делић свог дугог пута, а да не остави ни утиска а некмо ли трага. Чланак нису запазила ни лица, која се нарочито баве политиком и прате догађаје.

Нисам хтео пропустити, а да с њим не упознам двојицу својих пријатеља. Од њих сам тражио да даље никоме не свраћају пажњу, да ником не говоре о њему, али да ми помогну пратити даљи ток ствари, јер баш тих

дана у Женеви су се стекли Бугари са двеју страна: једни који су дошли из Софије и други из Париза. Требало је утврдити или бар само уочити да ли чланак нема какве везе с мисијом тих људи.

Један од те двојице учинио ми је лепу услугу, да се допуни моје наслућивање о постанку чланка у СНБироу. Он се обратио једном од најглавнијих у СНБироу и запитао га не како су могли него зашто су тако брзо у Билтену донели чланак из *Tribune de Genève*. Тај му је одговорио текстуално ове речи: „Ствар је значајна. Сматрали смо за дужност да с њим што пре упознамо владу на Крфу. Чланак је изишао у *Tribune de Genève* у среду, ми смо га донели у Билтену од четвртка, а курирска пошта СЦКрста, којом се и Билтен шаље за Француску, Енглеску и на Крф, полази у петак, али мора бити готова још у четвртак".

Податак, и ако на први поглед безначајан, у ствари је драгоцен. Њим се утврђује резултат, до кога се долази алализом техничке израде тог броја Билтена. Његова је вредност у томе што појаву бр. 592 Билтена везује тачно за 31 мај, и што тим не допушта померање изласка и растурања његова у месец јуни, и ма какав покушај правдања и извրдавања. Према томе и техничка израда било целог 592 бр. Билтена било самог чланка „Поделити да би се победило", од како је био запажен у издању *Tribune de Genève* од 30 маја у 5 часова по подне па до дефинитивно сређеног броја и готовог за предају пошти, ограничава се на време од 5 до 9 часова у вече тога истога дана.

Зато оријинал чланка „Diviser pour vaincre" не треба тражити у редакцији *Tribune de Genève* него у СНБироу.

Ко му је писац а ко инспиратор, засад ме се не тиче, а тешко је и одредити их. Могу само рећи да ме оволика бугарофилија људи у нашој избегличкој средини ништа не изненађује. Јер, зар досад није било доста примера за потврду те бугарофилије, која је прешла и крајње границе допуштенога, сада у доба нашег рата са Бугарском, у доба када Бугари, почињући од врхова па до обичног радника, једнодушно поручују да је свршено са Србијом и са српским народом.

А зашто се и чудити томе, кад француско издање Билтена СНБироа већ толико времена, на један осетан начин, иде на руку бугарској пропаганди код наших са-

везника? Зашто се чудити, кад његови редактори сербез иду на ручкове код бугарског посланика у Берну, С. Радева? Или, кад су им у Бироу мили гости добро плаћани ранији агенти бугарски, протеривани из Србије као штетни агенти бугарски, а сада Миљукова, коме писац чланка „Diviser pour vaincre“ пева славопојку, за његов гест у корист Бугара?

Не! Не треба се чудити ни томе нити што се овај чланак јавио само недељу дана после једнодушне осуде Бугара од стране женевског грађанства на митингу у Sale de Réformation, осуде прихваћене од све женевске штампе. Требало је ублажити тај заслужени пораз Бугара. И сасвим је природно што се тог посла прихватио пријатељ, коме је Бугарска мила колико и Турска и који је обема раније помагао против Србије.

Не треба се чудити. Може се само питати: колико ли је плаћен тај чланак?

Маја 1921, Београд.

Појава чланка „Diviser pour vaincre“ у *Tribune de Genève* од 30 маја и његова превода у Билтену СНБироа у Женеви од 31 маја 1917 год., била је као каквог метеора у природи. За пуне четири године, које нас раздвајају од тих дана, најзначајнијих у историји наше емиграције и рада југословенске пропаганде, никад, нико и нигде није се задржао на тој појави. Преко ње био је бачен један од најдебљих застора. Међутим бугарофилија тога времена, која је владала у СНБироу у Женеви, и код србијанско-југословенске групе у Швајцарској и код Југословена по свима емигрантским колонијама, заслужује да се и на њу и на овај чланак баци још мало светлости. Јер појава није тако безначајна, при свем њеном метеорском карактеру. Она је само један беочуг из ланца, који је тада кован Србији.

Недавно је објављен један податак, који ће, надам се, ближе објаснити побуду за појаву тог чланка.

Idea Nazionale, главни орган италијанских националиста, који и за рата често није био везана језика па је у више махова рекао више него су потребе изискивале, у више махова пустио по коју инсинуацију о закулисним радњама савезника, да одстрани пажњу од онога што су радиле њене госе, у марту месецу ове године, поводом књиге принца Сикста од Бурбон-Парме и непријатних тврђења у њој о италијанским тајним покушајима за засебан мир

с Аустријом 1917 год., објавила је: како Италија зна за покушаје за засебан мир с Аустријом, чињене у Швајцарској, иза леђа италијанске владе и с тежњом да се постигне договор на њену штету. „Прецизне вести, директне и необелодањене, вели се тамо, које смо добили ових дана, причају о другом покушају, који би учињен 1918 год. за посебан мир с Бугарском, иза леђа и с незнањем италијанске и српске владе.“

Тај покушај из 1918 год., не тиче нас се овде. Он нема никакве везе с чланком из *Tribune de Genève* нити га може објаснити. Али је зато интересантан покушај из 1917 год, који му је претходио и служи му за увод. И о том првом покушају говори се у чланку из *Idea Nazionale.*

„Започело се заиста 1917, вели се тамо. У мају те године би послан у Женеву, услед склопљеног договора између француске владе Painlevé-а и енглеске, капетан Манојло Иванов, син гласовитог бугарског ђенерала, и који, исто као и ђенерал [Ратко] Димитријев, бејаше пришао савезницима и борио се у Србији.

„Капетан Иванов имао је задаћу, да се састане са Гешовом и Такевом, који су се онда налазили у Швајцарској, и да сви скупа испитају могућност како би се Бугарска ослободила Централних Сила. Иванова су пратила два Енглеза, Herth, сада министар у Софији, и капетан Leo Lewis, представник Врховне Команде. Иванов је говорио с Бугарима, који су обећали, премда су се противили идеји маћедонске аутономије, да ће о томе говорити с вођама опозиције, да се постигне договор....“[1])

О преговорима неке силе из Антанте с Бугарима, за засебан мир сачуван је помен и из времена пре овога, опет у 1917 години.[2]) Биће да је била иста, која је овом приликом дала два девера капетану Иванову. То не треба нимало да зачуђава, кад се зна да је тамо за све време рата било ревносних бугарофила, да су тамо нашли скло-

---

[1]) Немам при руци тај број *Idea Nazionale.* Суботички *Neven* у бр. 61 од 17 марта 1921 донео је тај чланак у целини. Исто тако и „Самоуправа“ у бр. 64 од 20 марта т. г.

[2]) 24 марта 1917 цар Карло, у разговору са својим шураком принцем Сикстом од Бурбон-Парме, у дворцу Лаксенбург код Беча, рекао је наједном: „Ах! кад је реч о Балкану. Има једна велика сила из Антанте, која води тајне преговоре с Бугарском. Бугарин не мисли да се зна за његову тајну“ *(L' Offre de Paix Séparée de l' Autriche,* p. 88).

ништа угледни Бугари, који се из Европе нису били повукли у Бугарску, да је тамо било и великих пријатеља Југославије, која је у својој концепцији рачунала са Бугарском.[1])

Овом приликом мисија капетана Иванова била је само наставак ранијих корака за придобијање Бугарске за засебан мир, чија би жртва била Србија. Значајно је да се чланак у *Tribune de Genève* јавља управо по доласку капетана Иванова у Женеву и после његова састанка и разговора са Гешовом и Такевом, о чему је било алузије у мојим горњим белешкама из 1917 год., јер и долазак Иванова у Женеву и бављење тамо Гешова није могло бити незапажено. Нису без интереса ни вести које су тада кружиле у србијанско-југословенској средини женевској, с бугарофилским расположењем, у вези са доласком капетана Иванова у Женеву. Али је, свакојако, најинтересантније да чланак у *Tribune de Genève* потпуно подупире мисију Иванова, са много више захтева него очекивања код оних који су је спремили, и да тај чланак на онако тајанствен начин постане у Српском Новинарском Бироу у Женеви, у коме је било седиште одсека Југословенског Одбора и који се и дотле, а нарочито у том истом месецу мају, одликовао бугарофилијом.

А да би читаоцима ова ствар била још јаснија, сматрам да им неће бити на одмет један низ факата.

Још приликом десетодневног бављења у Паризу у јануару 1917 год. чуо сам да капетан Иванов има добрих пријатеља међу тамошњим Југословенима. Узрок ми је

---

[1]) Месец дана после оног разговора између принца Сикста од Бурбон-Парме и цара Карла о Бугарској, у разговору принчевом са Лојд Џорџом у хотелу Crillon у Паризу, 18 априла, где је било речи о користи од засебног мира с Аустријом, енглески премиер рекао је: да би тада одмах отпала Баварска.

— Можда и Бугарска, додао је принц Сикст

На то је Лојд Џорџ одговорио: „Ми имамо само симпатија за Бугарску, али не и за њена краља (и употреби неколико јачих израза против краља)“. Тада ће принц Сикст рећи: „Гледам нарочити интерес у томе што се може повући солунска армија за случај да — ако догађаји пођу на горе — Немци могу повући своје трупе с руског фронта и бацити на наш фронт“ (*Наведено дело*, стр. 139).

Тим је принц Сикст таман ушао у идеје енглеског премиера, пријатељски расположеног према Бугарској, који ће месец дана касније дати девере капетану Иванову, да га отпрате у Швајцарску на разговор и договор са Гешовом и Такевом!

остао непознат. Али после тога, знало се из југословенске средине у Женеви да је српска влада — да ли за то што је назирала будућу мисију Иванова или што је сумњала у његове савезнике — покушавала на један доста незграпан начин, да га учини безопасним на француској територији. Зашто у томе није успела српска влада, сада се види. Међутим, капетан Иванов дошао је у Швајцарској у додир и с Југословенима представљеним у СНБироу, у коме је било не само бугарофила него и бугараша. И баш кад се Иванов бавио у Швајцарској ради ове мисије, из србијанско-југословенске групе потицали су напади на српску владу због мера које је ова у Француској предузимала против њега, док је у Швајцарској против Србије развијана кампања која је имала наслона код се групе.

У то време јавља се и први памфлет „самосталних Југословена", растуран по женевским локалима преко југословенских омладинаца под заштитом СНБироа и одсека Југословенског Одбора у Женеви, памфлет у коме се отворено брани бугарска Маћедонија од србијанскога апетита. „Српски званични и полузванични кругови управили су своју пажњу ни Маћедонију, вели се тамо, на коју Србија свакако да има најмање права, јер Маћедонија није српска".[1]) Таман оно што у духу мисије Иванова треба дати Бугарској као накнаду, на рачун Србије, за дефетизам од њених савезника!

И баш у то доба у јеку су припреме тако званих омладинских група у Цириху и у Лозани, припреме вршене са знањем и одобрењем њихових заштитника у Женеви, на једној страни за покретање часописа *La Yougoslavie*, у коме ће се тако исто бранити „бугарска" Маћедонија од српских апетита, и на другој за конгрес југословенске омладине у Лозани, који треба да помогне и оправда Мајску Декларацију Југословенског Клуба у Бечу, чија је Југославија против Србије а на помоћи Бугарској.

Чланак „Diviser pour vaincre" објављен у *Tribune de Genève* истог дана када и кобна Мајска Декларација Југословенског Клуба у Бечу, 30 маја 1917 год., јесте једна од најцрњих тачка тадашње југословенске политике у ино-

---

[1]) Одломке тог памфлета објавио је *Argus* у чланку „О нашим дефетистима" у *Трибуни* бр 144 од 26 јуна 1921 год. Памфлет познат ми је још из оног доба и имам га у својој колекцији.

странству, политике која није хтела да зна за источне границе Србије, која је оваплоћење својих идеала тражила у Аустрији и за коју су изгледи били у толико повољнији, у колико би предратна Србија била мања, да би се, хтела не хтела, што лакше преручила у Југославију са центром у Загребу.

ЧЕТВРТИ ДЕО

АУСТРИЈСКА ЈУГОСЛАВИЈА

1.
ЈУГОСЛАВИЈА У ОКВИРУ АУСТРИЈЕ: ПОСМАТРАЊА И ЗАПАЖАЊА.

(Писмо од 13 маја 1917)

Једно потребно објашњење. — Југославија у оквиру федерализоване Аустрије — Таква Југославија у прошлости. — Пропаганда за такву Југославију међу избеглицама — Пропаганда у исто време против Србије. — Швајцарска, погодан терен за такву пропаганду. — Канал између Беча и Швајцарске.

Драги пријатељу,

Као што видиш, добро је по који пут силом бити везан за собу.[1])

Да тога није било, никад ми не би пало на ум, да пишем онако дугачко писмо, као оно почето 9 ов. мса. завршено синоћ. С малим прекидима за одмор писао м га пуна четири дана. Испало је као у једном потезу.

Требало је да ти га пошљем јутрос. Али се измакла прилика, на коју сам много рачунао. Сад треба да чекам другу прилику. Друкчије је немогуће да ти га пошљем мимо цензуру, која, с правом, вреба унаоколо Швајцарске на сваку, па и најмању, ситницу. Али ћеш зато у исто доба добити два велика писма, за која те молим да их сачуваш, јер нити ми је могуће да их преписујем нити да њихову садржину бележим изнова. Нарочито расположење чини да сада толико ствари бацим на хартију, што никад више нећу учинити. Осећам немоћ да се поново враћам на исте предмете. Зато ти понављам: ако ти стигну ова писма, чувај их; требаће ми касније.

---

[1]) Види горе *Други део* под 1.

Морам да вребам прилику, јер је то једина могућност за ме, да ти дотурим писма оваке садржине. А што да радим, кад нисам среће као чланови србијанско-југословенске групе, о којој сам ти писао у претходном писму, који, од појаве руске револуције, на сва уста дрече против тајне дипломатије, али је и они воде и користе се тајним средствима и путовима; којима су, кад год им затреба, на расположењу и државне шифре и неповредни завоји са жиговима посланстава и консулата, и наших и неких савезничких, у Швајцарској и другде! Лако је њима писати и несметано дописивати се с ким хоће и о чему хоће,[1]) један другом добацивати што хоће,[2]) па по који пут и предмете намењене трговини, чији је извоз из савезничких земаља у Швајцарску забрањен. Што да радим, кад нисам среће да имам дипломатски путни лист, као они, који би ми у свако доба отворао пут на савезничку територију, без обзира што им је у души и на срцу, и колико искрено милују земљу, која их у се пушта; а још мање да су ми на расположењу средства, која би ми омогућила, да у свако доба тркнем на разго-

---

[1]) Колико знам, неколико пута су, под печатом женевског консулата, пребачене преко границе пошиљке, о којима консулат није имао никаква сазнања, и то су чинили увек исти, користећи се привилегијом датом им озго.

[2]) 2 јануара 1918 отпутовао сам из Женеве у Париз послом о коме се опширније говори на другом месту. Пет дана после тога био сам у српском посланству, ради потребних ми обавештења, код посланикова помоћника.

Том приликом на столу г. помоћника видео сам читаву гомилу од некакве брошире у црвеним корицама. Таман сам се био нагао да видим какве су, а увек љубавни г. Стевановић пружи ми један примерак с гомиле с речима: „Као библиотекара и библиофила ово вас интересује“. То је била брошира „*Vivos voco.* Un cadeau à la jeunesse yougoslave pour le nouvel an 1918 (Genève 1917)“.

Писац јој је Словенац, г. Драг. Густинчић, прво штићеник и чиновник Србије у току рата и у емиграцији, а потом црногорски, један од вођа циришке југословенске групе и радника на дефетистичком часопису *La Yougoslavie.* Брошира је пуна не непознавања него намерног изопачавања факата и одурних неистина против Србије и свега србијанскога, представљених у најружнијој боји према југословенштини, у духу тада вођене пропаганде против Србије а за Југославију. Намењена југословенској омладини имала је тада чисто дефетистички карактер и смер, који ће читалац сазнати при даљем читању ове књиге.

И ако издана у Женеви, била ми је потпуно непозната дотле. И осталима у Женеви, који нису тада дували у југословенски рог, била је непозната све док се нисам повратио у Женеву и показао

вор и обавештење о појавима, који дубоко засецају у опште интересе, као што су ови о којима ти пишем, а ви о њима или знате врло мало или баш нимало? Прикован сам за ово место, те ми не остаје друго него да нађем пријатеља, који ће се, лојално упознат са садржином писма, примити дужности и одговорности да га понесе, како зна пренесе преко границе и теби га преда.

Кад нема другог начина, морам овако, при свем том што је дописивање на овај начин пуно незгода.

На првом месту има толико очију, које ми прате кораке и вребају свако писмо. То су очи наших Аргуса. Жао би ми било да не добијеш ово писмо, од кога немам преписа, а не би ми нимало било криво да им и падне шака и да се увере е се зна за њихов подземни рад. Друго мене брине а не то. Било би ми неугодно да падне шака туђим властима. У том случају ове би дознале за једно наше зло, које нека остане међу нама, да се ми боримо с њим, не посвећујући друге, туђине, па макар нам пријатељи били. Рачунајући, дакле с овом могућношћу гледам да се ограничим на излагање факата и догађаја штедећи што више имена Као што и сâм видиш, природа питања, о којима ти пишем, таква је, да ако писма случајно допадну шака другоме, туђим властима, било би непријатности за лица, чија би се имена навела. Питања су врло шкакљива, и то више у писму што га сада пишем него у оном већ написаном. Она засецају не само у наше него и у савезничке интересе.

Знам да ме они не би штедели, као што нису ни досад, као што нису ни друге. Правим се да о свему не знам ништа. Виши разлози налажу не причињавати

им је. Међутим брошира је и дотле растурана, само испод руке, а кад се сазнало да се зна за њу, и јавно. Изишла је као издање часописа *La Yougoslavie*, чији је власник био г. Ник. Смодлака.

Искључена је свака могућност да је из Женеве тако брзо и лако пребачена у Француску и у краљ. срп. посланство обичном поштом. Француска цензура тих дана није пуштала никакве пошиљке, а и иначе је била неповерљива према свему што је долазило из Швајцарске или је ишло тамо. Ако је пребацивање извршио црногорски конзулат у Женеви, у пакетима под својим печатом, како да се објасни што је читав дењак добачен срп. посланству и да ово примерке дарује како коме стигне. Ја верујем да господа у посланству нису знала чега има у брошири, и да су је примили и раздавали верујући пошиљаоцу или доносиоцу дењка из Женеве, који су, по положају на коме су били, уживали пуно поверење посланства

им никаквих незгода, кад ове могу у исто време нанети штете општој ствари. То не треба да чиним, при свем том што се не слажем с њиховим радом, који сматрам штетним. Зато нека одговарају они и други што им то допуштају, кад томе буде време, а пре тога не дати им прилике да се праве мученицима. Ти, међутим, ништа не губиш тим. Знаш лица о којима се говори. Сва су ти довољно позната.

Изложио сам ти горе њихове идеје и разлоге, којима правдају завођење и код нас новог поретка, који прекоокеанска и антантистичка штампа проповеда на другој страни, са деструктивним смером против заједничких нам непријатеља, против Централних Сила и њихових савезника. Кад би наши радили у том правцу, не само да им не замеримо него и да им се поклонимо за правилио разумевање дужности. Али је необјашњиво на први поглед зашто да они своја копља окрећу на другу страну, против Србије, јединог истинског носиоца слободе Југословенима и јединог стварног ослонца за решење нашег националног питања, без кога то питање не би постојало ни при највећем ратном успеху Антанте.

И ти, као и сваки други далеко од овог вулкановитог швајцарског терена, одбићете, неко с осмехом, други са гнушањем, оваку оптужбу против наших и југословенских јавних радника, послатих у Швајцарску у сврху пропаганде против заједничких нам непријатеља. Али је то тако. Постоји такав деструктиван рад, који ако на једној страни иде у правцу раније изложене федеративне републике југословенске, на другој страни има много црњу тачку за смер, опет под видом федерације, друкчијег и много опаснијег типа.

За разлику од првог рада, који у свима својим етапама задржава карактер једновременог рушења Аустрије и разбијања националне целине, овај други има вид конструктиван. Према овој концепцији од Аустрије се ништа не одузима. Напротив у изгледу је чак да добије територијално. То је питање уједињене Југославије у много пространијој федерацији него је она републиканска. То је Југославија у федеративној Хабзбуршкој Монархији.

Као идеја таква Југославија није нова. Зачетак јој је у програму аустријске политике блискога Истока. Јављала се с времена на време, кад год је требало бечком двору

да правда своја закорачења на Балкан. Од Јужних Словена њом су се занимали нарочито Хрвати, којима није замерити, јер су само у таквој Југославији замишљали остварење својих идеала. Само у таквој политичкој целини они би били стожер, око кога би се вршило груписање осталих Јужних Словена, а томе је знатно допринела бечка влада својим досадашњим етапама у продирању на Балкан, при чему је повлађивала и истицала хрваштину. Само је остварењу такве Југославије сметала Србија својим положајем, својом крвљу стеченом слободом, својом еволуцијом, својом улогом и привлачном снагом за остале Србе, и, најзад, све већом одлучношћу својом да брани своју самосталност и да се не одрекне своје мисије у будућности.

Али је и међу Србима било присталица таквог уједињења.

Било их је несвесних, који су, поштена срца, мислили на уједињење којим ће се ослободити Аустрије, и не слутећи да се поводе за окретним туђим агентима, који помажу Аустрији да оствари своје планове. Колико је таквих лица из покрета у доба кнеза Михаила, о којима нам се прича као о идеалним радницима на стварању Југославије! Да, само што се никад неће да каже које и какве Југославије.[1]) Касније, краљ Милан и М. Пироћанац нису били далеко од те идеје; а још касније, у доба анексије Босне и Херцеговине, кад је сва Србија задрхтала као прут и скочила као један човек, било их је међу Србима, поглавито у Хрватској, који су се не само мирили с њом него је и желели, рачунајући да ће тим појачати српски

---

[1]) О томе нам се причало и до маја 1917 и после тога. На конференцијама, које су давали чланови србијанско-југословенске групе у току 1917 и 1918 год за обавештавање наше женевске емигрантске колоније, овај мотив, у разним варијацијама, истицао се у свакој прилици. Кад се после једне конференције г. Ник. Стојановића, о „југословенској идеји“, у којој је такођер било тог мотива, само много умотаног, развила дискусија, г. М Грол, говорио је подуже о томе истичући како се југословенски покрет јавља у Хрватској, која му је колевка.

И ако добро познат с карактером тог покрета и разним фазама његовим, никад на тим конференцијама ни иначе нисам хтео опонирати тим разлагањима: прво, да износећи праву истину, не стварам раздор, и друго, да видим докле ће нам пунити главу том неистином Том приликом могао сам констатовати сталну консекветност код њих, да никад нису хтели рећи да то није права Југославија за којом жудимо и да је то била аустријска Југославија.

елеменат у Аустрији, али не и с начелом Аустрије: раздвој па владај! Само ту није био народ него појединци, у првом реду професионални политичари, представници зла у националној политици, увек готови на споразуме, уступке и нагодбе, склони на комбинације без реалне подлоге, који успеха траже под којим било видом а своје уске концепције бркају с пространом концепцијом народног уједињења. Њих су из заблуде извеле неблагодарност Аустрије и Србија својом одлучношћу, да врши досуђени јој задатак народног уједињења у слободи. Још више успесима 1912 и 1913 год., који ниште сваку наду Аустрији да види остварену своју Југославију, те доводи до рата 1914 год. Оно што је претходило и друго што је следовало иванданском догађају у Сарајеву само потврђују тежњу Аустрије да скрши отпор Србије за стварање аустријске Југославије. Србија се није дала нити је хтела у такву Југославију, која ће један део Србије примити у се, а други, ослобођен под Карађорђем и Милошем, жртвовати пожуди другог непријатеља државе и народа српског. Србија зато радије прима рат него своје дробљење, бори се, па и кад подлеже сили, опет неће уједињење у том виду и по ту цену. Будимо искрени па признајмо отворено, без увијања: да су Аустрију помагали у томе сви који су имали интереса од такве Југославије: и Немци, да смање словенски отпор свом продирању на исток; и народности Аустрије, које живе у обмани да ће бројно појачане доћи једном до једнакости и власти у Монархији; и Бугари, да том приликом отму од Срба колико им је потребно да на једној страни ослабе најјаче југославенско племе, и на другој да постану господари на Балкану.

Зар сад није моменат да се оствари таква Југославија? Сада, кад нам се поручује из Аустрије и из Бугарске, да је Србија неповратно збрисана; кад је Румунија под ногама освојача; кад је у Русији, нашој заштитници, хаос; кад Антанта бере кожу на шиљак ишчекујући прекоокеанску помоћ; и кад се Аустрији с противне стране прети завођењем новог стања у њој. Моменат је, нема сумње, погодан. Аустрија, поред свега овога, прозире да ће је на крају крајева постићи казна, и користи се приликом да обећаваним преображајем у федеративну државу избегне што је очекује. Већ има вести да она припрема терен за то и на својој територији. Извесни делови Југославије, још изранијe расположени за такво решење, сада

су још више расположени, и бечка влада успостављеним каналима добацује овамо вести о таквом расположењу с порукама присталицама такве Југославије у Швајцарској. И док се она с једне стране користи оним поразним изгледима за решење нашег националног и државног питања, што га представља Србија својим бићем и свету објављеним програмом, дотле на другој страни овдашњи убијају дух другима, нагонећи их да се помире с решењем Југославије у оквиру Монархије, које претпостављају свима другима непотпуним: успостављању Србије из 1914 год., њену уједињењу с Црном Гором, са Босном и Херцеговином итд., што треба да је потпуно разумљиво, кад свако од ових решења омета остварење идеје, с којом су срасли и израсли.

Мирење с таквим наказним решењем питања нашег народног уједињења осетило се има већ прилично времена код србијанско-југословенске групе, још од слома Румуније и заустављене савезничке офанзиве на маћедонском фронту прошле године. Још ми из тог времена звуче у ушима речи једног ватреног србијанског демократа, с туђинским именом и несрпском душом, који ми једнога дана у СНБироу разлагаше: „Нама треба уједињење свих Југословена и ми га хоћемо. Споредна је ствар како ће се и под ким извршити. Сасвим нам је свеједно хоће ли то бити под Карађорђевићима, под Карлом или под Фердинандом. Страдаће две или три династије, и то је све. Општа ствар само добија тим, јер се може бити и без иједне.“[1])

Нас двоје нисмо тада били сами. Било их је ту још, и младих и старијих, који су слушали. Млађи су се на-

---

[1]) Три године касније г. М. Грол у чланку „Републиканска демократија“ (у часопису *Мисао*, књ. III, св. 1 и 2, стр. 981) пише: „. .Три године у емиграцији морало се борити против свих који су народно јединство условљавали централизмом и монархијом и морала се понављати девиза: народно јединство пре свега и изнад свега.“

Нестало је на позорници и Карла и Фердинанда, догађаји су на крају 1918 год. добили друкчији обрт него се очекивало почетком 1917, и сад се по двадесети пут мења формула са старом садржином.

Борба се није водила за народно јединство, јер га нико није спорио и сваки поштен желео га је из дубине душе, него зато што девиза није гласила: народно јединство у народној држави; непрекидна народна територија у једној националној држави. Борбе је било зато што се није хтело њихово „народно јединство по коју било цену и под којом било капом“.

пајали том проповеди, а старији су уживали у њеву дејству на млађе.

Запамтио сам те речи и записао сам их. У прво време нисам им придавао никаква значаја, али не и касније, кад су се стали гомилати знаци, који су ме уверавали да нису избачене насумце. Напротив што више времена пролази, све се више испољава програм, од кога се открива један део за другим. Виднији постаје програм са почетком руске револуције, када настаје и манија за републиканизовањем Југославије, по деловима и у целини.

Затим, напоредо с републиканском пропагандом — чија појава, види се јасно, није у искреној тежњи да се извојује право широким демократским идејама, што се може постићи само радом на народном терену, код становништва од кога се тражи да их прими, а не овде под оваквим погодбама, чијој појави узрок није у томе него у унутрашњој борби за власт — све су обилатије инсинуације против Србије. То више није критика онога што, доиста, није добро, а још мање да се тим пружа лек против зла. Не, то је системска саботажа и Србије и српскога. Проповеда се да у Србији ништа не ваља, и напоредо с тим истичу нам се за пример и поуку покрајине у Аустрији, напредније у сваком погледу па и у јачини националне свести. Уче нас да је тамо зачетак, колевка, жариште, југословенске мисли и да ће отуда проистећи уједињење. Као год што сам почетком новембра 1914. год. од југословенских емиграната у Млецима слушао да је Србија неспособна за посао, који се од нас ишчекује — да изврши уједињење — и да је то свршио г. Супило с не знам којим енглеским адмиралом, тако сада слушамо да ће нам гранути сунце са запада, и у одори Св. Ђорђа да ће се појавити ђенерал Боројевић. Све главне манифестације југословенства, веле, биле су на западу и наводе нам се имена, за чије носиоце, међутим, знамо да су радили на Југославији у оквиру Монархије, а не за слободну Југославију. Србији се пребацује за њен империјализам и неподобност за улогу, које се грчевито држи. Пребацује јој се небрига према југословенским емигрантима, ма да, обратно, само њени држављани и њена деца осећају тешкоће од те небриге.[1]) Све чешће се говори о

---

[1]) То питање додирнуто је на више места у овим мојим писмима и белешкама, а питању југословенске и србијанске омладине, и нарочито студентима, посвећена је читава једна глава.

несрпској Маћедонији, као и о малој штети од евентуалног губитка Источне Србије. А то се правда на једној страни богатом накнадом, коју ће Југославија добити, кад се простре до Соче и до мора, и на другој у пријатељству са Бугарском, која ће бити члан Југославије. Србији се уписују у грех сви досадашњи сукоби с Бугарском: и досадашњи ратови, и четничка акција и утамањивање словенског живља у Маћедонији и у Ст. Србији, и за раскид уговора у 1906 год., и за раскид савеза 1913 и рат, и за рат 1915. год. Отворено се подсмева грађанском и националном кукавичлуку јадника у Источној Србији, који, под ударцима бугарских кундака, кнуте и мотке по глави, прсима и голу трбуху, изјављују да су Бугари, а хвали се и истиче храброст хрватског и словеначког пучанства, које тражи уједињену Југославију. Само никако да нам кажу коју и какву Југославију, да ли ону у оквиру Аустрије или слободну.

Кампању против Србије и имена српског стално прати тежња да се замене именом Југославија и југосло-

---

Како се међу југословенском омладином вршила пропаганда мржње према Србији, за доказ нека послужи овај пример, као један између стотине других.

Кад је умро студенат Владимир Гаћиновић. после његова погреба другови му говорили су некима од нас старијих, да је умро од глади и да је за то крива Србија, која га је лишила стипендије и пустила да тако бедно оконча живот. Нисам познавао пок. Гаћиновића а још мање његов живот. Исто тако ни оптужбу да ли му је Србија одузела стипендију и оставила га да умре од глади. Али знајући да за помагање југословенских студената постоје и други извори и фондови, сем србијанске стипендије, и да су многи од њих повлачили зајмове од Нар Банке у Марсељу, из кредита за ратну одштету, који се неће враћати и који су одрицани србијанским грађанима — а о србијанским студентима и да се не говори — нисам веровао у истинитост оптужбе. Стога сам је одбијао и пребацио младим људима што су тако брзо готови на оптуживање Србије, које је исто што и клеветати је.

Да проверим истинитост те оптужбе, обратио сам се српском консулату у Женеви. Тамо су ми рекли да је то неистина.

Много доцније имао сам прилике да видим један документ, који каже: да су пок. Гаћиновић и његов сапутник, полазећи 1916. год. из Париза у Америку, понели собом тридесет хиљада франака златних, на име путних трошкова. Тај је новац издало париско посланство.

Треба узети писаљку у руку, срачунати пут, време проведено у Америци и повратак и уверити се да би остатак од те своте паметно трошене представљао у оно доба богаство, резерву, поред које се не умире од глади, чак и да је Србија учинила оно за што су је оптуживали Југословени, и што није било истина.

венско. Још прошле године почело се, па се наставило с покушајима да се угуши лист *La Serbie*, покренут овде у Женеви, који је у рукама г. др. Л. Марковића, у коме се брани Србија али исто тако и југословенска целина. Онима што воде ту кампању није по вољи што редакција није у њиховим рукама и што на тај начин сва пропаганда није сконцентрисана у њима. То им се не свиди и очи им боде име „Србија" и зашто да није „Југославија". Кампања против овог јединог српског листа у иностранству добила је широких размера: чланови србијанско-југословенске групе одбијају сарађивати на њему, и приступају му само кад нигде на другом месту не могу убацити свој рад; утичу на друге, да не сарађују на листу, а на своје представнике на Крфу, да му скрате живот. Под утицајем ових достава они на Крфу умало што му једног тренутка нису заврнули шију. Иначе му је нога подметана на сваком кораку, али је од свих покушаја најинтересантнија уцена са штампањем писма Миљуковљева агента Викторов-Топорова у бр. 14 *La Serbie.*[1])

Ове инсинуације, оптужбе и напади, систематски упућивани против Србије, врло често постављени на терен борбе србијанских партија, при чему се Србија и србијанско, као нешто ружно, идентификује са радикалном партијом; ова отрована копља стално наперена против те жртве високог појимања своје дужности и мисије, у исто време кад се с похвалом истиче све у Југославији, која обухвата све сем предратне Краљевине Србије и Цр. Горе; инсинуације и оптужбе стално понављане од изасланикâ србијанске владе и пуномоћникâ југословенских, опуномоћених, како веле, да у иностранству и на овом политички вулкановитом терену воде борбу с непријатељима наше државе и народа — не остају без утицаја и трага. То је разумљиво. Јер шта могу да мисле неупућени у њихове намере, кад им тако говоре и у душу им сипају отров људи од положаја и од утицаја, који су озваничени као национални радници, као меродавни пуномоћници, али међу којима, на жалост, има их и таквих, који су у присним пријатељским везама с бившим бугарским послаником у Берну, с познатим Симеоном Радевом, и који му иду на ручкове и састанке с таквом готовошћу, лакоћом и безбрижношћу, као да су у питању осведочени

---

[1]) В. горе на стр. 107—108.

пријатељи нашега народа, а не стални и заклети непријатељ. Неупућени и заблудели слушају што им се проповеда и несвесно преносе даље импортирани бацил о Југославији у аустријском оквиру.

Пре неки дан имао сам прилике да видим последице те наопаке пропаганде

Седимо нас неколиина око једног стола, у кавани која није Caffé de la Bourse, зборно место србијанско-југословенске групе. Има нас и старијих и млађих. Разговор се води о разним питањима, па дође ред и на оно о Југославији. Паде реч и о Југославији у оквиру федерализоване Аустрије Један рече како се о томе зуцка у кругу наших Југословена, и стаде ређати користи, које би се, по суду ових, имале од таквог решења. Најглавнија је: да би се тако извршило уједињење свих југословенских племена, па ако се не добије довољно гарантија за опстанак у федерализованој Аустрији, народ уједињен сачекаће њен распад и доћи ће до своје потпуне независности.

— Јесте, извол'те једном ући, али ћете узалуд чекати, кад ћете изићи — упаде професор, родом из Лике, који се злопати само зато што је Србин и не жели да мења националност. Мора да постоји један кутак слободан и независан макар колико птичије гнездо, и он ће се звати Србија. Сто година крвљу заливана слобода не губи се по вољи неколицине.

Гледам једног од младића, од оних политички неопредељених, који у првом реду мисли на своје студије, али се интересује националним питањем, које га тишти, чим помисли на потлачену домовину. Гледам га како је оборио очи и боде писаљком у једну тачку, па га запитам:

— А ви, младићу, шта ви мислите о томе?

— Тешко је помирити се с таквим решењем, али шта ћете, ако нема другога излаза или ако ће нас то брже одвести крајној мети, потпуном уједињењу, као што нас уверавају?

— А зар има кога да то тврди?

— Па има.

Тачно је да их има, који то проповедају, само никад јавно. Мени пак није била потребна безазлена исповест овог младића, па да знам за то. Познат ми је и разлог што га наведе онај први, и којим се правда стварање такве Југославије. Питање је само: шта је томе непосредни повод?

То се још не дâ тачно одредити. Још се нема позитивних података, али се осећа, има се уверења да је сав рад на овом терену и у том правцу само одјек другога, на другом терену.

Што га осећамо овде, на швајцарском терену, није чудо. Пре свега сети се што сам ти написао у претходном писму, говорећи о Швајцарској и о њеној улози у току рата: да док се непријатељи унаоколо Швајцарске туку најразноврснијим оружјем да униште тело, на њеној територији ратују један против другога интригом и дефетистичком пропагандом, да убију дух. И за пропаганду о Југославуји у федерализованој Аустрији Швајцарска пружа необично повољан терен. Јер има и личности и читавих кругова у политичком и новинарском свету швајцарском, коме се не могу спорити симпатије за Антанту, али сматрају да је неопходно потребно да Аустрија постоји и даље, и то не само у границама пре рата него и проширена, која би обухватила сав национални елеменат својих поданика на југу и на истоку и представљала федерацију употпуњених нација. И то су ти, који, и поред таквих идеја, имају симпатија и за наш народ, а колико их је тек са симпатијама за Централне Силе уопште! На одржање Аустрије, па и евентуално њено проширење, пријатним погледом гледају овде сви који расплет светског катаклизма посматрају са гледишта чисто швајцарских интереса, без обзира на правду и на међународни морал. Они суде да би се само тако отклонила опасност за Швајцарску при распаду Аустрије. Јер верују да би у овом случају аустријске немачке покрајине пришле Немачкој, услед чега ће Швајцарска изгубити суседа, с којим није имала тешкоћа од како је постала својом и који јој је много помагао да се одржи у равнотежи према осталим суседима. Сем тога, ако би се то десило, немачка граница протегла би се на великој дужини, што ће погоршати положај Швајцарске и у војничком и у економском погледу.

Ово швајцарско гледиште о федерализованој Аустрији, у коју би ушла и окупљена Југославија, као једна народност, одговара намерама аустријске половине у Монархији, коју треба двојити од Мађарске. Мађари види се да неволе то. Јер такав програм, консенквентно изведен, био би штетан по Мађарску и по њен положај и утицај у Монархији. Нека се само придружи део што преостане од онога

што Бугари желе по што по то да задрже, па ће бити појачан српски елеменат у Монархији, и тешкоћа за Маџаре, да изиђу на крај с оним што је већ на територији круновине Св. Стевана. То је једно. А друго је последица, која ће се од тога јавити током времена: да се и Војводина прикључи таквој Југославији.

Али су за то расположени Југословени, који у том решењу налазе остварен свој идеал. Само пада у очи да је и њима мало стало до Војводине, као и до Маћедоније и до Источне Србије. Кад им се пребаци за неинтересовање за те крајеве, они се редовно позивају на писане програме, у којима Југославија обухвата све српске, хрватске и словеначке крајеве. Ако им се пак напомене да им се рад не слаже с програмом — на то ћуте и избегавају одговор. Пада у очи поступак емиграната Југословена, који у пропаганди националне ствари сву пажњу поклањају западним границама, док их се исток и југ никако не тичу. Шта више с негодовањем прате сваки покушај одбране ових граница. Исто тако пада у очи што се, без икакве потребе, често потеже питање престонице будуће Југославије, при чему се та улога ревносно пориче Београду, истичући му периферијски положај, који већ не би био такав, кад би и Војводина и Источна Србија биле саставни делови југословенске државе. Нарочито пада у очи да не постоји ама баш ни најмање њихово интересовање за Банат, и да вести о погодбама под којима је Румунија ушла у рат (да добије и сав Банат), није код њих учинила никаквог дејства. Били су потпуно равнодушни. Због тога рекао сам им у више махова: „У Југославији без Баната и Бачке глодаћете кору од брезе; а чини ми се, кад се створи права Југославија с Војводином у њој, први ћете похитати да заграштите у њене хамбаре!“

Кад човек види све ово, хтео не хтео, мора да верује да се хоће Југославија у оквиру Монархије, у којој и Мађарска задржава што има.

Услед оваког држања Маџара положај Србије сасвим је нејасан. Они не споре да њихови савезници и браћа по пореклу Бугари треба да задрже што су заузели и да се на тај начин добије непосредна веза између Монархије и Бугарске. Значи да и они пристају на комадање Србије. Исто тако не противе се ни томе да Монархија „ради своје безбедности на југу“ задржи Београд и десну

дунавску обалу до испод Смедерева, те да се на тај начин добије веза са Бугарском.[1]) Значи да не желе анексију целе Србијине територије него њено комадање и онеспособљење за продужење солидног државног живота. Али то не значи да тим Мацари у даљем реду не раде за аустријску Југославију, повећану и више него што се сада жели. Србији осакаћеној и преполовљеној отворају се широм врата да уђе у Југославију у аустријском оквиру.

Позвани, којима је поверена пропаганда, дакле борба с непријатељем у иностранству, ћуте на све ово. Је ли зато што су необавештени? Боже сачувај! Зар би то још могао ко тврдити? Јер кад све ово, и мимо новина, допире и до мене, несумњиво је да су они куд и камо више упућени у суштину ствари. А они ипак ћуте, и на то ничим не реагују.

И ако је у горе споменутим швајцарским круговима добро расположење за федерализовану и проширену Аустрију, није оно утицало на стварање доброг расположења и код србијанско-југословенских елемената. То није. Није, као што се и републиканизам код њих није развио под утицајем средине, у којој живе. Пропаганда за федерализовану Аустрију, по народностима, са смером да се тим обеснажи начело о народностима и о самосталним државама изван Хабзбуршке Монархије, у смислу какого га је Антанта истакла одмах почетком рата, и кога се ми тако грчевито држимо — та пропаганда потиче из Аустрије. Она потиче из Беча, то је несумњиво; а на њој сарађују емигранти одани „светлом дому“ Хабзбурга, којих има доста међу Југословенима на дому. Ту се не треба ни варати ни заваравати, а још најмање питати зашто то? Јер само у таквој Аустрији, и у Југославији саставном делу федерализоване Аустрије, биће потпуно очувана западна граница. Тамо нагињу сви чији су погледи данас тамо приковани, и који су деценијама васпитавани стекли

---

[1]) Ово је разлагање 1917 год. на основу писања мацарске јавности из тог времена и вести које су усмено допирале у Швајцарску. У брошири *Gledišta austro-ugarskih generala i državnika na pitanje o aneksiji Srbije, Crne Gore i Albanije te o riješenju jugoslavenskog problema* (Zagreb, 1920), г. др. Милован Грба објавио је неколико неизданих докумената, и међу овима писмо грофа Ст. Тисе од 30 децембра 1915 год., у коме се налазе ове идеје и разлози (В. стр., 8—11 пом. брошире).

уверења да је тежина Југославије у Аустрији и да је идеално решење Југословенског Питања у држави, саставном делу Монархије, равноправној Угарској. Сасвим је појмљиво што су такви потпуно равнодушни за Маћедонију, за Источну Србију и за Војводину. Зар то није проширена мисао оног Југословена, који је, оптужујући Србију што 1915 год. није уступила Маћедонију Бугарској, рекао: „Боже мој! Две три стотине хиљада Срба мање у Србији — и то је све!“ Примењено на оваку Југославију, каже се: „Боже мој! Три-четири милиона Срба мање у Југославији — и то је све!“

Да, на томе се ради у Аустрији, и раде сви који имају интереса од таквог решења. Што су пак и Швајцарци расположени за федерализовану и проширену Аустрију, то само омогућује да комуникациони канал, који полази из југословенских покрајина у Монархији, пролази кроз Беч и допире у републиканску Швајцарску, што правилније ради. Кроз тај канал спроводе се овамо жеље и поруке тако да ово што ми осећамо овде није ништа друго до одјек рада тамо. Кроз тај канал, промичу и с времена на време јаве се овамо избријани трбушасти попови одевени у грађанско одело, допиру жељни науке и књига професори, преморени лекари, оболеле жене и девојке, спроводници болесника! Долазак њихов крије се од нас у најдебље кучине. Истина, не увек с успехом. Али и кад се допре до њих, закопчани су до гуше, а нама се причају вавилонске куле о припремама на националном терену, које демантују својим радом ти исти што нам то причају. Интересантно је да се приликом сваке појаве којега бакоње из тог комуникационога канала на слободној швајцарској територији обретне и по који бакоња из Париза или Лондона, који нечујно и дође и оде, али се редовно после тога осећа ново комешање у србијанско-југословенском кругу.

Ну загушњиви гас, спремљен по рецепту из Беча, који допире овамо, као да није једини што заноси ову групу србијанско-југословенских емиграната. Има га и са Темзе. Познато је да се енглеска политика не противи опстанку Аустрије под погодбом да напусти Немачку. Федерализована Аустрија још би радије била примљена. Толико пута слушао сам овде од лица упућених у ту политику, која стално као противника гледа Немачку, да би таква Аустрија задовољила енглеске политичке кругове, јер зар и оваква Аустрија, каква је, није толико пута

у току XIX века била експоненат енглески у источној политици? Сем тога, зар данас нема међу Енглезима истакнутих људи, који су тако рећи пред рат проповедали осстварење такве Аустрије, и у њој окупљене Југославије, какву би сад ова желела, да тим реши питање о својим народностима и да Антанту стави пред свршено питање? Затим, као неком фаталношћу, зар нека од тих лица нису данас најбољи пријатељи и саветници наших Југословена у Лондону? И је ли могуће да су та лица напустила своје раније идеје, и да неће, како ранији посредници између Лондона и Беча, сада, у овим приликама, опет подметнути своја леђа? Јер, кад се тако подударају те њихове идеје с политиком њихове државе овог момента, а тим се иде на што бржи свршетак рата, зар ће ови остати неупотребљени?

Има знакова о њиховој активности. Чини ми се да је њихов утицај на развој овог питања исто тако кобан као и онај што допире комуникационим каналом из Беча, и да се узајамно допуњују. Врло жива преписка србијанско-југословенске групе с Лондоном и долазак изасланика отуда, чим се какав бакоња појави из комуникационог канала, све више уверава о томе. То пада у очи и још више да су после сваког таквог случаја удвојене инсинуације и клевете против Србије. Изгледа ми да се неће морати чекати свршетак рата па да се дође до опипљивих доказа о том раду...

2.

ФЕДЕРАЛИЗОВАЊЕ АУСТРИЈЕ И ЈУГОСЛАВИЈА: ПРВИ ЈАСНИ ЗНАЦИ.

(Из бележака под 22 мајем 1917).

Код професора Херона. — Архива аустријског консулата у Цириху. — Србија и Југославија у очима Италијана. — Тајни преговори Аустрије с Антантом у Швајцарској и федерализовање Аустрије. — Југославија.

Што више посматрам рад србијанско-југословенске групе у Женеви све више наилазим на трагове, који потврђују досадашња констатовања, потхрањују досадашње слутње и обећавају да ове претворе у стварност. Међу толиким пак питањима има једно, које је без сумње и најкрупније и најинтересантније, и коме оскудевају два три изразитија податка, па да с њим будем на чисто. То је питање стварања Југославије у оквиру Монархије Хабзбурга, кобно по последицама, ако би се остварило. О раду на том питању стекао сам уверење, да ме у томе ништа не може разуверити.

Појединости, до којих сам досад дошао, посматрајући рад србијанско-југословенске групе, и нарочито њену пропаганду против Србије и историјом дане јој улоге, довољне су да верујем да се на томе ради и овде и у Монархији. Али му још увек оскудева онај ближи разлог, повод, зашто је избачено на површину и због кога се на њему ради овде. Неоспорно је да се у првој години нашег избеглиштва ништа од тога није осећало. Јамачно зато што за њ није било разлога. Али, чим се оно појавило и кад се почело радити на њему, значи да има разлога. Што није усахло као толика друга, што се одржава и на њему ради, значи да постоје узроци, који су га изазвали, који га одржавају и који радницима на њему дају подстицаја

Случај који је толико пута помогао при решавању и најтежих проблема и врло често изводио на пут којим се долази до истине, помогао ми је, чини ми се, да најзад нађем повод раду на Југославији у оквиру федерализоване Аустрије. И ако је миш још увек под лонцем, реп му вири напоље.

Пре неки дан, преко г. А. Јовичића, позван сам у дом професора Херона, Американца, да у ужем кругу званица расветлим Јадранско Питање са гледишта југословенског. Али демонстрација мора бити документована — рекло ми се.

Примио сам позив, прибрао сам материјал из моје библиотеке, већ формиране овде, и из нагомиланих података, да што темељније оправдам не захтеве него права наша. Пошто ми је речено да ће ту бити угледних Италијааа, политичара и пропагандиста — па је споменуо и име италијанског амбасадора из Берна — напунио сам своју кожну торбу не само исечцима из новина, статистичким и историјским подацима него и разноврсним мојим белешкама и етнографским картама из разних времена, а нарочито италијанскима.

Домаћин је интересантан човек. Социјалиста и милионер. Власник је имања у Америци, једне елегантне виле испод Фјезола код Фиренце, и исте такве у женевском предграђу идући под Салев. Сарађује на дефетистичком листу Гилбоа *Demain*, пише чланке у *La Semaine Littéraire* о чудовишном демократизму у Северо-америчким Државама, док је његов отмен дом збориште свих нација, свакојаких политичких емисера, јавних дипломатских представника и повереника тајне дипломатије, политичара, књижевника, научника, банкара и филантропа. Дакле, место где се потржу, претресају и вентилирају свакојака питања, а у првом реду ратом покренута. Ту се и купује и продаје.

Кад сам дао пристанак, да одем тамо, било је речи о чају, а испао је обед Одмах сам видео да се неће остварити оно због чега сам био позван. Сем тога ту није било ни лица, чија су ми имена споменута Од Италијана била су двојица: женевски генерални консул, маркиз г. Вивалба и књижевник-пропагандист, г. Ђулио Каприн, родом Трстанац.

За време обеда први ми је управо преко пута, други непосредни сусед са десне стране. Био сам незгодно прикљештен. Лица даље од једног и другог била су која су се мало интересовала питањем, ради кога сам зван. Ако би га, дакле, покренуо, остало би ми да о њему ћућорим с мојим суседима.

Неко од присутних — а било је петнаестину лица — поведе реч о демократији. Један од званица, Американац, подударајући се у мишљењу са домаћином, рече да о америчкој демократији не треба говорити, јер је нарочитог, свог, посебног, типа. Швајцарци истицаху своју демомократију. Италијани траже првенство за се, позивајући се на средњевековне градске демократије у Фиренци, Пизи и др. градовима, којима не уступа ни модерна њихова демократија!

Не знам зашто, али кад се разговор о том питању ближио крају, мој сусед са десне стране — на моју напомену да наша демократија ни по добру ни по злу не уступа италијанској и да су обе далеко од швајцарске, којој несумњиво данас припада првенство — готово шапућући рећи ће ми како смо ми Срби незахвални Италији на племенитој помоћи при спасавању остатака наше војске.

Зачуди ме овај испад. Сетих се мука на *Dauno* у драчком пристаништу; спавања на крову преко ланаца, док киша бије а увоштањена платна стоје неупотребљена, јер се не смеју дирати; дељења енглеског пексимита и конзерва избеглицама под именом италијанске милостиње; враћања стотинама џакова брашна бродом, који га је из енглеских магазина донео српској војсци. Сетих се нашег искрцавања на обалу у Бриндизу, где нас опкољавају страже са натакнутим бајонетима; спровода на железничку станицу под стражом; затварања у обор на станици. То сам поднео заједно с осталима. Али је то ситница према оној пропастии наших изнемоглих војника и нарочито регрута на обалама Војуше, где су их дочекали бајонети и митраљези италијански, где су данима били без заклона, без хране и пили окужену воду. Па се сетих и понашања италијанских власти према старом краљу Петру и његовој малој пратњи. И не могох издржати а да на злурадо шапутање мога суседа не проговорим гласно да и други чују, истакнувши само две ствари: помор наших

војника на обалама Војуше и нечовечно понашање италијанских власти у Валони према краљу Петру.

Изненађење је било као да је пала бомба на сто. Али о томе на другом месту.

За овај мах интересантније је забележити сазнања и потврде ранијим гласовима, до којих сам дошао пре тог непријатног случаја, а о којима сам написао горе у почетку.

Био је један тренутак када на нашем крају стола, — у чијем је челу била домаћица, врло вична питањима што их покрећу гости разних професија и много окретнија као политичар и дипломат од домаћина — паде реч о Бугарима. Избаци је мој сусед са десне стране с нарочитим смером.

— Да, наши суседи и непријатељи Бугари, а ваши бивши и садашњи пријатељи! рекох.

— Како то? пита г. Вивалба.

— Па тако, што сте с њима радили па и данас радите против нас, и ако сте, корсем, у рату с њима и у савезу с нама. Истина, на солунском фронту и Италијанима прскају лубање од бугарских граната, као што и на аустријском фронту, према вашем, јамачно постоји ма и најмањи одред бугарски, за доказ савезничке солидарности на свима фронтовима.[1]) Али шта се то тиче професионалних политичара и дипломатије, чији сте ви представник! Вас ни брига за то. И везе што их ваши одржавају с Бугарима, најпотпуније су овде, у Швајцарској.

И таман да г. Вивалба одбије ту оптужбу од своје владе, по његовим речима најлојалније према својим савезницима, кад брзоплети г. Каприн упаде:

— Па зашто се чудити што се ми састанемо с понеким од Бугара, давнашњих познаника. Италија је тако много урадила за данашњу Бугарску!

— Верујем, почињући од Франческа Криспија, атеисте, за Кобурга, ревносног католика. Затим, сагнувши се

---

[1]) И ако у јавности о томе нигде није било речи, закључивао сам да је тога морало бити, и нисам се преварио. Кад сам у марту 1919 год. био у Софији с комисијом за повраћај из Ниша упљачканих предмета Нар Библиотеке и других културних установа, била је приређена једна изложба бугарских сликара. Међу осталима била је изложена и слика једне бугарске батерије у дејству, са бугарском послугом, с топовима и у бугарској униформи, а испод ње је стајло натпис: Бугарска батерија на Карсту према италијанском фронту!

суседу, да не чује домаћица, додадох: љубитеља мушке снаге и лепоте!

— То је политика. Али, молим вас, зашто да се нама пребацује за везу с Бугарима, кад смо с њима у зараћеном стању само због наших савезника? Шта ћете тамо ви и Југословени, кад сте ви с њима у правом рату и кад су вас Бугари упропастили? То је необјашњиво. Па не само с Бугарима него и с Аустријанцима. Зар је мало Југословена послатих и пуштених из Монархије, да се састају с овима у емиграцији? Мислите ли ви да се то не зна?

Рекох да то не знам, да ми није познато — ма да сам знао за неке непријатне ствари — и да бих желео примера и доказа, као што бих му дао за оно што ја тврдим. Али он пређе преко тога додајући:

— А хартије аустријског консулата у Цириху! Зар оне не кажу много? Има тамо и ваших.

— Срба? упадох му у реч.

— Не Срба, али има Југословена. Нађени су њихови аутографи. Има врло угледних, па и некаквих контова. И рече једно добро познато име.[1])

То ме питање заголица, па како сам већ нешто знао, упитах:

— Ти су били код вас, чини ми се?

— Да, и ми смо им дали пасош. Протерани су и они и њихове породице, а ви сте их прихватили и дали им маха да пишу у вашим гласилима.

— Не зовите их ни Србима ни Југословенима, молим вас. Такви су били свачији. То нису само интербалкански него и интернационални типови. Из Београда су давно најурени због просте шантаже највиших личности. У Бугарској су били повереници вашег пријатеља Кобурга и најпосле се скрасили под ћесаров скут. Ми их у Србији никад нисмо сматрали својима, а колико су они Србију сматрали својом, може се судити по томе што су

---

[1]) *Видело* бр. 31 од 21 априла 1921., стр. 3, доноси једну белешку под натписом „Је ли истина?", у којој бележи глас да је г Лујо Војновић послан у Рим за преговоре с италијанском владом о неким културним институцијама, па је завршује реченицом: „Шиљали смо као делегата г. Жолгера, па можда је сада послат и г. Војновић у Рим, *где га нисмо требали шиљати, бар не дотле док се тамо не заборави на обијену касу аустријског конзулата у Цириху*".

Бал-Плацу нудили на откуп корсем компромитујуће хартије против Србије и њене династије

— Пардон! господине директоре. Конте, чија су писма нађена у циришком аустријском конзулату није ваш, није Србин. Он је Југословен. И ми чинимо разлику између једних и других.

— Да би нас поцепали, и лакше гутали посебице, верујем.

— Не, него што поред све супротности наших местимичних интереса, имамо вере у Србију, која пружа моралних гарантија, али не и у Југославију, која ће бити творевина или наследница Аустрије, коју ми толико мрзимо. Ми никако не желимо да нестане Србије, да се утопи у Југославију, јер тада губимо ону моралну гарантију, коју представља Србија.

— Сасвим у духу писања *Idea Nazionale*, која од Југословена у емиграцији прави аустријске агенте, док, колико знам, ваши повереници траже додира с њима на швајцарској територији управо посредовањем лица протераних из Италије. Како то може бити?

— Зато што се такви послови раде преко таквих лица. Ви то нећете, и ако за пријатеље имате толике наше угледне људе. Неће ни други, и онда се ради с онима који хоће, који су нагорели на репу и који се имају у руци.

— Али оставимо те ствари! Није им ни место ни време. Мени нарочито, и то овде, незгодно је улазити у та питања, а ви ћете за свашта наћи разлога. Данас хвалите Србију, да би нападали Југославију, а сутра ћете радити обратно.

— То не, господине! Ми пред собом имамо једног правог непријатеља: то је Аустрија. Ми се не можемо мирити ни с ким који жели њено одржање. А Југословени, у емиграцији, и то врло многи од њих желе то. Рекао сам вам да их је много у Швајцарској којима је милија Југославија у федерализованој Аустрији, него заједно са Србијом А то не желе ни Србија ни Италија, ни Срби ни Италијани. Због таквих њихових тежња извесни енглески политички кругови, који на питање аустријско имају друкчијег погледа него и ви и ми, имају јачи утицај на Југословенски Одбор у Лондону него српска влада. Наша политика рачуна с тим фактима. Зато треба да вам буде јасно зашто нам је милија Србија с не знам коликим границама него Југославија с најужима.

Док је тако говорио мој сусед једним убрзаним темпом италијански, — а и домаћица, ма да Швајцаркиња, говори одлично италијански, и то тосканским наречјем — погледао сам на г. Вивалбу преко пута, који је, узнемирен час по час погледао на свог земљака, дајући му оком знак да ћути.

У том тренутку привуче ми пажњу нов разговор на другом крају стола, око домаћина, где се није водило рачуна што се ради на нашој страни. Чух где филантроп г. Ферицјер, у разговору са г. Дебаржом, директором часописа *La Semaine Littéraire* и другима поред себе, говори о ситуацији у Аустрији. И као на врху оштра ножа ухватих ове реченице: „Говори се да се у Аустрији ради на основној измени њене конструкције, постављајући је на нову подлогу, по начелу народности. То је зато да би се покрајине с разним народностима, нарочито на периферији, задржале од цепања. У исто време новим решењем хоће се да се одстрани удар намењен јој од стране Антанте. С нашег, швајцарског, гледишта то је решење врло добро. Говори се и о неком посреднику између Аустрије и Антанте, не знам само да ли од стране Француске или Енглеске, који је на нашој територији. Први кораци иду на то да се спреми мост за споразум, полазећи од питања нове конструкције Аустрије. За Антанту би то значило одвајање Аустрије од Немачке и убрзање свршетка рата, а за Аустрију питање живота и одржање њена интегритета. Још се не зна извесно чега све ту има нити која је та личност. Свакојако моменат за ту акцију није рђаво изабран. Русија је изгубљена за Антанту, ова је у великој неприлици; сви су заморени, а Аустрији гори под ногама, те би се овим спасла. У осталом видећемо ускоро чега има у ствари.[1])

У једном тренутку прође ми рој мисли кроз главу, сва наслућивања и запажања, која сам на другом месту ставио на хартију пре неки дан.[2]) Осетих у себи неку хладноћу. За-

---

[1]) Тада су заиста били у Швајцарској аустријски тајни емисери за преговоре о посебном миру Аустрије с Антантом. О тим преговорима, с којима у вези стоји рад на стварању Југославије у оквиру федерализоване Аустрије, биће речи на другом месту, на основу докумената данас познатих, али не и у оно доба

[2]) В. горе писмо писано под 13. мајем 1917 год., у овој истој глави под бр. 1.

дрхтах и нехотице испустих нож, који паде на тањир и чу се звекет. Друштво на другом крају стола, заузето разговором, наставило га је, и ја од њега више ништа не чух. Мој сусед беше се пренуо и прекинуо свој говор, од кога ни речи нисам чуо за све време док сам слушао онај са другог краја стола, а климао сам главом у знак одобравања. Само домаћица, којој сам био с десне стране, опазивши промену на мени, рећи ће:

— Ала су ваше мисли далеко!

— Не, госпођо, био сам само неспретан.

Она се насмејала хотећи, ваљда, да каже: Не кажете истину; издаје вас промењено лице.

А ја у себи мишљах: ово је много за један дан.

О питањима која су овом приликом пала за столом, мислио сам и нисам се могао отрести мисли што су их изазивала. Није их могао избрисати ни онај непријатан случај. С њима сам напустио и гостољубиви дом домаћинов и мало сам што запамтио од уз пут вођеног разговора са љубазним и увек добро расположеним г. Јовичићем. О томе сам мислио и кад сам стигао у мој скромни стан.

Осећао сам се уморан, готово малаксао. Било ми је тешко и криво што се слутње остварују. Сео сам крај прозора и гледао на Велики Салев, тражећи одмора у даљини. Почех доводити у везу доживљаје од тога дана са неким дотле загонетним појавама. И одједном осетих како се извлачим из царства хипотеза и комбинација. Изгледало ми је као да сам напустио лаку барку, готову да се изврне под првим ударом јачег ветра, и да сам ступио ногом на тврду земљу.

Сад с нестрпљењем очекујем прву манифестацију ујединене Југославије у федерализованој Аустрији. Ако се оствари ово друго, оно прво биће му логична и реална последица.

3.
МАЈСКА ДЕКЛАРАЦИЈА.

(Писмо од 10 јула 1917).

Мајска Декларација Југословенског Клуба у Бечу. — Југославија саставни део питања о преуређењу Монархије на националној и демократској основи. — Вести у швајцарској штампи. — Цар Карло и федерализовање Монархије. — Расположење Југословена у Монархији за такву Југославију. — Политичка ситуација у Хрватској. — Велика Хрватска. — Промена назива Велике Хрватске у Југославију, — Словеначке изјаве пре Мајске Декларације. — Изјаве Југословена у аустријском парламенту и Мајска Декларација. — Аустријска Југославија без Србије и Црне Горе.

Женева, 10 јула 1917.

Драги пријатељу,

Из твог писма од 10 јуна т. г. видео сам да си примио моја два велика писма од 9 и 13 маја. Гледај да их сачуваш.

Пишеш ми како си јако изненађен њиховом садржином, јер се у тамошњој средини о свему ономе ништа не зна. То може бити тачно за тебе и за неке од вас тамо. Верујем да ви нисте знали о томе. Али их има који то знају. Само ти што знају чували су се да то испоље, јер су тамо терен и погодбе друкчије него овде. Овде, на неутралној територији никога, ни глава неће заболети за све што ради, а тамо се такав рад цени као дефетизам и рад с непријатељем, па собом повлачи тешке последице.

Ти си готов да не верујеш најкрупнијим тачкама из тих мојих писама. Изгледа ти невероватно, да међу нашим људима, Србијанцима и Југословенима, има и таквих, који се занимају онаквим идејама и да раде у показаном правцу, а нарочито да међу њима има присталица Југославије у оквиру Хабзбуршке Монархије. Па се питаш: а на што

досадашње жртве, кад се то могло постићи без иједне капи крви?

Питај се и даље, па и на што сва ова маскарада од пропаганде дволичнога карактера. И ја сам се питао у почетку. Али сам се престао питати, кад сам видео да рад у том правцу не сустаје. Од тада сам боље отворио очи па га пратим.

Твоја ме неверица не изненађује. И ја да сам на твом месту, а ти овде, па да ми јавиш за ствари о којима сам ти писао, не бих ти поверовао тако лако. Јер су те ствари тако замашне, да их обазрив човек не може одмах примити без резерве. Да, али кад се стално живи у овој средини, кад се из дана у дан, непрестано, прати развој чудних појава, друкчије је. Да сам на твом месту, и ја бих се с чуђењем питао: „Је ли могуће да на те идеје наилазе и прихватају их и такви од наших људи, који су се годинама истицали као националисти првога реда и као најжучнији анти-Аустријанци?"

Остављам ти на вољу да се чудиш, док не прочиташ ово писмо. Тада ће, надам се, бити крај твојој неверици. Увидећеш и сâм да ово што си дотле сматрао само поставком постаје стварност. У размаку од два месеца било је толико нових појава, да ови до очигледности уверавају да рад на стварању Југославије у оквиру Хабзбуршке Монархије није ни сан ни само поставка него стварност. Истина, ја сам, при свем том, у испитивању ове ствари увек ишао с неком резервом: после свака два корака унапред враћао сам се корак уназад. Али ту скоро десио се један догађај, нечујно припреман, који је у мени отклонио и последњи траг сумње и резерве. Сад сам начисто с тим да се радило и да се ради на питању Југо славије у оквиру Монархије, и да су како овдашњи србијанско-југословенски круг тако и њихови пријатељи на другим странама не само посвећени у тај рад него и сарадници на том делу.

Крупно речено! како се то обично каже у сличној прилици. Али ја рекох.

Ти већ имаш последњу свеску *Југословенског Билтена* (Bulletin Yougoslave, Paris, 17 Rue Cadet), св. 23 од 1 јула тек. год.. Јамачно си видео први чланак у њој под натписом „Прво ратно заседање аустријског парламента" и прочитао разне делове његове. Видео си и тамо објављену декларацију Југословенског Клуба у аустријском

парламенту од 31 меја т. г. и коментаре уредништва. Ако си прочитао декларацију, прочитај је и поново. Зар тамо не стоји: „Потписати посланици, окупљени у Југословенски Клуб, ослањајући се на принцип народности и хрватског државног права, изјављују: да траже да све покрајине Монархије, у којима живе Словенци, Хрвати и Срби, буду уједињени у један организам независне и демократске државе, слободне од господарства сваке стране нације, а под скиптром династије Хабзбург-Лорена...“?

Зар то није аустријска Југославија, преко које је Билтен СНБироа, српско-хрватским језиком штампан у екавштини латиницом, склизнуо као по поледици на Буштерици у Арбанији у зиму 1915 год., и припустио уредништву *Југословенског Билтена*, да је пребоји народном тробојком, да не боде очи наших савезника?

Или ћеш, можда, и ти, попут уредништва *Југословенског Билтена* у пропратном коментару декларације, рећи: „Нико се неће преварити у смисао речи „под скиптром династије Хабзбург - Лорена,“ које су само једна потребна резерва да се избегне оптужба за велеиздају,“ као што и нама говоре наши србијанско-југословенски револуционари. Да не би остао у таквој заблуди, драги пријатељу, пошто ћу три четири дана бити слободан и ничим незаузет, прибрао сам своје белешке за последња два месеца, да ти изложим ово питање. Уз то има још један разлог, који ме нарочито гони да на основу тих бележака средим састав, који ће бити наставак мог ранијег писма од 13 маја.

Рад на стварању Југославије у оквиру Монархије, у колико се може посматрати одавде, треба забележити, нека о њему остане трага. Шта знам, може ми се десити да ми, из буди којег разлога, нестане бележака, или може бити да једног дана, у недостатку мене, други не обрати довољно пажње овим белешкама о појавама и догађајима у нашој емиграцији. Кад их пак приберем и из њих средим састав, који ће ти доспети у руке и ти га будеш сачувао, значи да ће од њих бити две копије, и ако се једна сачува, моћи ће се употребити после рата, пошто се сада о целој овој ствари не сме речи рећи у јавности, да се тим, у овим тешким часовима, не би нанело штете нашем општем националном питању.

Нисам ти раније јавио о једном интересантном слу-случају што ми се у мају десио за столом у дому једног отменог Американца, који овде стално живи и код кога се окупљају разнородни елементи из оба света, а понајвише политичари и тајни посредници између зараћених држава. Из разговора, који је вођен за другим крајем стола, ухватао сам неколико реченица, у којима су главне мисли: да се у Аустрији озбиљно мисли о њеном унутарњем преображају на принципу народности; да се тим одговори на добациване јој претње од стране Антанте и председника Вилсона о њеној демократизацији, и да је тада у Швајцарској био некакав посредник за споразум Аустрије с Антантом.

Те речи биле су ми опомена и упуство да тим двама питањима поклоним више пажње и да пратим све појаве што проистичу отуда или се тамо утапају. А мислим да је и теби довољно јасно да питање Југославије у оквиру Монархије није друго до само део крупнијега питања: преуређења Монархије на начелу народности и народносних аутономија. Према томе пратећи прво питање пратио сам и ово друго.

Кад сам се пак одлучио на овај корак, можеш и сâм лако схватити с каквим сам интересовањем примио напомену пријатеља Г., који ми је свратио пажњу на број *Bazler National Zeitung*-а од 19 априла тек. год. и на чланак у њему о преображају Аустрије у смислу захтева Антанте и председника Вилсона.

Морам рећи да ми овај чланак раније, и пре оних речи ухваћених за столом г. Херона и низа појава после тога, не би привукао толико пажње, као после свега тога. У том чланку излаже се: да цар Карло не жели хегемонију немачких странака над осталима; да жели што брже закључење мира; тврди се да ће мали народи бити обезбеђени у „Сјединьеним Државама Аустрије“; ставља се у изглед самоопредељивање референдумом; истиче се да Аустро-Угарска Монархија нема никакве супротности ни са Француском нити с Енглеском, а, пошто се Русија одрекла панславизма, ни са петроградском републиком; и најзад, ако се Аустрија позове на право самоопредељивања својих народа, да ће тим демантовати све ирредентизме[1]. Другим речима, то је програм преуређења, с којим

---

[1]) Да се добије суд о карактеру и о вредности овог саопштења у швајцарској јавности, треба га упоредити са данас по-

Аустрија излази пред Антанту, да би очувала интегритет своје територије, а за то време спрема се за закључење мира, пипајући терен преко својих невидљивих емисера, о чијем се бављењу у Швајцарској говорило у мају.[1])

Кад сам ставио ова два податка напоредо, нашао сам да не потичу један из другога него да дѐлом оба потичу из истог извора и да каснији с непознатим аустријским емисером за тајне преговоре допуњује реченицу из првога о жељи цара Карла да се што пре закључи мир. При том не треба заборавити да се лист, у коме је наштампан овај чланак, и иначе пуни с аустријске и с немачке стране вестима, које им служе за пипање терена у питањима која их интересују. Према томе може се судити да није случајан него намерно пуштан тамо. Међутим месец дана касније, други лист на немачком језику у Швајцарској, *Die Neue Korrespondenz*, у броју од 25 маја т. г. доноси извештај „с нарочите стране", у коме вели да цар Карло жели да се реформе, које он предлаже, изведу што је могуће пре и да му је намера што пре представити беспредметнима ратне циљеве које Антанта поставља у погледу разних народа у Хабзбуршкој Монархији.

Јасно је, дакле, да не може бити јасније, да Аустрија прихвата захтеве свог преуређења на националној и демократској подлози зарад одржања свог територијалног интегритета. То значи да се предвиђа и могућност стварања Југославије, али у њеном оквиру. За такво решење као да је и двор, из кога, по свему изгледа, и потиче идеја о преуређењу Монархије на горњим принципима, под погодбом одржања њена интегритета. Од свих меродавних фактора он као да је и једини добро расположен за стварање такве Југославије. О томе уверавају како вести које продиру у јавност тако и друге што се брижљиво крију. А против тога су и војни кругови и други део Монархије,

---

знатим тајним преговорима између Аустрије и Антанте на швајцарској територији баш у то доба.

О овом предмету биће више речи у посебном чланку. „Аустријска Југославија у светлости тајних и јавних докумената," у серији чланака који ће бити објављени, свакојако, у другој књизи Југославије у емиграцији. Тамо ће се видети јасна подударност овог саопштења са тада непознатим фактима. Тако ће и вредност и извор овог саопштења у оно доба добити потврде.

[1]) В. о томе горе, на стр. 207.

Угарска. Први зато што не могу да се помире с рушењем основних принципа, на којима почива Монархија, и што предвиђају евентуалну анексију Србије и Црне Горе, па према томе и распоред покрајина у Монархији, који условљавају анексија и потребе државе после рата.[1]) Угарска пак противи се и анексији Србије и Црне Горе, и стварању Југославије, и уопште примени принципа демократизације Монархије и њена преуређења на принципу народности, знајући да ће она тада бити очерупана и доведена у тежак положај.

Нема сумње да је интересантно знати што о Југославији мисле меродавни кругови у Монархији, али је за нас још интересантније знати што мисле сами Југословени у тој Југославији.

Србима у Војводини Мађари су оловом запушили уста, те с те стране није могуће ништа чути. Уместо оних у Босни и Херцеговини говоре вешала, убиства и прогони, а други што преко Загреба могу да се дошаптавају с иностранством већи су Аустријанци од правих Аустрија-

---

[1]) Оваког сам мишљења био онда на основу целокупног посматрања прилика у Монархији и обавештења која сам имао тада. Много доцније објављен је један документ из тајних аустријских архива, извештај шефа аустријских армија, генералоберста Конрада фон Хецендорфа, председнику аустријске владе из децембра 1917 год. Ту се, поред осталога вели: „... закључујем да је оправдано и једна безусловна дужност наша да не само у погледу Црне Горе, већ и што се тиче Србије, означимо потпуно инкорпорисање целе српске области, која неће припасти Бугарској, као у интересу Монархије једино могуће решење. Сваки други излаз, свако остављање једне самосталне националне Србије, па ма како смањене, морало би у будућности имати за Монархију тешке последице и уништила би сва освојења задобијена по цену тако тешких и крвавих жртава.

„Једна таква неприродна конструкција, која не узима никако у обзир будућност целокупне Монархије, била би стално опет огњиште тежња за народно уједињење и средиште велико-српске идеје.

„Ово би за нас и у будућности за последицу имало највише унутрашње кризе, недогледне ратне заплете и неминовни губитак наших југословенских области као и приморске обале, па и онда када би на место данашње династије нека друга, на пр. каква немачка владалачка кућа дошла. У последњем случају била би опасност за Монархију у будућности чак већа.

„Ја морам, дакле, најодсудније опоменути да се добро пази при решењу овога животнога питања, а које решење за сада једнострано води рачуна само о уображеним мађарским интересима, и то на врло кратковид начин“ (В. *Самоуправу*, бр. 133, од 5 јуна 19[illegible]8 год.).

наца. Остало је да се чује реч само оних у Хрватској, као и Хрвата и Словенаца, који су у много повољнијем положају од првих Али реч тамошњих, што политички представљају тај део Југословена, није нимало утешна. Они су за Југославију у оквиру Монархије. Изјава Југословенског Клуба у аустријском парламенту од 31 маја т. г. представља синтезу њихових жеља и идеја.

Будапешти Хирлап у броју од 20 априла т. г., поводом књиге „Хрватска после рата" од Ед Пали, донео је чланак, у коме је представљена политичка ситуација у Хрватској, коју треба знати пре него се дође до мајских догађаја, који су донели декларацију Југословенског Клуба од 31 маја.

Тамо се вели да у Хрватској постоје, у главном, две страначке струје, од којих се једна зове унионистичка, која би хтела јединство Угарске и Хрватске, а друга хоће једну Хрватску у оквиру Монархије, али независну од Угарске.

Странке противне унији, вели се даље, обратиле су се недавно отворено краљу (цару Карлу) с програмом: да се Хрватска уједини с Босном и аустријским словенским покрајинама и да се, у виду тријализма, сједине, под скиптром Хабзбурга, на једној страни с преосталим деловима Аустрије, и на другој с преосталим деловима Угарске. Унионистичка странка сада узима отворено гледиште за Велику Хрватску. И она захтева уједињење свих тих покрајина. Разлика између те две струје јесте у томе што противници уније траже тријализам, т. ј. уједињење три разна дела у Хабзбуршкој Монархији, док унионисти, хрватско-српска коалиција, хоће да створе Велику Хрватску у унији с Угарском.

Најзад, односно пространства те Велике Хрватске тамо се вели да је програм Старчевићанаца и Франкове странке: да Велику Хрватску образују Хрватска са Славонијом, Босна и Херцеговина, Крањска, Истра, Горица и Градишка и, ради целине, Ријека и Међумурје; док српско-хрватска коалиција, да би онемогућила пропаганду опозиције, отворено прихвата њихов захтев уједињења свих Југословена у Монархији, али тако да Хрватска остане у вези с круном Св. Стевана.

Из овога кратког прегледа предаприлске ситуације политичких странака у Хрватској и њихова гледишта на образовање државе Јужних Словена у опсегу Монархије излази:

1, да су све за то да се од покрајина југословенских изван Угарске (сем Ријеке и Међумурја) створи посебна држава;

2, да ниједна не замишља засебну државу изван Монархије;

3, да су сагласне да се та држава зове Великом Хрватском;

4, али да се разликују у томе што једна група странака тражи засебну, Угарској равноправну, државу у оквиру Монархије.

То је ситуација из времена пре него су у јавност избили одјеци из Аустрије на постављени јој проблем о њеној демократизацији. Она још има карактер раније унутрашње борбе и различних гледишта странака на питање односа Хрватске према Угарској. У мају пак питање добија нову подлогу: поставља се на терен захтеване демократизације Монархије и њена преуређења на начелу народности, чим ће се задовољити мали народи у Монархији, а ова с тим изаћи пред Антанту као с готовим решењем да очува свој територијални интегритет.

Питање се, дакле, упућује у духу нове оријентације импозиране Монархији с непријатељске стране. Под том погодбом, у смислу постављених захтева, акцију предузима група, која је за засебну државу у опсегу Монархије, али је против уједињења с Угарском. Ништа природније од тога, за тако постављен задатак. Као прва последица тога јесте прилазак словеначких посланика и једне групице далматинских у аустријском парламенту, камо ће се пренети и тежиште целе акције, јер је и то питање само део општег проблема што га пред собом има Монархија. Пошто пак тај проблем у новој оријентацији Монархије обухвата и питање других малих народа у Монархији, а не само Југословена, јер су и Антанта и Вилсон заинтересовани исто тако и за судбу других народа као и Југословена, сасвим је логична једновремена и заједничка сарадња представника малих народа, и у првом реду Словена, у аустријском парламенту. Ова се и манифестовала оног истог дана, 31 маја, и на истом месту.

Промена подлоге, изазвана новим погодбама, донела је собом промену заглавља питању: на место раније Велике Хрватске појавила се Југославија. Садржина пак остала је иста. Хрватска са својим државним правом остала је и даље гравитациона тачка. Просторност те посебне државе, равноправне Угарској у „Сједињеним Државама Аустрије", остала је иста. И она не прелази на леву обалу Дрине, као ни Велика Хрватска. И што су Мађари против Југославије, то је не зато што би јој ова одузела Војводину, него што јој тражи Међумурје и Ријеку, што помаже Чешку, да јој ова узме Словачку и уопште што се стварањем посебних држава Југославије, Чешке и т.д, крњи интегритет земаља круне Св. Стевана и слаби положај, моћ и углед Угарске у Монархији.

Коме је пак стало до тога да што дубље уђе у суштину овог питања, и нарочито да уочи унутарњу, интимну, везу између њега и нове оријентације, импозиране Монархији споља, тај не треба да сметне с ума један факат: да се у акцији за остварење ове Југославије у оквиру Монархије групишу странке које имају вере у цара Карла и од њега очекују да реши то питање. Људи пак што воде прву реч јесу они који уживају његово поверење. Они су му се и раније обраћали па ће то чинити и даље, и радом својим на том питању помоћи ће му да одговори захтевима споља, те да очува интегритет Монархије.

Штета је, међутим, што немам при руци свих података, по којима би се добила што јаснија еволуција овог питања. Колико би на пример било интересантно имати и адресе група из хрватскога сабора, да се види како је Велика Хрватска пренесена из Загреба у Беч постала Југославијом. До загребачких листова, у којима су јамачно објављене те адресе, није ми могуће доћи. Морам се зато задовољити оним што донесе Билтен СНБироа у Женеви, који према нама оглашенима често врши цензуру, дајући нам што он хоће а не све што треба. И ако често доноси и сасвим безначајне ствари, овога пута заборавио је да нам саопшти текст тако интересантних докумената, као што су те адреса у овом моменту. Тако је учинио и с коментарима, којих је извесно било у загребачкој штампи. Доставио нам је само, по *Народним Новинама*, да је адреса већине била „израђена врло лепо и уметнички у форми увезане књиге у кожним корицама", али о садр-

жини ниједне речи[1]). Ваљда, да би нам се на рачун тога могле причати приче о шареној лажи. Знати пак садржину тих адреса било би потребно и зато што отворање хрватског сабора претходи отворању аустријског парламента, а оба први пут у току рата, у доба кад се јавно, али као кроз зубе, дају енунцијације о преуређењу Монархије, док се у потаји воде разговори на неутралној швајцарској територији о засебном миру Аустрије с Антантом, под погодбом демократизације и преуређења Монархије на начелу народности, и одржања интегритета њене територије.

---

[1]) То је била адреса већине хрватског сабора (српско-хрватске коалиције која је била на влади) од 9 марта 1917 године. Текст њен имам тек сада у књизи F. Šišića, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 1914—1919, Zagreb 1920, str. 85—88.

Адреса је типичне сервилности и оданости аустријској царској кући. „Сабор Краљевине Хрватске, Славоније и Далмације хомагијалним почитањем захваљујући на премилостиви поздрав Његова Величанства, испоручен му на уста бана, хрли да пред лицем Његова Величанства обнови своме краљу староставни завјет вјерности, која је јуначко, трајно и непоколебљиво испуњала срца хрватског народа кроз сва столећа..." У њој се као кроз зубе, са снебивањем и да се не увреде Мађари, изјављује жеља за уједињењем хрватскога народа. „Носећи далеко на Југ културу и напредак, а очекујући свој господарски препород, хрватски народ не даје само вазда нове животне снаге Краљевини Хрватској и сјај пријестолу хабзбуршком него и учвршћује вјеру у остварење хрватских идеала у склопу Монархије и у угарско-хрватској државној заједници". Она изражава жељу да се Краљевина Хрватска простре до „живих обала Јадранскога мора и широм Босне и Херцеговине", и наду да ће Мађари разумети ново доба и идеје створене ратом, те не ометати стварање хрватске државне целине. И да то оправда, „Сабор Краљевина Хрватске, Славоније и Далмације тешко би могао наћи довољно ријечи усхита, којима би проговорио мужевном и храбром држању својих јунака на бојишту онако како то тражи његово поштовање према њима и опћи понос хрватскога народа због њихових великих, непролазном славом овјенчаних дјела". Адреса се најзад завршује: „Молећи овај Сабор Ваше Величанство да у данима тешке борбе за велику будућност благоизволи примити овај израз вјерности и патриотскога настојања цјелокупнога народа нашега, живо жели да Бог милостиви штити, одржи и очува Ваше Величанство, узвишену краљицу, пријестолонасљедника и цијели владалачки дом, како би дивном снагом, која Ваше Величанство краси, могло вријеме мира употребити за пробитак својих народа оном краљевском милошћу и љубави, коју из сваке ријечи Вашег Величанства Ваши народи са усхитом осјећају као навјештај сретне будућности".

Исто тако интересантно би било имати објашњење, с југословенског гледишта, о узроку сазивања сабора и парламента. О сазивању парламента имаш једно објашњење, на уводном месту раније споменутог броја *Bulletin Yougoslave* — које је згодно удешено, кад се има у виду где се Билтен штампа и чему служи — али у чију сарадњу не верује ни сâм, добро обавештен, писац чланка. Други један југословенски извор у иностранству тврди да је кабинет Клам-Мартинец хтео да октроише устав за Монархију, који би био на корист и досад повлашћених народâ. Опет ствар невероватна, али згодна као маневар, да се дође до праве сврхе. Да је, међутим, клерикални словеначки лист *Словенец* у броју од 30 маја — чији су представници међу најближијима двору и младом цару Карлу — хтео да буде мало јаснији, имали би одговор и на то питање. Тамо се вели: „Нису догађаји унутрашње политике разбудили код владе уставну и парламентарну свест; парламенат је сазван из с а с в и м д р у г и х п о б у д а, к о ј е м и з н а м о в р л о д о б р о, и с а ј е д н и м н а р о ч и т и м с м е р о м“. Да је могао бити отворен, рекао би: на Монархију се врши притисак с поља, да се демократизује и преуреди на начелу народности, да би и мали народи били задовољени; то је погодба за одржање интегритета Монархије; двор, или можда и сâм цар Карло, коме је највише стало до одржања интегритета Монархије, у доба кад се воде тајни преговори с Антантом у том смислу, удесио је да се састане парламенат после трогодишњег нерада; ако преговори успеју, то треба парламенат да благослови, и дотле треба да се занима питањем, које се Монархији намеће споља; отворено се не сме изићи с истином, да се не упропасти жељена сврха, али ће се маневрисати тако, да на крају испадне што се жели; према томе и ангажоване југословенске странке одигравају унапред одређену им улогу, која ће, изведена до краја, довести до засебне државе Југославије у „Сједињеним Државама Аустрије“.

Проф. Шишић за коментар овој адреси даје: „Држим да је једва нужно напоменути да се у доба опстанка аустро-угарске монархије и најтежих прогона (!) није могло другачије на сабору у Загребу расправљати и говорити“.

Али тако није морало бити. Уосталом на овој ствари задржавам се само зато што нам је и она представљана у сасвим друкчијој потпуно супротној светлости, и да ми, Срби, треба да се поучимо.

Рећи ћеш ми, драги пријатељу, да је ово врло смело „надопуњавање“ онога што је *Словенац* био заустио, али није смео рећи. Али је то тако. То потврђују подаци о питању Југославије у оквиру Монархије, који нису многобројни, али су довољно јасни.

Још под 12 мајем т. г. *Словенски Народ*, орган напредних Словенаца пише о значајним тренутцима. „У питању је, вели, читав проблем, који је, као југословенско питање, од највећег значаја. И не само с ужег националног и са ширег државног гледишта, него и од народнополитичког значаја.

„У питању је проблем монархије. Због тога није довољно да само представници нашег [словеначког] народа створе себи програм у аустријском парламенту, него је чак потребно да се раду за заједничку будућност придруже и народни вођи из осталих југословенских земаља Монархије. Овакав програм треба да постане „magna charta“ свих народних елемената на словенском југу“.

Томе покличу одмах следује рад на образовању Југословенског Клуба, коме су на челу словеначки посланици. Тај Југословенски Клуб, у договору с ческим и пољским посланицима, излази пред парламенат са горе наведеном декларацијом од 31 маја, после сличних изјава појединих странака, које га сачињавају, и после једне аудиенције код цара Карла.

Није могуће не истаћи изјаву словеначке демократске странке у *Словенском Народу* од 26 маја. „...И ми Југословени, вели се тамо, очекујемо од својих заступника да ће бити у парламенту искрени и мушки гласници ових тежња. Свесни великог историјског тренутка, од чијег правог разумевања зависи сва наша будућност и у свем, да је решење југословенског питања један од најважнијих проблема државе и светскога рата, наши посланици морају тражити с највећом одлучношћу уједињење и самоопредељење целокупног нашег народа у оквиру Монархије. Пред овим највећим задатком морају сад да се уклоне сви други обзири“. А кад је делегација од пет посланика, четири Словенца и једног Хрвата, претходно учинила безуспешан корак код председника владе а потом била звана код цара, да се од ње извести о политичком положају, *Словенац*, орган вође те делегације, рекао је о тој аудијенцији: „Ово је чињеница историјског значаја и показује да је цар Карло

одбацио старе обичаје на царском двору, који нису били ни у корист државе ни нашега народа“.

Декларација Југословенског Клуба у аустријском парламенту има смисао, који се добија при првом читању текста и који му дају претходни догађаји. Као оно *Bulletin Yougoslave,* тако и наши овдашњи Југословени уверавају нас да то није прави њен смисао, да су речи „под скиптром династије Хабзбург-Лорена“, унесене, да се избегне оптужба за велеиздају, али да Југословенски Клуб хоће заједничку државу Срба, Хрвата и Словенаца изван Монархије.

Блажен био ко им веровао!

Кабинет Клам-Мартинец пада на питању буџета, али зато што против њега гласају сви што хоће засебне националне државе у опсегу Монархије, са чим се, види се јасно, слаже и цар Карло, да би очувао њен интегритет. Зато је доследно гледиште Југословена у парламенту, који кажу: „Ако влада хоће да озбиљно оствари наш програм, нека зна да смо спремни сарађивати да постигнемо своју сврху“. Јер сарађивања Југословена и аустријске владе може бити само при изради Југославије у оквиру Монархије, и никакве друге.

У осталом др. А. Корошец, у свом говору од 26 јуна т. г. у аустријском парламенту, рекао је не може бити јасније у садашњим приликама о Југославији у оквиру Аустрије, о вези стварања њена с преуређењем Монархије, и на који се начин нада остварењу њену.

„Сада стојимо, вели он, према новој влади, која и нема других задатака до да причека ново преуређење Монархије, које има да реши парламенат. Према овом политичком положају сматрамо за најважније да помогнемо, да се ово што пре изврши на тај начин, што ћемо гласати за неопходне државне потребе. Свакако ово учинимо у чврстој нади да ће се и држава нама одазвати и да ће влада примити у свој програм ново преуређење Монархије.

„...верујемо да и ова влада има позитиван задатак, који се састоји у томе да се одстране ове запреке, које би могле у ближој будућности да спречавају и отежавају ново преуређење Монархије.

„Потребно је да садашња влада спрема мир између народа у самој држави, јер је мир између аустријских народа нужна потреба и

предуслов за општи мир између народа... Први гласници мира, светскога мира, долазе у земљу.

„Чврсто се надамо да наша Монархија неће спречавати ове жеље намучених народа; ту своју жељу полажемо у праведност свога цара и у његово настојавање за миром..."

Као што сам горе „надопунио" мисао из *Словенца* о задатку сазваног парламента аустријског, коју је др. А. Корошец потврдио у својем говору до очигледности, тако је потребно да, ослањајући се на досад познате факте, простим језиком поновим горе наведене речи из његова говора.

Њима се каже: Цар је за преуређење Монархије због постављених јој захтева споља. Парламенат је и сазван, да реши то питање. Влада, која се није слагала с тим или је била неподобна за то, отишла је и дошла је друга, која с парламентом заједно има то за главни задатак. Остварењем тог задатка доћи ће се до општега мира, на коме се ради. Преговори се воде потајно, и на то се односе речи „први гласници мира, светскога мира, долазе у земљу". Али тога мира не може бити, ако се прво не постигне мир између народа у Монархији. То ће бити, кад се Монархија преуреди на начелу народности. Интерес је Југословена да помогну ту намеру и да створе своју нациионалну државу у оквиру Монархије. Они ће својим радом и држањем помоћи влади у парламенту, гласаће за буџет. Надање им је оправдано, кад је цар за то, кад је парламенат ради тога сазван, и кад нова влада пред собом има задатак преуредити Монархију.

Дакле, чисто и јасно: хоће се Југославија у „Савезним Државама Аустрије". И да би рад на томе био што потпунији израз свих југословенскик крајева под Аустријом, у Беч је позван бивши потпредседник босанског сабора, др. Дан. Димовић, који исповеда политику гравитације Босне и Херцеговине према Загребу.

Таква Југославија не тражи ни Србију ни Црну Гору. И не може с њима, бар за прво доба. Јер Монархија тежи за миром под погодбом одржања свог интегритета, а кад тражи мир, Антанта јој неће дати да се прошири. Што ће бити касније, то је друга ствар. Ако Бугарска остане упорна у томе да задржи што има у својој власти,

тим ће само бити убрзан приступ и тих двеју југословенских земаља готовој Југославији са седиштем у Загребу.

Ту мисао јасно је казао посланик у хрватском сабору Стјепан Загорац на скупу „Аустријског политичког удружења“ од 19 маја т. г., на коме је, поред аустријских политичара, било и посланика словеначких, хрватских и из Босне. Он вели: „Аустро-Угарска могла би постати највећа балканска држава, али кад реши своје сопствено југословенско питање. Данас Монархија није ни близу толико омиљена код Југословена ван њених граница, као да је решила то питање. Језгро Југословена чине Хрвати, а Тисина Угарска највећа је сметња уједињењу. Хрвати ће се ипак једног дана ујединити са Словенцима, а жеља им је да се сви Хрвати, Срби и Словенци уједине у оквиру Монархије и помоћу ње. Споредна је ствар за њих хоће ли Србија и Црна Гора бити у тој заједници. То ће питање лакше бити решено, ако се прво реши југословенско питање Аустро-Угарске. То ће бити државна творевина, која ће јако и привлачно утицати на остале и код њих развити жељу да и они приђу тој творевини“.

Декларацијом Југословенског Клуба у аустријском парламенту од 31 маја питање је тако и постављено, на њему се не престаје радити и дефинитивни резултат јамачно се чека од успеха тајних преговора између Аустрије и Антанте. Друга је ствар хоће ли се то и остварити и да ли ће Србија и Црна Гора, по жељи Југословена у Монархији, измождене и разочаране, као зрела крушка пасти у подметнуту им југословенско-аустријску мрежицу.

Све ће зависити од прилика, у првом реду од ових тајних преговора, па, ако се с њима не успе, од начина решења рата. Али, посматрајући наше Југословене овде, имам утисак да би радо пристали на уједињење под Аустријом, само да ово буде потпуно. Потпуно, како га они схваћају, мислећи на западне границе, а на истоку како буде Они не престају истицати формулу „Уједињење пре свега и изнад свега“, уздржавајући се увек да га ближе одреде.[1])

[1]) Г. М. Грол у свом чланку „Републиканска Демократија“, штампаном у часопису „Мисао“ за 1920 год. и засебно, вели на једном месту: „Три године у емиграцији морало се борити против свих који су народно јединство условљавали централизмом и монархијом, и морала се понављати девиза: народно јединство пре свега и изнад свега. Пошто јој свакако није

А да ли наши овдашњи Југословени, мимо те далеке, по свему неостварљиве сврхе, знају шта се данас ради на аустријској Југославији и у којем обиму?

Знају!

Да ли су и они у тим идејама?

Јесу! И не само да су у тим идејама, него и раде у том правцу.

Не верујеш?!

Догађај који се ту скоро десио у Лозани, отвориће ти очи, драги пријатељу.

Тај догађај, местимице са подробностима, с оним што му је претходило и с другим што му је следовало имаш приложен овом писму, израђен засебно.

више до форме но до ствари, републиканска демократија мора исто тако стално и одлучно истицати тај циљ изнад свих других, па и оног који је стекла у своме имену".

Ову исповест г. Грола, згодно завијену у нову формулу, читалац ће довољно разумети, кад прочита равне одељке ове књиге. Тада ће уочити како је за три године у емиграцији федерализам — о коме ће касније бити више речи — као двосечан нож час значио федеративну југословенску републику, час федеративну Југославију у федерализованој Аустрији — оно због чега је и било отпора пропаганди, која се покривала девизом не за „народно јединство" него за „народно уједињење пре свега и изнад свега". Јер народно јединство у својој суштини и постојало је и постоји, а што се није и потпуно оваплотило и очитовало за ове последње две године, криве су три године рада синова тог народа и у емиграцији и на дому, и тада и пре тога, крив је не народ него његови синови интелектуалци, који нису водили бриге о народу него за своје посебне умишљаје.

4.
КОНГРЕС ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ОМЛАДИНЕ У ШВАЈЦАРСКОЈ, У ЛОЗАНИ 24 ЈУНА 1917.

а.
Пре́ конгреса.

(Писмо од 23 јуна 1917)

Омладина и југословенски политичари. — Влада и омладина. — Памфлети против Србије и југословенска омладина. — Састанци старијих за узајамно обавештавање. — О омладини на састанку од 21 јуна. — Прва вест о омладинском конгресу. — „Ви не смете на конгрес!".

Женева, 23 јуна 1917 год.

Драги пријатељу,

У писму од 9 маја нагласио сам ти, да би скроз погрешно било, кад би рад овдашње србијанско-југословенске групе посматрао, проучавао и судио по њену раду у јавности и по њеним манифестацијама. Њени су чланови и сувише искусни и опрезни људи, да би јавно казали и радом обелоданили што у души мисле. Таква је бар велика већина. Отуда, тек с времена на време, овде или онде, појави се по нешто нејасно, преко чега ће олако прећи сваки који није упознат са системом њихова рада и са њиховим главним идејама, али не и други који су то уочили и воде рачуна о том раду. Стога, захваљујући донекле брбљивости појединаца и слажући те податке што се појаве с времена на време, ипак је могуће конструисати главне делове зграде, на којој ради та група.

У колико је пак незгодан пут непосредног посматрања њихова рада, има други један, који пре доводи до тачних података. Посматрај рад омладине, млађе и старије, која је под руком те групе, па ћеш извесно уочити

њен рад. То ти је као оно, кад се човек нађе у брдима рано у јутру, па гледа где ће видети прве сунчеве зраке: он их неће видети на источној страни него на врховима брегова на западној страни Тако ти је овде. Маторци политичари, где год могу, подмећу омладину, да се ова истиче као носилац идеја, које су у ствари њихове.

Старији спреме све што треба, изоштре себи потчињену омладину и обуче је послу, који треба извести, па се повуку у дубоку позадину, откуда рукују извођењем. Тада су врло мирни, потпуно равнодушни. Бар се тако показују, и ако горе од нестрпљења. Тим се одају једни и издају други. Ако их когод запита о ствари, која је у току извођења, праве се изненађени, па и сами се, корсем, интересују за дотле непознату им ствар. Личе на човека, кога жена вара, а он то зна, па ако му то каже други, зове жену у помоћ да трагају за аброношом. Ако се не успе с намером, покривају се неискусном омладином — ни младом нити безазленом — којој се и иначе много што шта одбија на дару, зато што се назива тим именом. Они је тада бране говорећи: „Па младеж је. Ипак треба је оставити на миру. Ако греши, поправиће се. Зашто јој замерити? Зар и ми нисмо грешили у младости?“ Али, ако се успе, тада маторци — који себе хвалисаво називају генерацијом, која је све дала и створила сва велика дела у животу српског народа XX столећа — створивши тим једну етапу више за свој рад, користе се успехом и смеју се у брк малоумним шијацима.[1])

Гледајући по стоти пут поновљен исти маневар, дође ми да им кажем: Имате право! Јер, кад је цела краљевска влада дигла руке од избегличког питања и пропустила повољне прилике, кад га је могла правилно поставити, корисно решити и лепо упутити; кад министарство просвете бригу о повереној јој школској омладини своди на прост формализам, на попуњавање бланкета

---

[1]) Кад год се у току 1917, а још више у 1918 год. од надлежних школских власти хтело што предузети према омладинцима студентима, неуредним у својој дужности, одмах су издвајани југословенски од србијанских, и за прве је долазила порука, боље претња, од југословенског главара у емиграцији: „Не дирајте ми у омладину!“

У вези с тим централа на Крфу увек се оглушивала о све предлоге, који су се тицали те омладине, док је за србијанску, која није била под руком србијанско-југословенске групе, увек било санкције. Наравно да је прва, охрабрена тим, настављала рад

и вођење статистике, у коју ни само не верује; кад министарство иностраних дела сматра да је испунило своју дужност, ако је сваког месеца, тачно на време, исплатило плату и ситним и крупним питомцима Југословенског Одбора и СНБироа, и не питајући чим се ко бави и шта ко ради; и кад министар унутрашњих дела пактира с таквима и штити такве који га, пошто су нашли дарежљивију руку од његове, уцењују његовим васитим писмима; и, најзад, кад сви ти знају да их за све то глава неће заболети, — зашто да не раде тако? Прегаоцу Бог помаже, па и њима који су прегли на послове, које им поверавају њихови овдашњи ментори. И не замерити толико њима колико треба сврдлом прочачкати уши и длетом отворати очи њиховим заштитницима, те да једном виде што им раде љубимци, потчињени органи и овима поверена омладина. Нити питан нити позван, гледам што се ради, констатујем факте, и кад их доведем у везу, налазим доста које чега, чему се нисам надао.

Ономад, 21 јуна, по женевским локалима, у којима се скупљају Југословени и Србијанци, растуран је један памфет, штампан ћирилицом, с потписом „један Југословен“ и наперен против Србије. Колико је карактеристична његова појава у ово доба и у нашој средини, још више је интересантан факат: да су га растурили не Бугари, нити Маџари и Немци, него југословенски студенти, штићеници Југословенског Одбора и СНБироа.

Растурани су не испод руке него јавно. Добио сам два примерка и оставио сам их за колекцију штампаних куриозитета из доба овог светског рата, намењену Народној Библиотеци.

под упуством својих заштитника и увек успевала да се нађе у изузетном положају. Бивало је случајева да представник министра унутрашњих дела у Женеви, обавештен о поступцима појединих, нарочито таквих који су г њему служили, није хтео да изда визу пасоша за одлазак из Швајцарске у савезничке земље, знајући и за њихову друкчију врсту рада, али му је, по захтеву југословенских шефова, наређивано из Солуна, да им је одмах изда А ови тада и школу и сав свој студентски рад на клин па у вандровку и у агитацију за идеје својих заштитника по ђачким колонијама и међу добровољцима, који су долазили из Америке. Та пропаганда и створила је хаос у нашим ђачким колонијама по Француској.

Као и сваки други анонимни спис, и овај ће имати праве вредности тек кад му се сазна аутор, његов извор уопште и ближа побуда његову постанку. Али како његова појава изгледа загонетна још сад, разумљиво је интересовање о пореклу његову. О томе су питали и други, чим су га добили у руке, па сам питао и ја. Растурачи су рекли: да је по својој прилици из Цириха, где су окупљени агенти краља Николе, са Густинчићем, Кривокапићем и Павлом Поповићем на челу. Колико је то тачно, видеће се накнадно. Дотле остаје загонетно како да га растурају југословенски студенти, кад се у памфету шиба и г. Ник. Стојановић! Или да ово није да се Власи не сете?

Тог истог дана по подне добио сам писмени позив на састанак сутрадан у локалу српског консулата. Позив је носио потпис г. Ник. Стојановића, а за разлог састанку назначени су „важни договори".

Сутрадан био сам тамо. Поред сазивача г. Стојановића били су присутни: г г. консуло Ник. Петровић, Милан Сршкић, Д. Гатало, Л. Марковић, М. Грол, Ж. Дачић, Дим. Рошу, Добра Митровић и Вељко Петровић. За предмет разговора и договора истакнута су питања о омладини и о заједничком раду појединих југословенских и србијанских група поводом дан пре тога растуранога памфлета. На овом састанку дознадох да је иницијатор оваких састанака био г. Дачић и да је први састанак имао бити много раније, а овом приликом да је предмет разговору и договору одредио сазивач, који је потписао позиве.

Све то зачудило ме је прилично, знајући, из досадашњег искуства, да су господа из србијанско-југословенске групе пристајали на сличне заједничке састанке само кад им је била потребна сарадња других, кад је требало неку ствар предупредити или другу замазати, покрити се или заклонити сличним договорима, па ма ту и не било ни договора нити какве одлуке.

После кратког разговора о ситницама, дотаћи ће се неко од присутних питања памфлета, рекавши да ће му писац бити г. Милослав Стојадиновић, који је пре месец дана овде држао предавање о југословенском покрету. Г. г. Стојановић и Грол дрекнуше против тога, одбијајући од г. Стојадиновића ауторство. И г. Д. Митровић рече да не потиче од г. Стојадиновића. Тада прво г. Л. Марковић, а потом ја, напоменусмо да смо били на том предавању и

да има израза и реченица у памфлету, које потсећају на предавање г. Стојадиновића. Затим да има истих идеја и да у прилог томе говори и начин излагања. Ја додадох да у памфету има и сасвим нових елемената, као што су онај о листу *La Serbie*, о г. Ник. Стојановићу, о Црној Гори и. т. д., али и таквих израза, као што је реч „платица,“ која се употребљавала с оне стране Дрине и коју често слушамо овде у разговорима са господом из Босне и Херцеговине, и реч „оптужница,“ која потсећа на Босну и на Хрватску, и толико других израза, који ми дају маха да мислим да састављач није био један него више њих, тако да овде имамо уједињену Југославију на једном рђавом послу. Али — додадох — нагађања о састављачу или састављачима споредна је ствар; главно су садржина памфлета, његова појава у ово доба и у нашој средини, смер његов, а изнад свега чудан појав: да га студенти растурају на све стране. На томе се — рекох — треба задржати и о том појаву говорити.

Г. Л. Марковић, говорећи о разним појавама међу нашим студентима, о којима дужност нам је да сви водимо рачуна, а не само представник министарства просвете, изјави да се, како је извештен, спрема некакав чудан конгрес свих југословенских студената из Швајцарске, у Лозани 24. ов. м. и да ће се на њему претресати и такве ствари, за које је незгодно да избију у јавност. Стога пита: шта да се ради, како да се одстране та питања, па, ако је потребно, и да се осујети тај конгрес?

На то г. Ник. Стојановић предлаже да се избегава свака пресија над омладином и сваки савет писмено. Г. Грол иде даље и предлаже: да се уопште не чини ништа нити да се спречава доношење каквих било одлука на конгресу, јер да од њих нема никакве опасности. Ја се умешах питањем: да ту нема и масла наших непријатеља, који ће се користити тим одлукама и јавним претресањем програма спремљенога у Цириху, и да се не дадне новог материјала нашим непријатељима за какву интригу тежега калибра, у првом реду против Србије?

На ово се нико не одазива и дискусија се наставља, губећи се у ситницама и уклањајући се од овог питања, за које ми некакав унутарњи глас говори да представља главну тачку. Најзад, да би се штогод учинило код омладине, и да се на конгресу у Лозани не би ударило правцем против народних интереса, предлаже се: да тамо иде који

од старијих чланова србијанско-југословенске колоније у Женеви, и у првом реду неко од присутних на овом састанку.

Настаде тајац.

Прекида га г. Л. Марковић с изјавом: да ће он ићи сâм и у своје име.

— Идем и ја! рекох.

— Ви тамо не смете ићи! цикну на ме г. Ник. Стојановић.

— А зашто да не смем ићи тамо? упитах, изненађен овим претећим тоном г. Стојановића.

— Ви тамо не смете ићи — понавља г. Стојановић још одлучнијим тоном — јер вас ђаци не воле!

— Онда идем баш зато што је вама, Николи Стојановићу, толико стало да не идем тамо. Сад ми се иде што то ја хоћу; и хоћу да видим то, због чега не смем ићи тамо. Хоћу очигледно да се уверим, зашто ме ђаци не воле и који су то ђаци. А сад па вам кажем: докле год сам био наставник, никад нисам тражио од својих ђака, да ме воле, него да ме поштују као наставника и човека. Стицање љубави код ученика остављао сам онима, којима је то било прече од савесног вршења дужности. Уосталом, ја и од своје рођене деце не захтевам љубави него поштовања према мени, као родитељу.

Сукоб је кратак и врло оштар. Па ипак није сметао, да се настави претрес других питања у вези с омладином. Истакнуто је чудно држање једног дела омладине, кад је реч о Србији и о Маћедонији. Ова према првој заузима готово непријатељско држање, које се не дâ ничим објаснити, док о другој говори као о туђој земљи, а не српској.

— Па није ни чудо, како их уче! добацих.

— А ко су ти? пита г. Грол.

— Чудо, да ви то питате! Желите да знате? То су они што јој причају о федеративној Југославији са Бугарском и предочавају јој Бог зна какве облике те Југославије. То су они што је лиферују Кацарову за аудиторијум, у оскудици довољног броја Бугара у Женеви, да слушају предавање о аутономији Маћедоније и о Солунској Републици; они што воде пропаганду за рачун Бугара, и под видом странаца подмећу своје чланке у *Tribune de Genève*.

— Па ја ту не видим ничег рђавог и за осуду — одговара г. Грол.

— За то ће вас загрлити г. Чемерикић, који клевета Србију и брани Бугаре.

Г. Грол ме је одмах разумео на што се односи ово, па додаје:

— Он је оно говорио из ината.

— Раније рекосте да сте га ви сами уверили да све оно није било истина. Сад пак тврдите да је то било из ината. Што је тачно од ово двоје? Не ваља ниједно; ниједно се не да бранити. А најмање, када се такве ствари посведневно бацају пред Југословене у вашем СНБироу, који о нашим српским стварима не знају ништа, а још мање о односима између Србије и Бугарске.

Најзад дође реч на потребу оснивања друштва под Х именом, од ужег круга људи, који се баве националним пословима. Истаче га г. Л. Марковић пошто је констатовао да међу нама самима нема сталног ближег додира и јединства и да једни од других кријемо ствари, о којима сви треба да су подједнако обавештени.

Ту прилику улучи г. Сршкић да изнесе разлику у мишљењу овдашњих Хрвата и велике већине Срба у основним питањима, па и разлику у концепцији аустријске и српске Југославије, наводећи да је ова друга права Југославија, којој треба сви да тежимо, али да их у првој групи има много, који не могу да се отресу оне прве Југославије. Та гледишта, вели, треба пречистити прво међу нама и пре него се о томе говори коме било другоме, а нарочито омладини. А о томе не може бити речи, ако нема сталног ближег додира, отворенијег и искренијег међусобног општења.

Да то допуним, рекох: „Што нема додира не само између нас Србијанаца с једне и Хрвата и Словенаца с друге стране, него и између Србијанаца и Срба са других страна, криви су они што га намерно прекидају; они што су, као политичари, узели монопол за вођење националне политике и којима њихов лични и партијски интерес налажу да стварају ту подвојеност. Има нас који тражимо тај додир и који смо од првога дана све чинили да ублажимо оштрине, које су постојале; али их има који кидају везе, отклањају додир и стварају све веће препреке. Постоји један неутешан факат: да су на Југословенском Питању досад више радили они што не истичу своје југословенство. Југословени пак, и кад им се нуди сарадња с наше стране, одбијају је, сматрају да им је

непотребна, и саботирају сваку готовост и искреност да се послужи чистој националној ствари“.

Кад је завршен састанак, питао сам се: каква му је била практична сврха?

Јер, на што потрзати поједина питања па преко њих прелазити као магла? Зашто позивати толике људе поводом ономадашњег памфлета, па о овоме не рећи своје мишљење? Зашто говорити о потреби заједничкога рада, а стално радити иза леђа и против сваког споразума, сем оног који би био само њима по вољи? Па шта је друго и овај конгрес југословенске омладине у Лозани, о коме ћуте, ником ништа не говоре, а кад их упитају о томе, одговарају с неизмерно притворном равнодушношћу: Пустите их нека раде што хоће; од тога неће бити опасности. Међутим из дискусије, која се овом приликом водила о омладини и о њену конгресу у Лозани, видело се јасно да су г. г. Стојановић и Грол одавно знали за његове припреме, али да нису налазили за потребно известити о томе и друге, које сада зову на договор, па опет да им ништа не кажу.

То исто вече, после састанка, дознадох да у Лозани неће бити никога од представника србијанско-југословенске групе, али да ће уместо њих бити послан г. Вељко Петровић, да се нађе на руци омладинцима. То је сасвим у систему њихова досадашњег рада. Пошто су спремили све што треба, и преслишали глумце како су научили улоге, маторци ће се повући у јак засенак, пуштајући омладинце, и то оне од старијих, који ће им бити тумачи њихових жеља. У исто време чух да ће тамо доћи и један много матор омладинац, који поодавно у џепу носи спремљену расправу о Југославији са Бугарском у њој.

Дакле, сутра у Лозану на конгрес, да се очигледно уверим зашто не смем ићи тамо.

Ако буде чега интересантног, писаћу ти.....

б.

На конгресу у Лозани 24 јуна.

(Писмо од 26 јуна 1917)

Одлазак на конгрес. — Народни Дом у Лозани. — Партијска пропаганда фалсификатима код омладине. — Отворање конгреса. — Конгресисти и опозиција. — Избор председника конгреса. — Главни предавач и покушај протурања резолуције без дискусије. — Дискусија пре подне. — По подне. — Југославија и Србија — „Чиста кошуља и прљаво тело". — Борба око резолуције. — Југославија у оквиру Аустрије. — Конгрес без резолуције. — Нов састанак за узајамно обавештавање. — Први обрачун са г. Ник. Стојановићем.

Женева, 26 јуна 1917.

...24 јуна био сам у Лозани.

На путу сам се поново, и у више махова, питао чега ли то може бити на омладинском конгресу, у потаји спреманом и изненада сазваном, и зашто да ми г. Стојановић онако заповеднички забрањује да идем тамо.

Од једног Србина, куд и камо боље обавештена о свему што је претходило сазиву конгреса, али који се држао доста закопчан, дознадох да је позната омладинска југословенска група у Цираху тражила да конгрес не сме нипошто бити у Женеви, него у којем другом месту у Швајцарској; да је управа студентског друштва „Виле" у Женеви добила извештај о сазиву конгреса тек пре два три дана; да је ова, не знајући тачно о чему ће тамо бити речи, а бојећи се каквог препада и смицалице, поставила за погодбу: да се претрес дневнога реда врши при затвореним вратима или преко делегата; и да се стога може десити, да обојица, као нечланови студентских друштава, не будемо пуштени на конгрес, а у толико пре што тамо неће бити никога од угледнијих чланова из србијанско-југословенске групе.

У том нам се на половини пута придружи симпатични редактор раније *Tribune de Genève*, а сада *Journal de Genève*, г. Бати, коме је на многа његова питања требало давати објашњења. Услед тога престаје могућност да од добро обавештеног сапутника дознам што више о конгресу и о његовој сврси.

Кад смо пак стигли у Лозану, нас двојица похитали смо да нађемо Народни Дом (Maison du peuple), у коме ће бити конгрес. Мислећи да смо закаснили, морали смо се журити, и то пешке стрмом улицом, која најбрже води

на главни трг. При таквој журби и уз ону стрмину и много млађи и чилији махнуо би се сваког покушаја да запиткује и тражи објашњења, па и ја од мог сапутника. А кад смо изишли на трг, окретасмо се и лево и десно запиткујући мимопролазнике где је Народни Дом.

У оној журби било је прилично муке, док у једној споредној улици, на унутрашњој падини, не нађосмо једну дашчару с пуно већих и мањих преграда, од којих су прве представљале дворане за скупове, а друге одаје за одборе, читаонице и т. д. У једној од тих дворана биће и конгрес југословенских студената. Би ми мало смешан помпезан назив „конгрес“, упоређен с овом дашчаром, али помислих: кад је највећи проповедник мира и љубави међу народима могао угледати света у јаслима неке бедне кошаре, зашто да одавде не сукну кров свет велике идеје, које ће донети среће југословенском народу!

Одмах, на први поглед, уверих се да је тачно обавештење, које добих после оне конференције у консулату: на конгрес није дошао ниједан од крупне господе југословенске. Уместо њих дошли су г. г. Вељко Петровић и Марко Јаковљевић, који ако нису омладина по годинама јесу по школи. Г. Марко донео је у џепу готову расправу о Југославији и о Бугарској. Омладинци под утицајем и заштитом србијанско-југословенске групе у Женеви без мало у потпуном су броју. Приличан је број и оних што се тискају међу омладинце, ма да су давно прецветали, а право место било би им у категорији дефрауданата и дезертера. Видех и приличан број омладинаца, који представљају опозицију тим двема групама. Али је свуда нека мучаљивост и затегнутост, нешто што одаје неповерење и где се само очекује окидање ороза.

Кад сам ушао у „конгресну дворану“, у којој је било неколико лица, упутих се у последњу клупу и седох поред г. Л. Марковића. Одмах нам приђе студенат г. Мехмед Чишић и с једним злурадим осмејком понуди нам да купимо некакву књижицу. Узех један примерак кад и г. Марковић свој. То је штампано предавање г. Милослава Стојадиновића „О Југословенском Покрету“, држано 25 маја т. г. на јавном састанку студентског друштва „Виле“, који је у натпису претворен у Југословенски збор.

Како сам био на том предавању и узео учешћа у дискусији, почех прегледати садржину. Паде ми у очи да су многа места у предавању осетно ретуширана, што сам

још оно вече у дискусији наслућивао и напоменуо, па сам због тога, према мом обичају, одмах бележио све главне и карактерне мисли и изразе. Отуда, кад је још то вече у дискусији г. Грол рекао да није било извесне ствари у предавању, одмах сам му на основу вођених бележака показао да је узалуд порицати истину. Писац је сада то место сасвим изменио на стр. 28, видевши ваљда и сâм да је у предавању био далеко забасао. И таман да наставим разгледање, кад ме г. Марковић гурну лактом, говорећи: „Оставите то па погледајте у додатак! Читајте „Дискусију"!"

Отворих ту страну и почех читати. Ту нађох први разлог зашто није требало да долазим на конгрес: јер ће се ту растурати то јутро из Женеве донесен памфлет против лица која нису са србијанско-југословенском групом, и сметају јој, памфлет са четири одурна фалсификата, свесно извршена у радионици те групе. Од та четири фалсификата, којима се очито ишло у пропаганду код омладине против лица којима су приписани, један се тицао мене. Није ми било право, али сам се одмах одлучио да му првом приликом пронађем творца, јер сам био уверен да су сва четири добачена г. Стојадиновићу, да их тамо унесе.

У то се „конгресна дворана" већ напунила.

Заинтересовани за успех конгреса, кад су толико времена у потаји удешавали ствар, могли су очекивати да ће све ићи као по лоју. Али случај, који у многим приликама игра пресудну улогу, и овде је показао сав свој значај.

Конгрес је отворио један студенат, чије име нисам запамтио. Пошто му је зажелео срећан рад, предложи за председника г. М. Стојадиновића, унапред спремљена за то место. У том тренутку омладинци из опозиције, осетивши на што се смера, повикаше: „А зашто не г. Жику Марковића, студента медецине, вишегодишњег председника бечке „Зоре?" Жика Марковић! Жика Марковић! повикаше поново.

Како први ућуташе, г. Марковић пође к председничком месту.

Сећам га се као средњешколца, како с великом црвеном краватом, окружен друговима, иде улицом и објашњава им политичке програме и теореме, пратећи то живим гестовима. Због тога је, као футбалска лопта, бацан из једне средње школе у Београду у другу.

А овде га гледам за председничким столом, како стоји, с рукама у џеповима, и како отеже намештајући речи, да би се прво разазнао у ситуацији, која му је врло нејасна. Гледам га тако па ћу рећи моме суседу с десне стране: „Овај Колубарац нешто смера. Гледа да добије времена и да се разабере. Уме да баца попа. Кад они буду мислили да су ножем проболи попа и приковали га за земљу, као сеоске рабаџије на друму, и кладе се на сигурно дрешећи кесе, изврнуће им се кец“.

С пуно такта изабрани председник позива првог говорника. Јавља се г. Стојадиновић са написаним предавањем, које је извод из то јутро продаване књижице. Идеје су исте, и исти закључци. Још нешто је исто као и после предавања 25 маја у Женеви: говорник подноси готову резолуцију, тражи да је конгрес усвоји и упорно наваљује исто као раније, али без успеха, као и раније. На то се председник диже и сасвим мирно и хладно додаје: „Прво да саслушамо и друге говорнике, да видимо и друге предлоге за резолуцију, па онда да изаберемо једну“. То вече сазнадох да је опозиција, доцне извештена о конгресу, тако мало била обавештена и тако неспремна дошла на конгрес, да није ни мислила о каквој резолуцији. Стога је само овако председниково држање спречило да се протури резолуција унапред спремљена у Женеви

Како је говор г. Стојадиновића трајао прилично дуго, а конгрес је отворен тек у десет и по часова, остало је мало времена за седницу до подне. На реду је био г. Ник. Смодлака, представник циришке групе *La Yougoslavie*, са исто тако дугачким говором, који је час по нервозно вадио из џепа и враћао га натраг. Председник се, међутим, прилично оријентовао у ситуацији. Гледам га тада, па се смешим, како се дао на објашњавање говора Стојадиновићева, и ударио у похвале омладини, и како, одујмивши тим добру четврт часа, вади часовник, загледа у њ и изјављује: да пре подне има времена још само за једног говорника па и тај не може говорити дуже од 15 минута.

Због тога на место г. Смодлаке добија реч Словенац, г. Влад. Фабијанчић, студенат и чиновник у СНБироу.

У очи самог конгреса, на седници друштва „Вила“ у Женеви, кад су га његови другови, верујући да је он обавештан о томе што ће се радити на конгресу, упитали, он им је рекао да не зна, као и они. Због тога је,

веле, дискутовано и доконано о чему уопште да се говори на конгресу а о чему не. Кад је пак г. Фабијанчић сутрадан добио реч и почео говорити, његови другови из „Виле“ били су изненађени, јер је говорио управо о питањима, о којима се с члановима „Виле“ договорио да се не говори. Уместо да говори о задатку југословенске омладине и о њену раду у иностранству, и он је, као и г. Стојадиновић, потегао питање о унутрашњем уређењу будуће Југославије, државе с неодређеним границама, с најширим аутономијама, са децентрализацијом и плебисцитом, о конституанти која ће одредити облик владавине, непрестано у говору облећући око једне речи, која би целом говору обележила прави карактер, али коју он избегава да каже.

С тим говором, несређеним и нејасним, пуним најсупротнијих начела и идеја, свршен је састанак пре подне и заказан други за по подне у 2 часа.

Треба, дакле, ићи брзо и подмирити се па натраг у Народни Дом. Из „конгресне дворане“ упутих се с неколицином у Café Central и захватисмо један подужи сто. За часак попунише га омладинци из обеју група. Настаде жив разговор. Претреса се шта је било пре подне. Између присталица двеју група осећа се велика разлика у расположењу: конгресисти су весели, њихови противници јако покуњени. Ови други виде како су налетели и дошли на конгрес сасвим неспремни.

У току живог разговора око мене питају ме и једни и други што мислим. Браним се да кажем своје мишљење. „Нећу, велим, да ми се не би рекло да утичем на омладину. Да сачекамо крај конгреса“. Кад се с питањима наваљује, смејући се рекох: „Па ова стара омладина није тако јуначна, како је изгледала и колико прети. Скоро два часа облеће око једне речи, која јој је стално на уснама, па никако да је каже“. Кад питају која је то реч, кажем им нека остане до свршетка конгреса, па ћу им тада рећи. А мислио сам на „федеративну републику“ око које се врти и федерализам и пространа аутономија и децентрализација и нови облик владавине, о коме треба да одлучи Велика Народна Скупштина, изабрана плебисцитом итд., а све по познатом програму србијанско-југословенске групе са седиштем у Женеви и с огранцима по савезничким земљама.

После подне, у заказано време, сви су били пред Народним Домом. Али је рад почео нешто касније.

Одмах се видело да су прошли тренутци изненађења на једној и сигурног успеха на другој страни. Осетило се да су два часа била довољна за прибирање на главној тачци, која је постављена то јутро и која се није могла мимоићи, и поред раније утанчаних уговора.

За мене је одмах било јасно да је кључ ситуације у рукама председника, који ни за длаку није изгубио од свог држања тог јутра, али се очито види да је проучио прилике и да уме да се држи у седлу, а да се то видно не примети. Он се, на први поглед, и даље мучи и натеже, говори о народном уједињењу у начелу, о потребној слози и о заједничком раду омладине, али и поред све привидне равнодушности, посматра своје слушаоце и изводи своје закључке. Најзад, даје реч представнику омладине из опозиције.

Г. Мил. Стојановић, студенат, говори о манифесту свеколике југословенске омладине, с којим треба да изиђе пред Јевропу, и о програму за национални рад омладине; али, кад је већ једном постављено питање основа, на коме се има стварати будућа заједничка држава, не може да га обиђе. На прво питање даје одговор: од Јевропе тражити заједничку, независну државу, у коју ће ући сав српски, хрватски и словеначки живаљ. А на треће одговор је: једноставна држава с атрибутима: једна влада, један парламенат, једна војска, заједничке финансије, једна спољна политика; у опште једна држава а не више, ни слабије ни јаче везаних међу собом — никаква федерација. У тој држави подлога да је демократска и политичке слободе једнаке за све, слобода вероисповести за све; а аутономија делимична у погледу школе, народне економије итд.

Нерасположење код конгресиста изазвано овим првим опозиционим говором, у коме се насупрот њиховом захтеву федеративне подлоге за будућу југословенску државу истиче унитарна држава, још више је појачао први даљи говорник, који дохвата и њих и рад им на конгресу. „Програм г. Стојадиновића, вели студенат г. Моша Демајо, није опасан, али се при свем том не може примити, јер иза себе крије принципе, који одводе државној и друштвеној анархији.“ Таман довољно да на другој страни изазове буру, у којој се чују Фабијанчићеве речи: „Бе-

лежите добро! Ух! Ах!" Говорник, међутим, наставља и, поред осталога, вели: „Није на нама да овде решавамо питање о будућој држави. С каквим се правом ви мешате у тај посао? С каквим се правом омладина, и то један делић њен, истиче да решава ово питање, кад за тај посао има мeродавнијих фактора?"

„Што после тих речи г. Демајо није полетео с трибине уз узвике „доле", то је да се не скрвнави светиња места и свечаност момента," објашњавали су конгресисти. А и иначе на реду је била једна од њихових млађих снага, чији је ред био да изиђе на трибину. Г. Драг. Љубибратић заузима то место и почиње у врло високом тону изјавом: да није реч о уједињењу Југославије са Србијом него Србије са Југославијом!

И загледајући у хартију са записаним говором говорник наставља истичући болест у омладини, која се поткупљује. Не каже ко је тај што је поткупљује, али се разуме да је то српска влада, која штеди од своје деце, да би дала другима више, и ако их је баш међу овима повише, који 150 франака србијанских радо замене са 300 црногорских или примају и једне и друге. Говорник жали народ, који већ пет година нема права да се изјасни. Наравно, то је народ у Србији, који не може да каже своје, док се онај у Хрватској и у Словеначкој спрема, да на својим скуповима прихвати Мајску Декларацију Југословенског Клуба у аустријском парламенту о „слободној" Југославији под сјајним скиптром Хабзбург-Лорена. Осуђује и што се старији политичари мешају у ствари омладине. А то смо нас двоје, троје, који смо из оправдане радозналости дошли да видимо изненађења на конгресу, а не они што су заједно с том омладином спремили конгрес и оне фалсификате, па се повукли у дубоко залеђе, а пустили омладину да казује њихове идеје и жеље. И кад се говорник већ био успео на велику висину, циљајући на жељу оних што желе да се Југославија из ропства аустријског придружи слободној Србији, узвикнуо је: да би то било *навући чисту кошуљу на губаво тело.* Разуме се да је чиста кошуља Југославија а губаво тело Србија!

Ова ругоба политичког васпитаника СНБироа и секције Југословенског Одбора у Женеви узбунила ме је и запитах се у себи: да ми г. Ник. Стојановић није забрањивао доћи на конгрес, да и ово не чујем? Али је и међу омладинцима било таквих, којима је Србија у крви и ра-

нама била мила и драга, те ове говорникове речи дочекаше оштрим протестима. А говорник, збуњен дочеком каквом се није надао, настави са још већом збуњеношћу тврдећи: „да је федерализам Југославије опасан за изједначење у културном погледу;“ за тим „да федерализам олакшава функцију у будућој држави, али да омета народно јединство.“ На те речи конгресисти се прво згледаше међу собом, па стадоше гунђати, видећи да им овај упропасти целу теорију о федерализму. А и говорник осећа колико се збунио и да говори противно идејама конгресиста, чије га гунђање још више збуњује, па изјави скупу: „Збунио сам се, молим вас, одмах ћу завршити.“ Тада скуп удари у кикот, на што говорник, доиста, заврши са својим говором пре него је и мислио и смандрља се са трибине у гомилу.[1])

---

[1]) За карактеристику ове југословенске омладине, чији је члан био и овај говорник, да наведем две ситнице, од којих је прва позната свој српској колонији у Женеви.

Кад је музичка група у најотменијој женевској кавани Café du Nord уобичајила да сваке недеље приреди по једно музикално вече народа из Антанте, па је био дошао ред и на српско вече (јер су и музиканти знали да је у Антанти Србија а не Југославија), отпочело се српском химном „Боже Правде...“ На прве звуке химне Србије захорио се пљесак и сви присутни, у знак поштовања мученичке Србије, дигли су се на ноге. Само за једним столом остају двојица седећи и са неким чудним шеширима на глави, који потсећају на оне католичких попова. То су била два југословенска студента: овај говорник и друг му г. Пјанић. Они једини у једном грдном простору!

То је био знак протеста што се свира „србијанска“ а не југословенска химна „Лепа наша домовина.“

За објашњење овога налазим међу мојим белешкама овај запис под 3 мартом 1918 год.

„Синоћ је у Hôtel London на булвару James Fazy била конференција југословенског друштва „Просвјета.“ Било је предавање студента Словенца г. Влад. Фабијанчића „О плебисциту у Словеначкој,“ једно из низа оних којима фарбају Србе, непосвећене у рад Југословенског Клуба у Бечу на стварању аустријске Југославије у духу Мајске Декларације, представљајући им плебисците у Хрватској и у Словеначкој са смером стварања слободне Југославије. Личи као јаје на јаје, на оно г. Гмајнера о плебисциту у Хрватској. Биће штампано. Наравно, трошком српске владе, која је, како чујем, свом представнику код Југословенског Одбора ставила за то своту на расположење. Дивна пропаганда!

„Чим је свршена конференција, одмах сам изишао из локала. Необично за Женеву: кад сам изишао на булвар James Fazy, била је помрчина; видела се тек по која светиљка на великом размаку. Ишао сам левом страном, хитајући новом мосту. Наједном чујем пред собом речи:

Ако су говорници из групе конгресиста избегавали да кажу што им је било на срцу, из опортуности да се не обелодане намере њихових ментора или из чисто материјалних разлога, г. Павле Бастајић није имао разлога да то крије и рекао је. Као штићенику црногорском, независном од српске владе, њему је то било лакше учинити, и у толико пре што је у идејама циришке групе, која је највише и радила у питању сазива конгреса, у чему јој је г. Бастајић помогао. Овај исповеда да југосло-

---

— Чујеш! То није лепо. На што изазивати?

„Као одговор на то чује се гунђање.

„Преда мном су ишла тројица кроз мрак Онај што је говорио ишао је десно, с раскопчаним горњим капутом, чији се пешеви лелујају; обе су му руке подигнуте, скоро у хоризонтали; глас крупан а говор у јужном наречју. Учини ми се познат из Београда и из Рима. Упознах у њему ефендију.

„Он је говорио свом земљаку, босанско-херцеговачким трибуну. Силуета овога јасна ми је и по ноћи, по ногама, које се при ходу увијају као тир-бушон (срдао за вађење чепова). Овај је ишао у истом реду с лева у раздаљини три корака, а за њима трећи на правилном одстојању од обојице, тако да су правили равнострани троугао.

„Ишао сам брже од њих и хтео сам да их пређем. У томе чујем глас ефендијин:

— Што ће провоцирање? Јер то је провоцирање. Ти си тамо у Одбору, па што не спречаваш такав рад. То не ваља. Ти си дужан да томе станеш на пут. То пада и сувише у очи, и вређа. Природно је. Кажем ти да не ваља.

— Ја знам што радим, одговара трибун. Ја водим своју политику.

„Пожурих и мимоиђох их.

„Чуо сам ради чега је ефендија запео чак из Лондона. Помислих да се то не тиче те ствари. Али кад сам се данас нашао с неким београђанима, један од њих, г. П. О. рече да је ефендија синоћ био за њиховим столом, где је причан случај с оном двојицом југословенских студената у Kafé du Nord и њихово понашање за време свирања српске химне, и да је оштро протестовано против таког понашања омладинаца, који примају стипендије од српске владе и уздарја, која србијански студенти могу само да прижељкују, али не и да имају.

„Тог питања тицао се разговор оне двојице ноћу на булвару.

„Дакле, стара порука младежи овго: Бриши Србију где год стигнеш и на место ње гурај Југославију, у духу Мајске Декларације. са хрватским државним правом и хрватском химном!

„Шта све није у стању да учини поманиталост!

И онда сам жалио па и данас жалим поступке ових младих људи, што су се поводили за „идеализмом" људи, који су и онда пунили па и данас пуне своје џепове, увек под видом ради и пожртвовања за народ. Можда се ови млади људи кају данас, ако виде у чему је „идеализам" тих њихових учитеља из оног доба!

венска нација има пред собом двојак циљ: индивидуални и социјални, и нека се угледа на руску револуцију и демократију. Затим се осврће на противнике омладине и југославенског народа. Стојадиновићева брошира служи му за извор, и за доказ свом тврђењу наводи моје име и приписане ми речи, штампане масним словима у њој (на што сам гласно довикнуо: „Фалсификат који нека вам објасни г. Стојадиновић," али овај оћута), и у кратком говору закључује да ће југословенска нација постићи свој задатак у републици.[1])

Затим се ређа читав низ говорника, који немају кад да развију свој програм, јер им председник конгреса даје само по десет минута. Далматинац Дујмов изјављује да се омладина у иностранству не бави главним својим задатком: одбраном свог народа и пропагандом против свог спољашњег непријатеља него маштаријама о уређењу државе која не постоји, и како омладина ради, ко зна хоће ли и постојати. Техничар Цветковић је против социјализма, осуђује омладину која говори о свему, само не о свом правом задатку, али се губи у општим идејама. Председник друштва „Виле", г. Божовић не користи се ни са датих му десет минута: у врло кратком говору спомиње Црну Гору и потребу њеног спајања са Србијом, што треба да претходи осталом уједињењу. Г-ца Лепосава Ђорђевићева брани Стојадиновићев програм, говори о претњи да се студентима одузму стипендије и тражи опште право гласа, па и за жене. Најзад, медицинер Спиридоновић тражи српски а не туђ демократизам.

---

[1]) Млад човек, довољно интелигентан, од кога би у друкчијим приликама, у друкчијој а не у онако разобручаној и разорној средини, постао друкчији радник. Због његових екстремних идеја, србијанско-југословенска група истицала га је напред. Уживао је помоћ из Serbian Relief Fond, по препоруци њеној. Кад је због својих поступака, после појаве руске револуције, био лишен те помоћи, помагала га је кришом та група У доба овог конгреса био је црногорски стипендист и радио је с циришком дефетистичком групом, која је била свачија само не српска нити права југословенска, и њему је додељена улога да каже интимну жељу „југословенске нације у формацији." После свршеног рата, кад су немачки националци, под видом комуниста, покушали да у Швајцарској заведу раднички терор, и дуготрпељива Швајцарска морала прибећи насилним мерама да успостави ред, очистила је своју територију од „нежељених". Тада је и овај отеран са швајцарске територије. Југославија, која је у се примила и обезбедила толике дефетисте из времена рата у Швајцарској, а нарочито циришке, примиће и њега, можда, јер осећа потребе за таквима.

Пошто је завршена листа говорника, председник, ради објашњења, даје реч прво г. Фабијанчићу, који осуђује омладину, која је без програма уопште, па и на конгресу; а потом г. Стојадиновићу, који окретно пледира за свој програм. Умешан и окретан, извежбан на партијским зборовима још у Србији, рукујући вешто с фразама и у пози трибуна, он подешава вешто према својим слушаоцима много мање спремнима за претресање сличних питања. У тој игри, којом тежи да их придобије те да, као резолуцију, усвоје што је он предложио, једини му је партнер председник конгреса, који, како видим, хоће да од конгреса учини partie remie, да конгресисте истера на чистину и да се не донесе никаква одлука. И доиста г. Марковић, с ретком виртуозношћу, окреће лево и десно, заобилазећи око главне ствари и најзад износи: пошто се из говора на конгресу види да је главно питање о начину уједињења Јужних Словена у једну државу и о уређењу те будуће заједничке државе, и пошто о томе постоје два гледишта и два вредлога, предлаже: да се, по обичају који постоји у сличним приликама, а ради достојанства омладине и постигнућа циља, изабере ужи одбор од непарног броја чланова, који ће се постарати да помири два предлога и из њих створи један, који ће скуп усвојити већином гласова. Па, и не чекајући одговор, узима четири говорника из једне и четири из друге групе, и промрмљавши своје име, одреди себе за деветога.

Тај гест спасао је ситуацију и отклонио извесну тучу, да је остављено гласању, јер су, као конгресисти, хтели да гласају и који нису студенти и дефрауданти којима ту уопште није било места, а за које њихови противници из опозиције нису хтели да чују.

И чим је то учинио, председник је објавио одмор, који ће трајати час и по, а за то време радиће ужи одбор на стилизовању заједничке резолуције.

Тај рад деветорице при затвореним вратима, према томе што се сазнало касније, обелоданио је карактер и намере конгреса југословенске омладине у Швајцарској, кришом спремана већ од толико месеца.

Конгресисти, са г. Стојадиновићем на челу, тражили су да се прими предлог овога, који говори о уједињењу не улазећи у питање просторности те будуће државе, прелазећи преко сваког помена Србије и улазећи у такве појединости, којима се новој држави одређује карактер

друкчији него што га желе прави Срби на свима странама. Опозиција је била против тог предлога, гледајући у њему безразложно ниподаштавање Србије, брисање њене улоге, њено изједначење с буди каквом покрајином; видели су упућивање на републику, а у федерацији узрок државне слабости у будућности, слабу отпорну снагу према спољашњим непријатељима. Али су се уздржавали да то отворено истакну, а још мање своје стечено уверење, да се иза тога програма крије читава група политичара и интелектуалаца србијанских и јуиословенских, који су против тога да се ма како и само именом истаке Србија. Стога су навели да се такав предлог не може примити зато што у себи има појединости, које не могу бити предмет програма југословенске омладине.

Насупрот предлогу конгресиста опозиција је истакла други с најопштијим идејама, тражећи „уједињење свих Словенаца, Хрвата и Срба са *Србијом и Црном Гором* у једну једноставну, самосталну ни од кога независну државу на демократској основи," и с атрибутима које је навео студенат Стојановић. Конгресисти су то одбили не хотећи да чују за речи „са Србијом и Црном Гором." Тада један из опозиције, видећи толику упорност конгресиста против речи „са Србијом и Црном Гором," пође корак унапред и предложи редакцију: „уједињење свих Словенаца, Хрвата и Срба са Србијом и Црном Гором, *и изван Хабзбуршке Монархије,* у једну једноставну, самосталну и ни од кога независну државу, на демократској основи засновану." Али је тек та редакција наишла на најодлучнији отпор конгресиста.

Кад је после два часа поново отворен скуп, председник је саопштио резултат договора: да се није могло доћи до једне резолуције, пошто су обе противне стране упорно остале при својим гледиштима. Затим додаде: „Кад се и у овако јасном, основном питању не може доћи до споразума, значи да је конгрес промашио свој задатак."

На то конгресисти надају ларму и траже да се гласањем реши питање резолуције. Али председник не пристаје на то изјављујући да је пре рада ужег одбора јасно рекао: да тај ужи одбор има да од два предлога састави једну резолуцију, да помири оба гледишта и да ту заједничку редакцију поднесе конгресу на одобрење. И према томе што је конгрес пристао на то, сад се одлука не може мењати. Уместо тога конгрес се има распустити,

делегати ће известити своје дружине о резултату, у свима дружинама питање ће бити узето у претрес и у студију, и кад оно сазри, сазваће се нов конгрес.

С тим је и распуштен конгрес југословенске омладине у Швајцарској, одржан 24 јуна 1917 у Народном Дому у Лозани.

Конгресисти су били прво бесни, а потом утучени. Исто тако и изасланици СНБироа, послани да се нађу на руци конгресној омладини. Изишли су покуњени из конгресне дворане, оставивши на миру у џепу рукописе, које су, као гости, желели приказати конгресу. Тако се није дала прилика ни г. Марку Јаковљевићу, да пред конгресом развије своје идеје о несрпској Маћедонији и о Бугарској у уједињеној Југославији.[1])

Како је тог дана у Швајцарским листовима објављена вест о иступању самосталских и напредњачких министара из кабинета г. Пашића на Крфу и о образовању чисто радикалног кабинета, група србијанско-југословенска у Женеви примила је извештај о неуспелом конгресу у Лозани с највећим негодовањем. Сутрадан по томе „убоги сиромах“ М. С. у љутини рекао је: „Сад ћемо ми отпочети борбу на слободној швајцарској територији и против владе и против свих других. Покренућемо, ако је потребно, не један, него шест листова.“ Али ја сумњам у његову дарежљивост.

Три дана после тога, у среду 27 јуна, поново је сазвана конференција у консулату.

На њој је било два пута више присутних него раније, а отворио ју је г. Петровић, консуо.

Предмет „договора“ била је брига око студената, који ударају странпутицом и о потреби што чешће измене мисли међу нама, старијима.

У питању о студентима било је двојаког мишљења. Прво је било чланова србијанско-југословенске групе: да студенти, можда (увек неодређено „можда“) греше, али да над њима никад не треба вршити пресију. Они су младићи који хоће да мисле својом главом. Можда (опет „можда!“) немају искуства и подложни су утицају са стране (само никад с њихове!) Зато им треба мирно при-

---

[1]) У чему кад није успео тада, покушао је да развије на конференцији на Петров-дан у вече, али је одмах ућуткан од присутних.

ступати (чак и кад су неприступачни сваком разлогу, као појединци од њихових). Конгрес у Лозани био је безазлена ствар (зато ми је и забрањивао да видим ту „безазлену ствар,") у коју други не треба да се мешају (пошто је унапред било удешено све што су они хтели). Друго је мишљење било супротно томе.

Интересантно је да су говорници из те групе то вече, г. г. Грол, Чемерикић, Н. Стојановић, Ђ. Паунковић и Милош Савчић стално истицали како су руска револуција и улазак Америке у рат од утицаја да *и Србија мења политичку платформу и тражи нову политичку оријентацију*, фраза коју понављају, као и студенти конгресисти на конгресу у Лозани, никад ближе не одређујући у чему су нова платформа и нова политичка оријентација.

Слушао сам то и ћутао, не хотећи напуштати резерву, за коју сам се био одлучио, да им не кажем све што осећам.

Са друге стране говорили су г. г. Мил. Андоновић, Л. Марковић, Мил. Ђорђевић и проф. Лалевић, који, не одричући потребу студентима да се баве политиком, траже да бар у данашњим приликама њихове енунцијације и политичке манифестације не долазе у сукоб са политиком владе, главног Југословенског Одбора и интереса земље и народа.

Слушао сам и ове говорнике, ћутао сам, али се у себи смејао њиховој простодушности, где траже да политика, коју воде студенти, не дивергира од оне коју воде србијанска влада и Југословенски Одбор, а не виде да прво ова два фактора не воде једну исту политику, и да су и онаква политика студената и онај конгрес у Лозани под утицајем другога од тих двају фактора, који је и раније водио, и да данас нарочито води своју посебну политику.

У току ове конференције у неколико пута укрштани су мачеви између појединаца с обе стране. Секунданти су били нервознији од самих бораца. Г. Андоновић не могаде а да не покрене питање о досадашњим памфлетима увек напереним против Србије. Кад се г. Грол умеша упадицама, покушавајући да то правда или представљајући их безначајним појавама, г. Андоновић га, по свом обичају, жучно одби.

Ја сам непрестано ћутао, све док ми се у једном тренутку г. Стојановић не обрати речима: „А што ви ћу-

тите, г. Томићу, о овом студентском питању, које вас толико интересује?“

Осетивши у тим речима не искреност него сву срачунату пакост, изражену с нарочитом намером, не могох, најзад, а да му не одговорим:

— Ћутим зато што би ми било непријатно да кажем све што треба и што осећам. А некима од вас било би још непријатније. Ћутим зато што сам на том безазленом скупу, како ви називате конгрес југословенске омладине у Лозани, чуо и осетио ствари, које служе на срамоту тој омладини и њеним менторима. Као што видите, ја одох у Лозану, и против ваше забране, и не кајем се. Сад знам зашто сте ми забрањивали да идем тамо. Прво, да не видим свеже растурени памфлет.

— То је из Цириха. Писали су га Црногорци.

— Не тај на који мислите, него други што га прећуткујете. Онај фалсификат у брошири Стојадиновићевој, који је састављан у СНБироу, на коме ако нисте ви сарађивали, знали сте за њ, и ви и остали, и да ће бити растуран на студентском конгресу у Лозани. Породиљу тог недоношчета пронашао сам. Стидела се свог плода. А знају му се и бабице. Сад да видимо какве ће бити бабине, којима ћете даривати породиљу и дете из дивљега брака. А најглавније, оно што се рекло на том конгресу и што се имало донети као одлука „слободне југословенске омладине у Швајцарској“ и раструбити на све стране помоћу Руске Телеграфске Агенције, па и у Аустрију — то је срамота, која не пада на главу ове ни тако младе ни тако безазлене омладине, него оних што су је упутили на то, па сада перу руке.“

На прве речи г. Стојановић се стао церити, затим мргодити и најзад бледети, па се повуче у дно одаје, да седне на столицу. Ја се окренух на другу страну и хтедох у другу одају, јер ми беше тешко даље гледати ове људе пред собом. Не хтедох да му кажем и то да је конгрес слободне југословенске омладине у Лозани разголитио аустријску Југославију, Југославију из Мајске Деклерације Југословенскога Клуба у Бечу, и да је сада јасно зашто ова омладина неће да чује за уједињење „Југославије са Србијом и Црном Гором,“ а још мање „изван Хабзбуршке Монархије“. Окренувши се да пођем на ту страну ударих на г. Добру Митровића, који с десном руком на слепоочници и са пренераженим лицем хоће да каже: страшно!

На тај мимички говор рекох му гласно:

— Кад хоћемо да васпитавамо и да спасавамо децу, прво да се ми матори поучимо о моралу и дужности. Али је ово само почетак, а доћи ће на ред и остало. Боже здравља!

В.

Борба фалсификатима.

(Из бележака под 1 јулом 1917 год).

Предавање г. М. Стојадиновића у „Вили" 25 маја — Покушај протурања резолуције. — Дискусија. — Реч омладини о њеним задацима и пример за углед. — Предавање од 25 маја растура се на омладинском конгресу — Фалсификати у тој брошири. — Смер са фалсификатима. — Творци фалсификата. — Србијанско југословенска група и омладина.

---

24 маја добио сам позив од управе „Виле", друштва југословенских студената у Женеви, за предавање г. Милосава Стојадиновића „О југословенском покрету", које ће бити сутрадан у вече у српском ресторану, у Rue du Rhône.

У позиву је стајало: „Тенденција овог предавања је изразито национална и циља на то да у строго начелном излагању и слободној дискусији омогући корисну измену мисли у оквиру нас самих. Како су политичке дискусије, инспирисане идеалним обзирима према својој нацији, од највеће користи, то управа поменутога друштва срдачио позива и моли за што обилатију посету".

Не знајући ништа од свега што је преходило овом предавању, као и позиву, а најмање да управа друштва „Виле" навлаш није хтела да ме позове на предавање, и да сам позван тек на захтев г. Мил. Андоновића, професора — који је то учинио кад је сазнао да нисам зван — отишао сам на то предавање 25 маја, мислећи да се тим одужујем пажњи омладинаца, коју ми указују.

Не знајући ништа о свему томе, нисам имао разлога стварати у себи предуверење о предавању, о тежњи са њим и у ком ће правцу предавач развијати своју тему. Али већ после првих његових речи, извадио сам бележник из џепа и стао бележити главне мисли и карактеристична

места, која су ме потсећала и често непосредно упућивала на загонетну акцију србијанско-југословенске групе у Женеви, окупљене око повлашћенога СНБироа. Стао сам бележити реченице и идеје, које су ме потсећале на тај извор, једно због тога, а друго да их имам тачно записане, ако узмем учешћа у дискусији. У колико се пак предавање више дуљило и све више нагомилавао број разних питања у њему, потреба за тим бележењем показивала се све већом. У току, по предавању отворене, дискусије корист од тога показала се очигледном.

Ако ме је пажљиво слушање предавања упутило на везу његову са србијанско-југословенском групом, у томе ме је утврдио покушај предавачев по завршеном предавању.

Јер, кад је завршио своје предавање, и не дајући маха присутнима да се разаберу у мноштву натрпаних питања и појединости, међу којима је најмање речи било о југословенском покрету, наставио је читати унапред спремљену резолуцију, тражећи од присутних да је, као збор, одмах усвоје. То ме потсетило на уобичајену процедуру на патриотским зборовима, где се, после говора унапред одређених говорника, чита већ готова резолуција. Али шта ће то овде — питао сам се — и зар изгласавање резолуције и пре обећаване дискусије? Или да се тим изгласавањем просто не избегава свака дискусија? И чему све то, кад се у позиву нарочито наглашавало „у строго начелном излагању и слободној дискусији омогућити корисну измену мисли између нас самих“? Најзад, на што резолуција, кад је и предавању и скупу даван карактер потребног узајамног обавештавања?

То ми је изгледало сумњиво, али се у тим тренуцима нисам старао да разјасним загонетку. Предавач, међутим, није успео да протури свој текст резолуције. Присутни су тражили да се прво отвори дискусија о предмету предавања и о појединим тачкама у њему, па тек тада да се одлучује, тако да одлука у истини буде резултат зборисања.

Тако је било. Поведена је дискусија, која је својим развојем и током прешла преко те унапред спремљене резолуције, представила је сасвим непотребном, ни најмање не слутећи да ће требати пун нов месец дана рада „здружених снага“, да спреми конгрес у Лозани, да се на овоме поново покуша са протурањем исто тако унапред спремљене резолуције, и опет да се не успе.

У овој дискусији и ја сам се јавио за реч.

Кад сам је, по реду, добио, замерио сам предавачу што у своме предавању има много фраза а мало факата и да пружа много више прочитанога него сваренога. Обраћајући се пак омладинцима — у које су се убацили и предавач и маторији од њега — пребацио сам им, на основу сазнања и посведневнога посматрања, што не уче више, што не посматрају довољно и самостално и што се озбиљније не спремају за живот, за позив и за дужности које их очекују сутрадан у домовини, међутим се лаћају најтежих социјалних и државних проблема, који се не решавају ни октроисањем с које било стране нити маказама по каквом било моделу, па ма и најбољем. Они су чак готови да реше најтеже проблеме па и проблем о уређењу једне државе, док ја на целом скупу не видим ниједног у стању да уреди најобичнију општину, која би, наравно, напредовала. Тако се не ради. Решење тих питања представља резултат систематског и правилно упућеног рада и скупина и многих чинилаца, и то у дугом току времена. До тога решења долази се еволуцијом, која не искључује сталну утакмицу и борбу, али не и револуцијом, коју истиче предавач.

Омладина, рекох даље, има пред собом разне задатке, и то у еволуционим етапама а не у вратоломним скоковима, који, неодмерени, воде у провалију. Њено је прво да учи и да научи. И у овако тешким приликама то јој је омогућено. Зато је ту. Нека у исто време посматра, јер има шта да посматра у средини, у којој се налази. И кад једног дана уђе у народ са стварним знањем и пречишћеним појмовима, нека се постара да упозна свој народ, и добро и зло у њему, па да примењује и подиже добро и корисно, а сузбија зло. Кад пак уђе у политику и стави се на чело народу, нека у политику уноси здравог морала па да испред себе потискује све што је парламентарним животом окужено и омлитавело. Од омладине нико не тражи да не мисли о политици. Напротив њено је да се спрема за прави политички живот. Јер, ако се државни и политички живот и његов напредак не може замислити без партија и борбе, треба знати да само придолазак новог и свежег елемента, што га представља здрава, високога морала и радна омладина, може помоћи препорођају политичких партија и напретку

државе. То су нове интелектуалне и моралне снаге, које дају импулса за корисан рад у свима правцима.

Нагласих да је сада за њих, омладину, период спремања, и да се сада не траћи узалуд драгоцено време. Међутим, доћи ће брзо време, кад ће стечено знање примењивати на националном терену, али ће свој задатак испунити само ако се одржи на моралној висини, не допуштајући да је ма ко у политици злоупотребљава нити да гази преко ње, као преко привременог моста, који професионалне политичаре води њиховим посебним циљевима а не општој користи. Да не дође до тога, има једно сигурно средство: да сваки појединац испече свој посао, који ће га учинити независним и дати му поуздања у се. Јер ко не испече свој занат, да има насушнога хлеба камо се окрене, ко се не васпита за независнога и нема поуздања у себе самога, тај се подаје туђем утицају, тај постаје средство у туђим рукама, служи туђим циљевима, који су често и прљави. И тек кад сваки омладинац, испече занат који је изабрао — а сад је у срећној прилици да га изучи — кад стекне уверења у своју личну вредност и поуздања да ће поштеним радом увек заслужити свој хлеб, не повијајући кичме, и кад са себе збаци сав бирократски баласт па се с искреном љубављу буде дао на рад у своме народу — извршиће своју социјалну улогу; а прва и права награда биће му, кад једнога дана у напретку своје околине буде осетио видан успех свога рада.

Не, дакле, речи него дела; не фразе него зреле идеје праћене радом, који ствара и васпитава; ето, то, инспирисано здравим моралом, води правом напретку, за којим омладина мора да тежи.

Напоменух да је дужност омладине служити свом народу, али и спремати се да га води. После других примера истакох жалостан појав: да су понегде полицајци више радили на побољшању хигијенских погодаба у народу него лекари с дипломом у џепу, а без љубави у свом срцу за народ. Зашто? Само зато што су први имали јачег личног додира с народом па су више осетили тешкоће од којих је патио народ.

Али, насупрот томе, наведох пример идеалног лекара, Чеха по народности, д-р Ферду Хаусмана, који је био у Алексинцу и у Кучеву. Тај је био дошао у Србију из Прага са главом пуном социјалистичких формула, али и са знањем и расположењем да ради у народу. Међутим,

чим је дошао на терен и приступио раду, и радом ступио у најближи додир с народом, осетио је како се у њему врши нека чудна еволуција духа, како мршаве политичке идеје падају пред лекарским му и социјалним задатком, али и да за овим испуњеним задатком буја његов утицај на масу, на простог сељака, као и љубав те масе према њему. У сталном додиру с народом и најсавесније вршеној хуманој дужности, његов је социјализам изгубио сваку фразу и реторику политиканата, и добио у исто време најреалнију и најидеалнију примену.

Тај лекар није чекао да му, са даљине од двадесет и више километара, по чагљевитим и каменитим путовима, у воловским колима, доводе тешке болеснике, који испуштају душу пре него виде лекара, него је сâм ишао по срезу и тражио болеснике. Кад је у свом крају осетио пелагру, одмах се дао на њено проучавање и искорењивао је узроке. Половину свога хонорара давао је сиромашним ученицима алексиначке Учитељске Школе. Кад му механџија у месту становања не би исплатио хонорар, није га тужио суду, него би одвео кога од гладних ученика Учитељске Школе своме дужнику и рекао би му: „Овоме ћеш давати за сваки оброк толико хлеба и толико јела, а он ће јести, док не поједе колико ми дугујеш!“ Кад би му сељак донео јагње на поклон, позвао би друге сиромашне ученике, склоњене у једној уџери, коју су ови звали својом „менажом“, и рекао би им: „Ево вам, кожу одерите и продајте, купите хлеба и платите печење, па поједите месо и хлеб“. Кад је од срезова чији је био лекар, добио додатак, за половину своте подигао је кућицу — то му је била амбуланта — а за другу набавио лекова; свако пре подне ко год је дошао, добио је лакарску негу и бесплатних лекова, а по подне лекар је крстарио по срезу и тражио болеснике. Од свештеника, који су читали молитву на српском за грош, а на туђем језику за четири гроша, кад му дођу под руку, узимао је вишак и трошио на сиромашне и болесне учитеље, које је и у најудаљенијем селу обилазио неколико пута недељно и бесплатно лечио.

Био је странац у нашој држави, али је радио с више преданости него најсрбастији Србин. Он је знао што вреди и да за њ свуда има хлеба. Помагао је сваки културни подухват. Ту је био увек међу првима. Био је интелигентан па се разазнао и у политичкој ситуацији; имао је своје

мишљење и својих симпатија. Разумео је и свој положај, као странца, али није давао да се ико над њим натреса. Било је то у доба после венчања краља Александра са Драгом Машин. Писац књиге о војводи Луњевици дошао је у његову варошицу да летује и да се лечи у свежем вавдуху. Понео је собом читаве \ дењкове своје књижице, и њом је, по номиналној цени, плаћао све што би купио по дућанима паланчице, као и механџији код кога је становао и хранио се. Свет се мргодио али и ћутао. Нико није смео да писне, јер је ту полиција, да га шчепа за гушу. Само је један имао храбрости да са два примерка војводе Луњевице распали писца по лицу. То је био тај лекар, који листовима од „војводе Луњевице“ није могао завијати ране својим болесницима нити од њих правити пилуле. Полиција га је за то оптужила, као за lèse majesté а и другови су повели кампању што бесплатно лечи народ. То га није уплашило; за њега је било хлеба камо се макне. Једног дана дигао је своју чергу и отишао у Чешку. Он није ништа изгубио; изгубила је Србија. Он је добио и морално и материјално. Ето, то је био потпун човек, у моралном погледу!

А за опште право гласа, о коме је нарочито говорио предавач, рекао сам да оно демократији није сврха него средство. То је право, условљено погодбама, међу којима су на првом месту писменост и спремност грађана за политички живот. Колико велику улогу при томе игра писменост, доказ је што су многе, у политичком и културном погледу, напредније државе од наше, условиле право гласа писменошћу сваког грађанина. Ово је немогуће код нас одмах постићи, или се томе мора тежити. Омладина, пак, кад уђе у стварни политички живот, нека мисли на то да само писмени и за политички живот васпитани грађани пружају сву гарантију и корист заједници употребом општег права гласа.[1])

---

[1]) Вођ Југословена у емиграцији и највиши заштитник југословенских омладинаца с ових конференција и конгреса, г. Dr. A. Трумбић, на овогодишњој прослави Зрињског и Франкопана у Загребу држао је дуг говор, у коме је, поред осталога, рекао: „Без културе народ није народ него маса људи. Туђинска власт оставила је наш народ на ниском степену, и то је најјачи узрок и оправдање њене пропасти у нашој земљи...

„Град је више израђај туђинскога духа но народног. Село је жртва Више од 70% је неписмених људи. Сељак обрађује земљу најпримитивније. Подићи културно сељака, да се он просвијетли и

Предавање г. Стојадиновића било је потом штампано и брошире су донесене у Лозану оно јутро конгреса да се тамо растурају.

Студентска конференција од 25 маја претворена је тамо у „Југословенски збор“, само предавање на многим местима преправљено, и дат му је додатак о дискусији вођеној после предавања, где је извршен читав низ фалсификата, у говорима свих који не припадају србијанско-југословенској групи.

Први од учесника у дискусији био је професор београдског универзитета г. М. Андоновић. Он је с једне стране очински пребацио предавачу, као свом ранијем ученику из геодетске школе, што мало зна а много тражи, а потом распалио по политичким партијама, бранећи међутим Србију и њене тековине, које се не стичу лако нити за један дан. Затим је пребацио предавачу што се лаћа ствари, које пребацују његову моћ и што наопако представља ствари. А да осоколи омладину на заједнички рад, у једном тренутку рекао јој је текстуално ове речи: „Ја, господо, не знам овде ни за Србе, ни за Хрвате ни за Словенце — ја знам само за Југословене“.

Те његове речи измењене су у сасвим обрнутом смислу. У Стојадиновићевој брошири, на страни 46, стоји наштампано: „Ја, господо, не знам ни за Хрвате ни за Словенце, ја знам само за Србе“.

Мени је подмеунуто да сам рекао: „Тако на пр. он тражи опште право гласа за народ (т. ј. Стојадиновић). То не може да буде, и, ако се жели добра општој заједници, треба благовремено сузбити тако екстремне захтеве. Како у Србији има 80 од сто неписмених, то ако би се дало право гласа овој неписменој маси, ова би упропастила државу за врло кратко време (Бурно негодовање збора. Добацивање: „Образујте Ви армију писмених, а извадите неписмене из ровова! — Зар се тако манифестује браство с Хрватима и Словенцима, када 80 од сто

постане агилан и рационалан у искоришћавању земље, која нам даје средстава и сокове — нашега живота то је задатак. Град је наша и народна имовина, као и село. Стога нећемо борбу између њих са уништавањем. Ова два органа нашега живота треба привести њиховом народном задатку, а то је: повратити град народу а село култури“.

Данас тако, а онда се није хтело чути за народ, за ту масу, кога се тражила само гласачка куглица и да буде маса људи, ља, управо ово што се сада осуђује.

v

Срба искључујете права гласа“?). Ми, господо, имамо у Србији више демократизма но што то тражи и сам социјализам. Ја сам видео паметне људе, који се одричу социјализма кад дођу Србију, јер ова далеко више пружа (Смех). Студенти нека се одреку политике и нека то преостане нама старијима. Дужност је њихова да се добро уче у школи“.

Исто тако подметнуто је г. др. Л. Марковићу и студенту Мих. Стојановићу да су рекли сасвим супротно ономе чега је било у њиховим говорима.

Кад су мој говор и говори осталих неприпадника србијанско-југословенској групи у Женеви, овако фалсификовани, природно је да није било ни помена од тамо наведених упадица на „Југословенском збору“, на коме се није могла провући унапред спремљена резолуција. Јер, да их је било, заиста их не бих оставио без одговора. На ону прву одговорио бих: „Да, заиста треба сачувати животе честитих неписмених Срба, који по рововима губе здравље и животе, а наћи начина како да се на њихово место пошљу дефрауданти, дезертери и „Југословени“ који завлаче руке у кесе оних по рововима и из захвалности на сваком кораку бацају се блатом на Србију, за чије ослобођење гину први. Јесте, али како да се ови јунаци открпе од југовине и хладовине, а многи и од аустријске бандере и меког крила краља Николе“? А на другу упадицу: „Баш ти „Југословени“ немају шта да жале за изгубљеним гласовима неписмених Срба, јер су они ти што не престају истицати потребу завођења гласа за писмено женскиње, да би тим гласовима надгласали неписмене „Влахе“, којима признају једино да се знају бити. Зато је једном Србину из Банавине, овде присутноме — кад је рекао да женама, мајкама и сестрама и пунолетним кћерима погинулих бораца за слободу на српском и на добруџанском фронту треба дати право да гласају на место својих мужева, својих синова, своје браће и очева, на чијим се костима ствара права а не аустријска Југославија — одговорено: „Таман! па да будемо надгласани!“

На онакве упадице неминовно би следовао овакав одговор.

Док сам, после читања „Дискусије,“ у брошири размишљао о овом средству југословенске пропаганде у емиграцији, почео је рад „конгреса“ југословенске омладине. Оста-

вих се тог размишљања па стадох пратити ток и бележити. Али је, и против моје жеље, с времена на време навраћала мисао о овим фалсификатима, о смеру с њима и о књижици то јутро донесеној из Женеве и растураној на конгресу, нама за паре а омладини бесплатно. Навраћале су се и претеће речи г. Николе Стојановића да не смем долазити на овај конгрес зато што ме омладина не воли. Сад сам видео и зашто не треба да ме воли и у себи сам мислио: А како и да ме воли, кад ме овако представљате њој!

И док сам пратио рад конгреса, одлучио сам се да кујем гвожђе, док је вруће.

Зато, чим је настао први одмор, потражио сам г. Стојадиновића. Нашао сам га пред улазом у конгресну дашчару, показао сам му стр. 46 и 47 његове брошире, издане о трошку србијанског, још тада републиканског посланика, који не даје одмора картама у Женеви, и упитао сам га:

— Шта је ово, млади господине? Чему ови фалсификати и подметање?

— Тако су ми казали да сте ви рекли. Ја сâм нисам могао бележити шта је ко рекао. Г. Вељко Петровић рекао ми је да сте ви то говорили. Ја сам то унео по његову казивању — одговори г. Стојадиновић.

— То Вас ни најмање не извињава, г. Стојадиновићу. Јер ако нисте бележили туђе говоре, слушали сте их и знате добро да у њима није било ових глупости, као ни упадица. Ви тако исто добро знате чему ће послужити ови фалсификати и ова подметања. Нисте толико наивни, да су вам подвалили.

Како је песник „Родољубивих песама“ био ту на домаку, приђох му, држећи једном руком за капут г. Стојадиновића а у другој броширу. Ту је било још и других лица. Показах му пред овима наведене стране из брошире и ослових га:

— Г. Стојадиновић каже да сте му Ви саопштили ове белешке о мом говору у дискусији поводом његова предавања 25 маја. Дакле, то је ваша редакција! То су ваши фалсификати, јел' те?

— Па, па... па... ја, ја... ја... чи, чи... ни... ни... стаде муцати и увијати песник.

— Срамота је и за Вас и за оне остале у СНБироу, који су сарађивали на овим фалсификатима! Рђаво сте

средство изабрали за борбу, непотребну у овим данима. Још само да знам награду, која се очекује за овака дела[1]).

Тек после конгреса југословенских студената у Лозани могао се уочити смер предавања од 25 маја и она тежња, да се пошто по то протури унапред спремљена резолуција, и пре сваке обећаване дискусије.

Да се тада успело, свакојако конгрес не би ни био потребан. Резолуција „Југословенског збора“ — како је крштено предавање са задатком узајамног обавештавања — била би довољна за читав низ конјуктура србијанско-југословенској групи у њеној политичкој акцији. А кад се с тим није успело, предузет је читав низ мера да се обезбеди успех при поновљеном покушају, и међу овима штампање ове брошире с прикљученим фалсификатима, да се у очима омладинаца осрамоте људи, који на дужност емиграције уопште, а омладине нарочито, гледају друкчије од србијанско-југословенске групе, чији рад у овим часовима носи чист дефетистички карактер. Зато, по наредби г. Николе Стојановића, нисам ни смео ићи на овај „конгрес.“ Бојао се да не допринесем његовој пропасти. Али је конгрес пропао баш зато што се прозрела дефетистичка намера с њим.

Та група има право што у мени гледа сметњу, противника својих намера.

У погледу омладине наши су погледи у сукобу. Та група, са својом посебном политиком, у омладини тражи средство за своје политичке махинације; штит којим ће се заклањати; жртву, на коју ће, при неуспеху, сваљивати кривицу као на неискусну омладину. Наши су се погледи на омладину потпуно размимоишли од онога дана, кад је та група политиканата, из својих нарочитих побуда, нимало чистих, делила омладину на здраве и шугаве овце, на југословенске и на србијанске, и док је прве склањала у топао тор, друге је, мирне душе и без трунке осећања, пуштала на кланицу. Ја сам тада друкчије и осећао и радио. Тада сам друге спасавао телесно,

---

[1]) После овога г. Петровић је постао чланом Југословенског Одбора и представљао га је са другима на, по злим последицама добро познатом, Римском Конгресу. После конгреса остао је у Риму да са још двојицом представља Одбор. Шта је тамо радио и урадио, нека сâм каже; а какве су последице од тога, то видимо сви, а највише они који су им — тако се говорило — поверили судбу своју.

а данас сматрам да није право пустити их, да их заводе и душу им трују они исти људи, који су их се онда отресали говорећи: Имамо откуда накнадити.[1])

Тада смо се размимоишли у питању живота, у питању опстанка омладине; данас смо у сукобу у питању њена васпитања и спремање за дужности, које ју очекују. Србијанско-југословенска група тражи масу, њој потпуно потчињену, послушну њеним наредбама, готову да полети камо јој се каже, претворену у машину, без воље и моћи расуђивања, којом ће руковати као покретом полуге или ручице. А ја јој желим да буде како сам јој говорио 25 маја: да сваки појединац има знања и стекне поуздања у се, да се сваки појединац развије индивидуално, да сваки мисли и расуђује, да се не повија према сваком ветру, али да прожети осећајима алтруизма представљају једно и недељиво у питањима користи за све.

Србијанско-југословенска група, с политичким тежњама, које се све више испољавају, далеко је од тога да омладину упућује правцем корисним за народ, него какав њој треба сада. То је сасвим разумљиво, јер пође ли омладина оним првим путом, отвориће јој се очи, и поставиће свакога на право место, па и њих. А они то неће. Зато сматрају противником свакога, који им омета намере.

Да их отклони и уклони, она не преза од средстава. Употреба горњих фалсификата јесте једно од блажих. Употребљавана су и јача, али се није успело. После денунцијација слатих на Крф и у Солун, да будем уклоњен одавде, употребљени су ови фалсификати, да будем бар омаловажен у очима омладине, на чијем сам спасавању радио. Србијанско-југословенска група ради ово у доба, кад развија своју најживљу дефетистичку акцију.

Да ми је стало до одмазде, има један начин, да то постигнем: да омладини кажем што сам радио за њу тихо и нечујно, а што је радила та политичка група, дижући руке од ње и шаљући је на кланицу. Има и други један начин: да тој истој омладини ставим пред очи непобитна факта дефетистичке акције тих људи, акције у корист наших националних и државних непријатеља, а све под видом идеалног патриотског рада за Југославију и за југословенску нацију.

---

[1]) О омладини у изгнанству и о раду на њену спасавању .в даље засебну, пету главу.

Ја ћу тада добити задовољења, али ће изгубити општа ствар. Обелодањивањем тога створиће се скандал, који неће погодити кривце а спољашњим непријатељима даће маха да се још јаче окоме на нашу општу националну ствар. То треба избећи, али не и за вечита времена оставити на миру људе, који се зликовачки титрају са најсветијим националним интересима.

То им треба рећи, кад за то буде време, кад од обелодањивања истине не буде опасности од спољашњег непријатеља, а дотле да се давимо међу собом, а притом да чувамо изгледе заједнице и солидарности.

г.

Ближе о конгресу и о политичком смеру с њим.

(Писмо од 3 јула 1917).

Подвојеност у југословенској омладини у Швајцарској: две противне групе. — Узрок подвојености и карактеристични примери. — Посебно организовање југословенске омладине по Швајцарској. — Цирих и Лозана пред конгрес. — Памфлет против Србије и *La Yougoslavie*. — Лозански конгрес и Југославија у оквиру федерализоване Аустрије — Коментари о смеру конгреса — Преговори на Крфу.

Женева, 3 јула 1917 год

Драги пријатељу,

Надам се да си досад добио моја писма од 23 и 26 јуна. Кажем: надам се, јер још не могу имати потврде, да си их примио. А било би ми жао, да се изгубе. Бојао сам се тако и за она два из месеца маја, па су ти ипак стигла. Било би ми их жао, јер сам их писао на брзу руку, и под свежим утисцима унео сам тамо појединости, које нисам имао кад пре унети у забелешке. На тај начин писма ће бити прави извор за те податке. Покушао сам накнадно да их унесем у забелешке, и то у најкраћим потезима. Појмљиво је што ове не могу заменити писма. Зато, ако се деси да нестане писама, било да потпуно пропадну или да падну шака којем од многих „знатижељних" и заинтересованих, којима је стало до тога да им се што потпуније заборави „родољубиви" рад, њихов и њихових штићеника, нестаће и тих појединости о људима и о догађајима, које треба сачувати од заборава.

Једнога дана биће потребно све то, да се прочита и доведе у везу са савременим догађајима на другим странама што се наслућују и прозиру и са другима што се очекују у сукцесивном поретку. Догађај пак, о коме је тамо било речи, неће бити тако ситан у животу југословенске емиграције. Пропали „конгрес" југословенске омладине у Швајцарској, одржан у Лозани 24 јуна тек. год., о коме је реч у тим писмима, и нарочито у оном од 26 јуна, сваким даном добија све јасније обележје, које сам му већ дао. Према свему што се накнадно сазнаје, тај „конгрес", одиста, није био безначајан појав у политичком смислу, а још мање да су му инспиратори и извођачи тако наивни људи. Види се довољно јасно да им није право што им је пропала једна намера, али при свем том што ће се они ревносно старати да баце што дебљи слој прашине и да пусте мноштво паукова, да исплету што гушћу паучину преко тог догађаја, верујем да ће поново покушати да ту своју намеру остваре у неком другом виду, дајући му карактер националног идеализма! Верујем да се тога неће оставити све док идеја, којој је могао послужити онакав конгрес с онаквим предлогом конгресиста, буде постојала као реална сврха једне политике, која је довољно испољила свој карактер.

А да тај догађај није био тако безначајан, уверићеш се из онога што му је претходило и другога што је наступило за њим.

По завршеном конгресу нисам се вратио у Женеву одмах првим возом, којим су отишли први гласници србијанско-југословенској групи. Хтео сам да мало одахнем, па сам се кренуо возом, који иде у поноћ. Њим се вратио и велики део студената, који је на конгресу бранио Србију. Ту је било и Србијанаца и Југословена, али ниједан ни Босанац ни Хрват нити уопште од зависних од СНБироа и од Југословенског Одбора у Женеви.

Сви су били раздрагани, и неуспели конгрес, на који су били дошли неспремни, необавештени и преварени, одрешио им је језик, те је пало много појединости које, допуњене другима сутрадан и следећих дана, ближе објашњавају смер изненадно сазваног првог конгреса југословенске омладине у Швајцарској.

У омладини, и по другим местима у Швајцарској, а нарочито у Женеви, где је ње највећи број, поодавно

постоји подвојеност: на једној страни су они што су се свом снагом окомили против свега што носи назив и обележје српско, замењујући га југословенским, а на другој који се, при свем том што прихватају назив југословенства за све што је заједничко, противе брисању имена српског и тамо где се ово не може заменити ничим другим и зато што је име српско у овим часовима у пропаганди још увек моћно и пресудно оружје.

У почетку је ова друга група била готово индиферентна, без отпора акцији прве. Ове године приликом прославе Св. Саве, еминентно српског свеца и народног празника, режију је докопала у своје руке прва група. Друга се томе није противила, сматрајући да је то прилика за заједничку манифестацију пред странцима. Али су том приликом они из прве групе, по упуству хералдичара из СНБироа, укинули српски грб и заменили га југословенским своје концепције: бели орлови, као монархијско обележје избачени су, и на хрватско исквадратирано шаховско поље ударен је крст с оцилима. Та хералдична комбинација објашњавана је „вернима“ овако: укинути су орлови као симбол монархије и империјализма (српскога), а квадрати означавају федерацију југословенских република. „Верни“ су били смели и своју вољу наметнули су осталима, који се томе нису противили не прозирући намере првих.

Подстакнути својим заштитницима, који су тако исто потискивали српско име замењујући га југословенским и стварајући тим сасвим непотребне сукобе, пошли су и даље. Што су негдашње српско студентско друштво у Женеви „Вилу“ прекрстили у југословенско, нико им није замерио. Постало је заједничко, изгубило је свој негдашњи карактер, па нека га. Али, кад су постали неумерени, почели су изазивати сумњу и отпор код других. Већ у почетку друге половине месеца фебруара т. г. у седници „Виле“ поставља се питање: како да се зове будућа држава, да ли „Југославија“ или „Србија“? Без обзира каква ће бити та држава и каквих граница, „верни“ наваљују да јој се да име „Југославија“, да више друго име не употребљавају, и да се „покрајинска“ имена Србин, српско, Србија што више избегавају. На састанак је, као гост, позвано и лице умешано у прљаву новчану аферу, које се склонило у Швајцарску, те је од стране српских власти оглашено за одметника. Док су „огла-

шени“ у тој седници врло уздржљиви и у дискусији и за доношење такве одлуке, „верни“ толико су журни и насртљиви, да то пада у очи и самом госту, који им пребаци зашто да се многи, као Срби изван Србије, либе српског имена, кад их, колико год их има, Србија помаже и издржава, и ако се што територијално и морално добије, да ће се добити због Србије, која је у заједници с Антантом, а никако због Југославије, коју нико не зна.

Кад је настала руска револуција, Србија, која је дотле везивала своју судбу за монархијску и православну Русију, Србија са својом династијом и привјеженошћу дотадашњем политичком правцу, за ту омладину, као и за њене менторе, представља петрефакт, немоћан за еволуције и за нове оријентације. Југославија, идеолошка творевина, без икакве традиције и без ма какве обавезе, подаје се свему томе. Од ње се може правити што се хоће и упутити оријентацијом којом се хоће. И, доиста, у колико год су хаос и неизвесност већи у свету, Југославија без костију и крви, подобна је за сваки експеримент, и људи који ма што имали против Србије, истичу према њој Југославију.

У Швајцарској су против Србије, а за Југославију, сви који нису за традицију што је Србија представља својим бићем нити за програм правог народног уједињења како га је она поставила и ставила му се на чело. Против Србије су, а за Југославију, и ревносне присталице црногорске династије и противници интегралног уједињења српског племена, и тежње за комадањем Србије, и одроди купљени туђинским новцем, и непријатељи српског племена уопште, па најзад и присталице новог стања у Јевропи. Свима њима лакше је радити под видом рада за Југославију.

То је јасно за свакога који паметно посматра и мисли о појавама што се пред очима ређају са брзином кинематографских слика. У очи падају журба и насртљивост, с којима се у свакој прилици и на сваком месту, пошто по то, брише српско и премазује неодређеном југословенском бојом То пада у очи, изазива сумњу и отпор. Сасвим је разумљиво што се та сумња порађа и код једног дела омладине и што код ње отпор сваким даном постаје јачи. Отуда и све јачи расцеп у крилу целокупне омладине.

Омладина под заставом Југославије, на чијем се грбу још не зна да ли ће бити бели или црни орлови, вођена својим заштитницима и учитељима, ударила је још јачи клин у расцеп, кад се почела организовати по свој Швајцарској на подлози унутрашње политике, тежећи завођењу новог стања. Она је извршила организацију својих присталица у посебне дружине по главним градовима у Швајцарској. У Лозани је створена дружина „Скерлић“, којој се на чело ставио један србијански дезертер и сав се предао у руке СНБироа и истакнутих Југословена женевских. У Цириху је образована „Југославија“ са преторим омладинцима, где су и ноторни агенти краља Николе. А и „Вила“ је у њиховим рукама, и њој је на челу доскора био један дефраудант и дезертер.

Тако организованој југословенској омладини пре два три месеца послат је, по дружинама, циркулар са темама и захтевом, да их међу собом претресају, расправе и донесу своје закључке, који ће једног дана бити формуловани као захтев целокупне југословенске омладине. Неке су од тих тема, што оно веле, округло на ћоше, формуле, у које се, као у црево, може утиснути сваки јад и гад, по примеру оног индустријалца кобасица из Хамбурга, о коме новине скоро донеше вест. Теме су: 1. уједињење свих делова југословенске нације у такву једну самосталну државну целину, која ће у свему одговарати потребама свију културних делова Југословенства; 2. Унутрашње уређење да одговара жељи већине; 3. потпуна једнакост и слобода свих конфесија; 4. потпуна једнакост и слобода и свију осталих националитета; 6. опште, тајно, непосредно и једнако право гласа у свима југословенским покрајинама подједнако; и 7. искључење сваке племенске или покрајинске хегемоније.

За објашњење тачака 2—7. упућујем те на садржину мог писма од 9 маја т. г. Преко тога сада прелазим и свраћам ти пажњу на тачку прву и на у њој постављено питање нашег народног уједињења. Држава у којој ће се окупити Југословени, и „која ће у свему одговарати потребама свију културних делова Југословенства“ потпуно одговара неодређеној Југославији, чијом се бојом у последње доба премазује све српско. Напомињем ти само толико да није ни случајно ни без намере дата овако неодређена формула за ту будућу државу без граница.

У то доба читава једна група младих и маторих југословенских омладинаца напушта заштиту и оставља помоћ српске владе и одлази под заштиту и под већу плату краља Николе. Изговор им је: да су шиканирани од стране српских власти и да им се прети губитком плаћа и стипендија. У ствари хоће више пара и слободе, да што јаче размахну по Србији и да се лакше удруже са дезертерима и дефраудантима србијанским. Интересантно је да тако састављена група на једној страни предузима најжучнију борбу против Србије, поричући јој сваки културни и политички значај и борећи се за Југославију са седиштем у Загребу, на који преноси све што пориче Србији, док на другој не прекида своје раније везе са СНБироом, у коме је седиште женевске секције Југословенског Одбора.

Из тактичких разлога акција те групе у Женеви је неосетна, и сва тежина рада преноси се на Цирих и на Лозану. У Лозани је рад сконцентрисан у Pension Française, rue Perrent, где се присутнима и доведеним гостима југословенским убризгавају мржња према Србији и љубав за Југославију. Лица која дотле нису имала мангуре у џепу нити су у стању да везују крај с крајем, као и већина другог избегличког света, последњега месеца пред конгрес у Лозани не скидају се, тако рећи, с возова на прузи Лозана—Цирих. И у колико се више ближи време конгресу у Лозани, путовања су све чешћа, агитација међу омладином све живља. Тек по који пут продужи се пут и краком Лозана—Женева, да се женевским присталицама и менторима саопшти резултат од дотадашњег рада, да се претресу и друга питања и добију даља упуства из централе.

То виде други омладинци, који нису с том групом. Виде, нешто предосећају, интересују се да докуче смер, али без успеха. Тек кад је, на три дана пре него у Женеви, а сутрадан по повратку неких чланова ове групе са састанка у Цириху с агентима краља Николе, по Лозани растуран онај памфлет против Србије, пукло је пред очима овим другим омладинцима. У том памфлету, и тамо растураном од стране југословенских омладинаца, запажене су исте речи, исте реченице, исти разлози и питања, којима се присутнима у Pension Française убризгавала мржња према Србији. Два дана потом изишао је први број дефетистичког часопипа *La Yougoslavie* са црногор-

ским питомцима, дезертерима и дефраудантима на челу. То је била друга припрема за конгрес. А четири дана касније, на конгресу у Лозани, као представник конгресиста, јавља се та иста група са својим присталицама из Женеве. Из њихових су редова главни говорници и представници у одбору деветорице, који неће да чују за уједињење Југославије са Србијом, који неће да чују да се уопште помиње Србија, као ни за Југославију изван оквира Монархије.

И на тај тако „безазлени" конгрес југословенске омладине у Швајцарској ја, дакле, нисам смео ићи, и то нисам смео ићи по изричној забрани активног и агилног члана Југословенског Одбора, г. Николе Стојановића. Нисам, вели, смео ићи што ме та омладина не воли. И добро је што ме не воли. А и кад би ме волела, одрекао бих се њене љубави.

Колико је пак ова ствар „безазлена", види се по томе: што се једновремено ради против Србије а за Југославију, у коју се неће Србија, када се у аустријском парламенту, у јавности и нарочито на терену у Троједници, води борба за Југославију у оквиру Хабзбуршке Монархије, под сјајним скиптром дома Хабзбург-Лорена; у време кад Аустрија, на овој истој швајцарској територији, води преговоре с Антантом о одржању интегритета Монархије под погодбом њене реорганизације на националној подлози и демократизације. То није безазлена ствар, као ни резолуција југословенске омладине у Прагу, која је за неколико дана претходила конгресу у Лозани. У тој резолуцији прашке омладине исто тако не говори се отворено о Југославији у оквиру Монархије, али за свакога који прати догађаје у току и зна што се у потаји ради, јасно је да се уздање омладине „у тајну и чврсту узајамност свих словенских посланика на царевинском већу у праведној борби за ослобођење словенских и романских народности испод немачко-мађарске супрематије" односи на Југославију у Монархији а не изван Монархије и против ове. То је резолуција као и стотинама других, поручених у Хрватској и у Словеначкој, да се донесу на народним зборовима, на које ће се наслонити Југословенски Клуб у аустријском парламенту за своју акцију у стварању „слободне Југославије у оквиру федерализоване и демократизоване Хабзбуршке Монархије".

Коментари о конгресу и о несуђеној резолуцији, који потичу од југословенских студената, не само да су од интереса него су и од вредности. Има их три и сва три, као што рекох, потичу из студентских кругова.

Први каже: да се предлаганом резолуцијом, која би се послала руском Совјету војника и радника, као и у Америку, где се већ води таква пропаганда за будућу Југославију, хтео поставити захтев о начину уређења будуће југословенске државе.

Други објашњава: да се избегавањем помена Србије није хтело од стране слободне југословенске омладине ићи у раскорак с изјавом, која се пре неки дан чула у хрватском сабору (уједињење Јужних Словена, сем Србије и Црне Горе, под скиптром Хабзбург-Лорена) и да се не омета рад онима на терену, који представља само прву етапу потпуног уједињења.[1])

[1]) То је била декларација Старчевићеве странке права у хрватском сабору од 5 јуна 1917 год, коју СНБиро такођер није нашао за потребно да саопшти, а омладинци су у доба, кад је писано горње писмо, у велико били обавештени о њој у смислу какав су јој дали експоненти идеја Старчевићанаца у Женеви.

Њена појава после Мајске Декларације и онаква њена садржина јасне су данас, кад се зна шта представља Мајска Декларација за Југословенско Питање. Кад се зна то и чему је тада тежио цар Карло, затим у каквој су вези с њим били творци Мајске Декларације и шта су ови радили у том правцу до слома Монархије па и после тога, ова декларација, о којој се у своје доба говорило да је „мужевни иступ у сабору" и омладина се њом одушевљавала, данас се класификује међу оне многобројне изјаве и резолуције у корист Мајске Декларације и за потпору акције њених твораца

Ну она има нешто чим одваја и од Мајске Деклерације: база с које полази јесте царева акција за мир, скривена под Вилсонову формулу „часан мир без анексија и контрибуција," која предвиђа преустројство Монархије. „Старчевићева странка права држи — вели се ту — да је битним и неотклонивим увјетом за постигнуће те сврхе (часнога мира) *преуређење монархије Хабзбурга на подлози потпуне равноправности свих њезиних народа, уз посвемашње искључење хегемоније и господства једнога народа над другим* " И у потпуној сагласности са својим експонентима у Швајцарској, странка права, у својој проницавости, наставља: „Тај захтев за потпуном равноправношћу свих народа у монархији Хабзбурга, добио је појачано своје знаменовање оним часом, *кад је демократски дух из велике и просвијештене Русије, почео неодољивом снагом крилити своја крила и по осталим земљама Европе.*"

Од слободне Југославије у њој нема ни помена. Слободном и независном државом зове се она, на чијем се стварању радило тада у оквиру Монархије. Странка права радосно поздравља Мајску

Трећи, који потиче од једног студента Босанца, тврди: да се са онаком резолуцијом која, зато што нема помена Србије, може бити убачена у Монархију, хтело дати маха онима у домовини, да наставе борбу за стварање Југославије!

И ако, на први поглед, изгледа да се ова три коментара размимоилазе, налазим да се у ствари допуњују, кад се већ знају програм и рад овдашње србијанско-југословенске групе с Јанусовом главом, чије је једно лице окренуто совјетској Русији а друго федерализованој Хабзбуршкој Монархији. У сваком од ових коментара има тачнога.

Да се н. пр. успело с конгресом у оној пушници од Народног Дома у Лозани, и да је на њему донесена резолуција каква се желела, помпезан израз „конгрес" не би био ни ситна нити безазлена ствар. По речима г. Грола, то не би био „један обичан збор," на коме прву реч воде црногорски плаћеници и србијански дезертери и дефрауданти, него би се претворио у рад „свесне масе," и вест о њему била би бачена у свет преко пријатељских телеграфских агенција. Од совјетске Русије врата су већ одшкринули г. г. Н. Стојановић и М. Чемерикић својим чланцима у публикацији *La Nouvelle Russie* (која је изишла као прилог уз *Tribune de Lausanne* од 29 маја т. г.) бацајући се каменом на Русију, којој се једино има захвалити за јевропски рат и што је постављено питање нашег националног уједињења. А резолуција би исто тако добро дошла Југословенском Клубу у аустријском парламенту, да се у својој акцији ослони на њу, као на израз слободне југословенске омладине у иностранству, слободне од сваког утицаја и притиска.

Овдашњи Југословени раде у оба правца, па где упали. Али посматрајући што се ради у Монархији, ово

Декларацију Југословенског Клуба у аустријском парламенту, и „стојећи на становиштву народног јединства Хрвата, Словенаца и Срба позивље нарочито Србе. државље краљевине Хрватске, да се по примеру заступника Југословенскога Клуба прикључе њезину становишту, те да заједно са Хрватима и Словенцима пораде за *сједињење свега словенскога југа монархије Хабзбурга у посебно државно тијело,* на основу народнога начела и *хисторијскога државног права Краљевине Хрватске...*"

Дакле, и овде је у питању била чиста аустријска Југославија у смислу федерализоване Аустрије и одржања јединства царевине и њене територије, за чим је жудео цар Карло.

пре нагиње на другу него на прву страну, пре да помогне онима у Монархији него да угађа совјетској Русији. У том погледу ствар објашњавају други и трећи коментар. Заиста, овом резолуцијом, каква се имала донети у Лозани, не би се ишло у раскорак с онима на терену у Хрватској, не би им се ометао рад; напротив помогло би им се врло добро у раду на стварању Југославије у оквиру Монархије. Она би била само један подстрек више у том правцу рада. И кад се уз то зна и то да постоје везе, само увек невидљиве, између најистакнутијих Југословена у иностранству и оних у домовини, који су се највише ангажовали у рад на стварању Југославије у оквиру Монархије и који добро стоје на бечком двору, слика ће бити још јаснија.

Тако стоје засад ствари посматране у Женеви, где се, и иначе, свака емигрантска акција пре и видније испољи него на којој било другој страни.

Што ће бити даље, видећемо. Једно је извесно: да се ради на аустријској Југославији. Тај рад упућен је својим правцем, довољно се заошијао и трајаће докле нешто не испадне из њега или докле га не омету догађаји на бојном пољу. Али како тај рад није израз једног момента, није израз опортунитета према догађајима у току, него резултат традиција, укорењених и усађених идеја, и десетинама година стваранога менталитета, питање је кад ће га и хоће ли га уопште нестати. Јер идеје, укорењене идеје, у којима су живеле и политички васпитавале се читаве генерације, не могу престати да постоје на пречац. Зато је бојазан да ће оне и даље живети са својим носиоцима. Ако буде среће да створимо жуђену заједничку државу, постоји бојазан да ће се те идеје пренети и у њу, и то ће бити једна од највећих тешкоћа стварању и консолидовању праве и слободне југословенске државе.

Ко буде жив, видеће. Ја лично волео бих да се ова моја предосећања и закључци не остваре.[1]) Боже дај да тако буде! Али?

---

[1]) Оне су, на жалост, добиле и сувише потврде у догађајима у току 1918 год. па и после уједињења. Таква Југославија, као засебна целина, са границама на Дрини и на Сави, са искључивањем Србије, провлачи се и после слома Аустрије. Као црвен конац она се провлачи кроз Народно Веће у Загребу све до 1 декембра (по ст. к.) 1918 год., а и данас у пропаганди представника Мајске Де-

У овом часу, драги пријатељу, кад завршујем ово писмо, интересује ме нешто, и то ме много интересује. Желео бих да знам да ли се што, колико и у ком виду испољава од свега тога у преговорима вођеним на Крфу између српске владе и представника Југословенског Одбора, камо је потегао и овдашњи представник српске владе код тог Одбора и шеф овдашњег СНБироа. Уверен сам да је тамо пало бар штогод од овога на зелени сто преговарача. Ма колико да су опрезни и окретни представници Југословенског Одбора, одаће коју од својих идеја. Питање је само да ли ће то уочити и добро схватити они што преговарају с њима.

Ова је жеља код мене у толико јача, у колико је мање могућности да се овде ма што сазна о тим преговорима. Има их, можда, који знају. То су повереници владе и Југословенског Одбора. Али они ћуте, и теже је дознати од њих него руком одломити комад од стене. Али, као што и досад ништа није избегло времену, неће ни садржина тих преговора. Једнога дана знаће се за њу.[1]) Ја живим с уверењем да ће даљи догађаји само допунити и утврдити у овом часу још недовољно јасну везу између појединих интересантних појава, који на први поглед изгледају као да су без везе. Изнад свега пак потребно је утврдити везу, за сада невидљиву, која постоји између Југословена Мајске Декларације у Монархији и Југословена — а у првом реду Југословенског Одбора —

кларације и њихових следбеника. Идеја је надживела Аустрију, и толико је укорењена, урезана у мозак не само клерикала, заједничара и њима подобних елемената, него чак и код таквих, који су за јединство а не парчетања државе. И они често не могу да се отму укорењеној навици: да Србија представља једно а остала Југославија друго, и да их раздваја Дрина.

[1]) Ове, 1921, године почеле су излазити белешке учесника у тим преговорима на Крфу, у часопису *„Нови Живот“* (у Београду) у свескама, почињући од књ. IV, св. 3 (од 26 фебруара).

Преко сваког очекивања те белешке дају много потврде констатовањима у мојим писмима и белешкама, које сада објављујем. Интересантни подаци, на које наилазим тамо, заједно с подацима прибраним са других страна, биће употребљени на другом месту Том приликом са многих питања, увијених у дебеле обланде, поскидаће се лажне етикете, и приказаће се у правој боји, са значењем које су имала у то доба, а што је обичном читаоцу врло тешко и да запази.

у емиграцији.[1]) Јер та веза постоји. По мом уверењу само се њом могу објаснити многи загонетни појави у емигрантској србијанско-југословенској средини. И конгрес југословенске омладине у Лозани јесте дело њихово: да се посредним начином одобри поступак оних у Хрватској и у Словеначкој.[2]) Друга је ствар што се тим помаже Аустрија, да се спасе од судбе, која ју ишчекује, и омета остварење и заветна мисао Србије и праве југословенске идеје.

---

[1]) У оно доба могло се нагађати и закључивати о тој вези по појединим знацима. Данас су те везе из оног доба и касније неоспоран факат. Постоји признање меродавних фактора из бивше Монархије да су те везе постојале, да су биле тесне и да су трајале за све време рата. Тим се потпуно објашњава читав низ појава у југословенској емиграцији, о којима су се раније, тумачећи их, могле правити само претпоставке.

[2]) Мајској Декларацији у преговорима на Крфу од стране представника Југословенског Одбора даван је смисао какав су јој давали и у пропаганди у савезничким и у неутралним земљама, али је и нехотице речено по штогод што се у емиграцији добро пазило не рећи. Тако на пр. у говору г. Б. Вошњака има два три врло карактеристична израза, који питању Југославије у Мајској Декларацији дају смисао, који наглашавам у мом писму из оног доба. „Што се тиче унутрашњег уређења, вели г. Вошњак, сви смо за јединство. Не сме се говорити о двојству цивилизације... Питање ће бити како да се уједине у један осећај, у једну државну идеју, сви ти делови узгојени под разним приликама. Проблем је психолошки, то је чисти проблем едукације. А са едукацијом ће ићи брзо. Узмимо г. Корошеца, *председника Југословенског Клуба у Бечу*. Он је био страшан клерикалац. *Преко његових уста вероватно да није никад прешла реч о Југословенима*. Међутим, сад је дао изјаву јаснију и јачу од ма које наше изјаве. Таква еволуција се, изгледа, извршила потпуно у народу свем, код клерикалаца као и код осталих. Клерикалци су му говорили: *Ми ћемо бити уједињени,* о томе нема двојбе. *Питање је само династично: хоће ли бити под Хабздургом* или под Карађорђевићем".

Мисао Мајске Декларације исказан је тачно у првој половини антитезе: „под Хабзбургом или под Карађорђевићем". Друга је дошла само да ублажи прву половину, у духу идеје србијанско-југословенске групе у Швајцарској, по којој је главно ујединити се а споредно да ли под Фердинандом бугарским, под Фрањом Јосифом (касније Карлом) или најзад, у последњем реду, под Карађорђевићима. У речима пак г. Трумбића на VIII састанку од 11 јуна: „мисао да се области отргну од Аустро-Угарске у нашем народу је потпуно сазрела. Али сазрела је и у позитивном правцу: да се уједине са Србијом. То сведочи изјава Корошецова" казана је неистина, документована радом председника Југословенског Клуба у Бечу и пре Мајске Декларације и после ње, и све до слома Аустрије па и после тога.

С поздравом, драги пријатељу, шаљем ти жељу, коју ћеш, надам се, искрено прихватити: Нека нас Бог сачува Југославије, на каквој се сада ради и овде и у Монархији, и какву, у првом реду, жели баш Аустрија! Јер је ово аустријска а не југословенска Југославија.

На све ове приче представника Југословенског Одбора и на ово њихово парадирање с Мајском Декларацијом при преговорима на Крфу приметио је г. Пашић у XII седници на Крфу, 17 јуна: „Она изјава у Клубу бечком дошла је услед притиска с поља. Чим тога притиска нема, онда ће она добити други облик и помоћи стварању нове Аустрије".

Згодном приликом вратићу се на питање Мајске Декларације и изложити га према подацима, које је време ипак обелоданило. Тада ће се видети да је Мајска Декларација дошла заиста услед притиска споља, али не као последица тог притиска него као бечко средство, да се тај притисак ослаби па и сасвим одстрани. Г. Пашић је још у овој прилици рекао само половину истине, из сасвим појмљивих разлога, да ће, чим престане притисак, изјава Југословенског Клуба у Бечу „добити други облик и помоћи стварању нове Аустрије". Цела пак истина била би да је рекао: да је и тада рађено на стварању нове Аустрије, и да је Мајска Декларација само један беочуг у ковању ланца — федерализоване Аустрије.

ПЕТИ ДЕО

ОМЛАДИНА У ЕМИГРАЦИЈИ

Југославија у емиграцији

1.

КАКО СЕ ВАСПИТАВА ОМЛАДИНА.

(Из бележака под 2 априлом 1917)

У СНБироу. — Миљуков и Бугари. — Миљуков и југословенска омладина. — Омладина и руска револуција. — Циљеви омладине. — Један осврт у прошлост: како се истински васпитавала омладина политички — Партизанство, лична корист и политички неморал. — Опет М. Чемерикић и Симеон Радев. — Миљуковљева депеша југословенској омладини.

———

Јутрос сам отишао у СНБиро, да узмем прегледане италијанске листове за моју колекцију исечака.

Било је још рано. У Биро сарадници тек пристижу један по један. Морам сачекати, док се не одвоје прегледани листови од непрегледаних.

Док очекујем да се одвоје листови, повео се разговор. Г. Грол пита ме о новостима. Кажем му како се надам од њих чути новости, јер је Биро централа за прибирање вести и у могућности је, својим везама, да их има. Зато нека их они изруче из своје торбе.

Отпочео се разговор о Миљукову и о његовим симпатијама за Бугарску. Та се истина не дȃ порицати нити се последице од ње могу лако избећи, ако хук револуције не однесе и њега собом. Питају шта да се ради. Виде и сами да није добро, кад се код Бугара, охрабрених доласком Миљукова на власт, показује расположење да дођу до мира, под погодбама повољнима за њих.

Наваљују на ме да кажем шта мислим, како се може изићи из ове тешкоће. Смејући се начиних једну алузију и рекох: — Шта знам ја, тако мало упућен у велику политику, која је ваш занат! Ви што умете да спремате и изводите атентате и тражите проливање крви, само чувате своју, што не нађете начина да очистите словенску атмосферу?

— Јесте, кад би било то тако лако — рећи ће г. Грол. Ово је систем, који не представљају једна или друга личност, него сви који су у покрету. Очигледно је да сада имају преваге екстремни елементи, који теже закључењу мира Русије с Централним Силама.

Ових дана југословенска омладина послала је депеше Миљукову и Роздјанку. Питају ме како ми се свиђају. Велим да им је текст погодан, само да се из њега не види ни што је претходило ни чега је било после тога, и што није за похвалу. Сем тога, из разлога тактичности, могло се мало сачекати, док се не утврде развој и карактер револуционарне кризе у Русији и док се не види какво ће бити држање наше владе.

— Омладина се не мора обзирати на владу, вели г. Грол.

— Сасвим, у приликама и у питањима када омладина може радити и мимо и против владе, како год хоће. Али овде нити је таква прилика нити предмет, нити је положај омладине овде исти као да је у Србији. Свакојако мишљење неодговорне омладине неће утицати на држање одговорне владе — како ви то имате обичај тврдити, а ја не видим да уопште постоји одговорност, јер би досад многи од министара били на вешалама — али у питањима из спољне политике боље је кад има координације. Уосталом влада није моја него ваша. Ви сте њен акредитовани орган и ваши су лични и партијски пријатељи у њој, па вам је и дужност да водите рачуна о њој, а ја политички не представљам никога. Затим, зашто ви г. Гроле, нисте тог мишљења и у случају кад се тиче људи, зрелих и са стеченим искуством, који би хтели да ураде мимо владу, а за опште добро? Зашто ви у таквим случајевима, кад се то не слаже с вашим мишљењем, истичете ауторитет владе и тражите њену интервенцију.

— То ми никад нисмо радили!

— Треба бити сувише наиван па то примити за готово. Уштедите ми труд да вам наведем примера.

Он поново окреће разговор о омладини, а ја наставих:

— Признајем и одобравам да омладина има и право и дужност увек бити за који корак испред старијих, али јој се не може одобрити срљање у крајности, као кад је оно — после скупа у Salle Communale de Plein-

palais, на коме јој је држао проповед онај руски Жидов — јурећи преко Пленпалеа, усклицавала: Живела Револуција! Живела Балканска Конфедерација! Доле с крунисаним главама! С револуцијом ћемо, кроз крв, ући у земљу! ит.д. Дакле, конфедерација с Бугарима?

— А зашто да се омладина не би братимила с Бугарима? Зар да Маћедонија буде вечити раздор између нас и њих, Бугара? Можемо бити без ње! упада у реч г. Марко Јаковљевић.

— Свему томе нема места, наставих. Бар у колико се тиче Србије, у којој смо имали довољно слободе, а крви је источила и сувише. Друга је ствар, ако та омладина мисли да на тај начин уђе у Аустрију. Само томе ништа не помаже дрека у Женеви. Тамо се иде на други начин, за који та омладина, лепо заклоњена овде, нема расположења. А то нико и не тражи од ње. И нама старијима и њој, која овде у вашој средини има својих представника, куд и камо је пречe радити на томе како да се помогне народу, да му зауставимо крв и лечимо ране. Зар револуцију са женама и децом, којима треба живети, крова, хране и одела? Боље би било да омладина учи и ради оно због чега је и задржана овде, због чега је држава штити и издржава, а не да хуче и буче. Народу су потребни спремни и савесни лекари, наставници, судије, адвокати-заступници правде а не трговачки агенти, професионалне гуликоже. То омладина треба да да̂ и да се спрема за истински грађански и политички живот, у чему је Швајцарска може много научити. Само људи са солидним знањем, сигурни у себе, способни да свуда зараде себи хлеба, само добри грађани, мужеви и родитељи, добри чланови друштва могу бити од користи заједници; само такви људи могу бити политички слободни и постојани у својем политичком уверењу, од утицаја на своју средину и неподлежни туђем рђавом утицају, независни од трговаца политиком; само они могу водити борбу против политичких и политичарских мафија, највећег зла социјалног и државног. Од дреке и шупље главе народ нема хасне; има само штете.

Мало по мало па се, у току ове дискусије, напунила соба сарадницима СНБироа. Има их десетак. Кад сам завршио горње речи, већина њих, са г. Гролом на челу, у хору одговарају како није истина да су се чули онакви

узвици. Само је, веле, Бастајић, као егзалтирани, викао нешто. О крви пак није било помена.

— То говорите ви, који сте претходно спремили ту манифестацију и док се она вршила, седели сте овде у Бироу. Ја нисам био у Salle Communale de Pleinpalais и не знам шта се тамо викало. Али сам случајно прелазио преко Пленпалеа, кад је преко њега јурила она гунгула. Чуо сам и те узвике и друге, и гледао сам гомилу, у којој се гестикулирало, скакало и у којој су се лепршале некакве сукње. Ја тврдим да је било тако и да се дерњава наставила у српској кавани на Пленпалеу. А да је било тако, увериће вас толико српских грађана, избеглица, који су са чуђењем гледали тај јуначки поход, кроз крв, по травом обраслом Пленпалеу.

У то се опет чује глас г. Марка Јаковљевића:

— Омладини је слободно бити напредна. Јер само културни људи могу аплаудирати руској револуцији, која значи напредак.

— Културни људи као што сте ви, лично, и револуцији која тежи за засебним миром Русије са Централним Силама, те омогућава Аустрији да нас уједини у Југославију у оквиру Хабзбуршке Монархије? упитах на то. Хвала вам лепо на тој паметној! У осталом, наставих, нашој омладини, и у друкчијим, потпуно нормалним приликама, а у толико пре у овако мучнима, какве су данас, потребно је да се баци на озбиљан рад, који јој ништа не смета да се у овој швајцарској средрни и политички васпитава. Право политичко васпитање нема ничега заједничког са дреком и фразама. То двоје нема ничега заједничког, па су им и резултати друкчији, сасвим супротни. Омладина пак има толико дужности и задатака пред собом, да их никад не може све испунити. Доста је што смо ми старији потрошили много времена у унутрашњој борби, да њој спремимо повољнији терен. Ми смо, у своје доба, морали у Србији мотком освајати општине; она нема потребе за то. Нека млађи пођу где се стало, ма и бржим корацима. Нема се потребе почињати се изнова, Ко мисли да то ради, значи да машта, да свида куле на песку, да не зна чега има, што већ постоји.

— То су приче! То је прошлост! Ви не разумете будућност! довикује један протегљаст и голобрад младић, о коме после дознадох да је студенат и да се зове Пјанић и да оличава наду својих учитеља.

— Ја сам био четрнаест пута у затвору! довикује студенат Словенац, Фабијанчић.

— Бити у затвору није сваки пут ни јунаштво ни похвала. Има их који никако не излазе из затвора, и то је срећа за друштво. Главно је да буде од користи што урадите, а у затвор се може доћи и због јавних скандала, тукући се с мирним људима по кавaнама, као што је урадио г. Марко Грђић. То није одлика културних људи, које брани његов имењак г. Јаковљевић.

— Из вас говори прошлост! опет добацује студенат Пјанић.

— Која паметне учи садашњости и будућности, а ко нема памети, ни Господ му не може помоћи. Знати прошлост, радити у садашњости и стално мислити на будућност — то је програм за сваког политичког радника. То је и за вас, који сматрате да сте загазили у политички живот. На стотину страна прошлост нас учи да не идемо старим путовима, учи нас зашто да то не урадимо. Ту је упутство за будућност. Зар нас на пр. прошлост не учи колико је ништавна политика наших Срба у Угарској, који су своју акцију, уместо за културни и економски напредак народа и за отпор према боље организованим Немцима, свели на борбу око управљања манастирима, око калуђерских милосница, око фишкалства народних фондова, око манастирске штампарије, око положаја управника позоришта или књижничара Матице Српске. То су десетине јалових година у историји наших народа.

— А „Привредник?" пита г. Араницки.

— Одлична установа са јадним средствима и сјајним резултатима, на жалост ограничена само на занатлију, и на чији је систем најмање мислила интелигенција, да га дотерана примени и на друге слојеве народа. И то је створио и одржао човек, коме ће се из ове собе добацити: да је застарео и да је прошлост. Штета је, доиста, што та организација није захватила и сељаке, ту масу народну, о којој се најмање мислило и мисли, међутим само њој имамо и да захвалимо за свој материјални и национални опстанак. Знам да вам ни мало не годи, кад се овако каже, и што се сваки пут не отпева химна шупљоглавој политичкој интелигенцији, која себи присваја све. А зашто сте и ви овде, ви којима је поверена пропаганда, ако не да браните права што их у себи носи народна маса?

— Па ви одосте у демагогију! добацује г. Грол.

— Демагогија је, дакле, кад се каже истина, коју ви тако мало разумете или нећете да је признате, јер се не слаже са лажном теоријом, да појединци стварају народе и да ће такви остварити наше народно јединство. Тај прости народ сачувао је сâм себе, и помагао му је само онај што је из њега непосредно изникао и који, никад неруковођен материјалним интересима, није прекидао везу с њим. Треба да запамтите и другу жалосну истину: да је та народна маса најпотпуније очувала своју народност тамо где је на њ најмање утицала његова ненародна, одрођена, интелигенција. Он је одавно створио своје народно јединство, и што ово нема ни формалнога вида, крива му је интелигенција, која не види и не разуме то што већ постоји. Отуда кад неко наиђе и уочи овај факат, па мисли да је наишао на некакву нову идеју и с њом се појави, наилази на отпор ових који су још увек слепи. Па и данас што има тешкоћа у том питању, ниједна не потиче од народне масе, ако се ту не умеша одрођена интелигенција, која није свесна злочина што га врши, или су код ње толико претежни њени посебни интереси, да су у стању загушити и најплеменитије идеале.

— Ето, то је демагогија! поново добацује г. Грол.

— Пре свега истина, коју нико живи на земљиној кугли не може побити. И зар је демагогија радити за ту народну масу? Ах, ви кабинетски демократи, који ни видели нисте, а камо ли да сте осетили шта значи пуцање грбаче, кад сиромах носи на леђима врећу кукуруза у воденицу, јер му је и последњега вочића продао зеленаш или зеленашка банка, који су X суму приложили партијском фонду и захвалност му је штампана у партијском органу! Или како се ломи снага при вађењу пањева и крља, да би се добило мало земље, са које ће и нас нахранити. По вашој теорији, народна је маса само зато да спусти своју куглицу у бирачку кутију, да се пребројава за рачун „потиштених интелектуалних пролетера“ који жуде за парламентарном трибином, да са ње развијају теорије, од којих се не живи и којих ће се сами одмах одрећи; или за рачун каквог банкократе, који смишља како ће личином опасати не појединце него сав народ; за обоје што туткају народ и завађају га, а све под видом борбе за народна права, лепо ишарана

на папиру, али о којима сами проповедници мисле колико о лањском снегу.

— Па ко ће онда и водити политику? Ваљда да нам парламенат чине паори? пита г. М. Јаковљевић.

— И да води овако јалову политику, наставих. Па да је, по каквој срећи бар јалова, да од себе не оставља трага! На жалост, оставља га и тај се зове зло и јад. И сад још само проповедајте такву политику и међу школском омладином, ту политику фраза и одрођавања од рада. Мало час онај млади, голобради господин, тамо у углу, с подсмехом ми добациваше реч „прошлост“. Камо, кад би сви мало боље загледали у прошлост. Има тамо пуно корисне поуке. Не говорим о томе по прочитаном у књигама него по ономе што сам проживео. Такав систем политичког васпитања затворио нам је учитељску школу у Нишу, и срозао београдску дотле, да су је морали преселити у паланчицу Алексинац, где се покушало наставити живот том злу. Али...

— Па што нисте тамо утицали да га не буде, кад сте били наставник у њој? добацује прво г. Грол, а за њим г. Фабијанчић.

— Утицао сам и радио, и то још како! Само треба да знате да зло у тим школама није долазило отуда што су се ученици бавили и политиком, као што тога има и овде, него зато што су им је натурали наставници, који су међу њима тражили партијских присталица, опет као овде. И пре тога било је међу ученицима учитељских школа присталица ове или оне партије, али није било да су их наставници врбовали. Политика је имала своје поље ван школе.

Сад да вам кажем како се радило на сузбијању тог зла. Ту није било ни фраза ни декламација него утицаја примером, полазећи од себе; и имало се успеха. Тада сам припадао јединој странци, која се борила с реакцијом. После повратка са студија из Јевропе, да су ме бар оставили где сам дотле био, у Крагујевцу, него су ме, као политички сумњивог, бацили у ту паланчицу. То је јавно рекао тадашњи министар просвете пок. Љ. Ковачевић, изјављујући наставницима бојазан, да за школу не будем разоран политички елеменат, који долази из Женеве. Све то није ме ни озлоједило нити одвратило од правога пута. У погледу политичког уверења остао сам што сам био дотле. Нико није ни тражио од мене да га

мењам, нити би у томе успео. Писао сам у партијском органу и ширио сам радикална издања. Мало место Алексинац дало је тада више претплатника за часопис „Дело" него икоје место у Србији и претплатници су му били из свих политичких партија и свих варошких слојева, који то дотле нису били. Али у политичкој акцији не само да се нисам користио школом и рђавом чаршијом, него сам одлучно радио против тога. И ако сам знао којој политичкој групи припада који од мојих ученика, није ме се то тицало нити ме је и најмање руководило у држању према њима, које је било једнако за све. Ја сам их упућивао да уче и да науче, па кад оду у народ, и кад на једној страни упознају њега, а на другој потребе његове, нека се политички потпуно опредељују, али да никад не забораве на задатак: бити с народом и радити за њ, јер кад је овоме добро, биће и њима.

И нисам тако радио само ја, него и остали наставници, међу којима нас је било припадника разних политичких партија, али већином опозиције тадашњој влади. Живот нам је био као у каквој идеалној задрузи: никад спора, никад сукоба; увек договор и стална једнодушност. Свима нам је на уму био задатак наше школе и да треба лечити и подизати. Сви прожети једном мишљу дали смо себи реч: да не утичемо на савест наших ученика, да им не намећемо своја политичка уверења и да спречимо свакога који покуша било с таквом пропагандом или уопште рђаво утицати на ученике. То смо и одржали. И кад се једног дана у нашој једнодушној средини нашао наставник, који је стао на зло наводити ученике, међу њима заводити порок, пала је једнодушна одлука: да ученике оставимо на миру, а пијаницу да одмах одстранимо из средине наше и ученика. Затражили смо од министра просвете да из школе избаци или њега или све нас, и то што пре. Двадесет и четири часа касније он није био у Алексинцу. Тако се поступило с њим, и ако је припадао политичкој партији већине наставника.

Тада је учитељска школа у Алексинцу била као какав мали факултет, истина с малим, боље с јадним, средствима, али с наставничким снагама првога реда. С поносом се сећам и те школе и рада у њој. Живом речју и примером постизавали смо што смо желели. Мало, учмало, скоро пропало место добило је живота; и

само сиромашно, давало је школи више него друге богате вароши. Где држава није могла да помогне, пружили су грађани, видевши како се ради. То је било прво место у Србији, које је имало јавних предавања по серијама и јавних концерата. А од ученика двеју запуштених и политиком разривених школа, од ученика који су били најурени отуда, створени су одлични учитељи и добри грађани, код којих је развијано национално осећање и грађанска исправност. Пред овај рат било их је расејаних по свој Србији, по Црној Гори и по Маћедонији и припадају политичким партијама, за које су се сами опредељивали. Ми пак, наставници, одричући се, противно примеру ранијих, да се у школи бавимо политиком и да међу својим ученицима тражимо партијских присталица, повратили смо школи живот и подигли смо јој углед.

Сад да видите какви су резултати друкчијега рада, кад наставници воде партијску политичку пропаганду у школи, да присталицама од ђака повећају своју странку.

Неколико година касније, кад се то наставничко особље променило, и дошло друго; кад је наступила ера партијских ђилкоша, нашло се за потребно не служити школи и народу него партијама, не васпитавати и подизати него упропастити и морално снизити, и тада ти наставници, чак и силом своје власти и партија, уместо да проповедају науку, воде партијску пропаганду, од ученика стварају припаднике, и срозавају и себе и ученике и школу Дошло је, најзад, дотле да су наставници заборавили и што су знали, па их ученици на часу исправљају; да ученици своје политичке проповеднике пијане ноћу воде кући; да управитељ, без пратње школског послужитеља или општинског пандура, не сме кући сâм у вече; и да голобрада деца у брк кресну свом управитељу да је непоштен, да их пљачка, и њих и државу, да их заводи на штрајкове и демонстрације против наставника итд.

„Ено вам примера истинске службе идеји и резултата од утицаја добрим примером; ево вам последица увођења политике у школу, одвраћања омладине од рада и правог јој позива, од стварања у њој својих партијских присталица! Ја сам ишао и ићи ћу оним првим путем, а ви претпостављате други.

— Па што не утичете и на Јакшића да не ради ово што ради? пита г. Грол.

— Е, да је г. Јакшић мој ученик, као што су били они у Алексинцу, или да ми је под руком као вама омладина и да се још у Србији није докопао и с вама и с представницима других партија, било би друкчије. Али све то није. А и рђаво сте га задужили. Што вам је на пр. требала она прљава клевета убачена у *Petit Parisien*, која је много допринела његовој одлуци и почетку његове афере. Што неко од вас због тога нема лепињу на место носа, захвалите прво Богу па мени. Ето, како сам утицао. И то нити је последња погрешка с исте стране нити једини утицај с моје. Али, зар сам ја овде да идем стално за вама и да крпим све што ви цепате и раздирете?[1]) Размислите добро што ћете с омладином

---

[1]) Било је прилика где безумље и незнање те господе упропасти општу ствар тако да ту више нико не може помоћи. Из мноштва прибраних примера да наведем само два три

Први пример.

У пропаганди у току рата, у питању Далмације, а против тврђења италијанске пропаганде да је та покрајина италијанска, главни аргуменат био нам је чистота словенског насеља у њој, 96%. Сви који су писали о том питању, највише су се ослањали на тај аргуменат. Питању статистике становништва Далмације био сам посветио читаву студију, у којој сам обелоданио аустријске и италијанске фалсификате (објављена у *La Serbie* за 1917 год.) Већ и странци били су стали на наше гледиште да у Далмацији нема више од 18000 Италијана и италијанаша, кад г. Грол објављује чланак у алманаху заграничне пропаганде *Просвјета*, у коме тврди да у Далмацији има 50000 Италијана, а то је број с којим су муку мучили највећи италијански шовени пропагандисти, да га протуре

Један од несумњиво добрих Италијана, али од оних што су се борбом и научним критичним радом научили да виде истину, од оних што су имали храбрости да пред својим земљацима бране словенски карактер Далмације и писали одлична дела о том питању, приликом Римског Конгреса, кад сам се нашао с њим, питао ме је:

— Је ли истина, пријатељу, да је на том и том месту изишао чланак, у коме се каже да у Далмацији има 50000 Италијана? Безумље и незнање ваших људи у пропаганди не тиче ме се, али сам овде у питању и ја лично, и моје знање и поштење. Такав рад ваших дезавуише и мене и моје пријатеље, а помаже наше противнике, који су ваши огорчени непријатељи. На овај начин ваши ме не праве само смешним у очима мојих земљака, него и нешто горе, много ружније, толико ружним да то не смем да кажем речју која томе одговара

коју сте окупили под своје крило. А кад је реч о потреби утицања, утичите на онога што вам је уз колено, а овог тренутка није међу нама, на онога што се састаје с бугарским послаником у Берну, г. Симеоном Радевом, у доба када Бугари премлаћују и спаљују наше Србе, и који баца клевете на своју Отаџбину, бранећи непријатеља! Ту ви утичите, а не на омладину!

— Он је ишао у Берн с нашим знањем, с нашим одобрењем, с једном мисијом, да, као пријатељ и школски друг Радева, испита овога о извесним стварима. О томе постоји и више одобрење — вели г. Грол.

— Прво, ко сте ви што издајете одобрење? упитах јетко.

Замолио ме је да му пошљем тај Алманах, да се увери. По повратку у Женеву нашао сам га и послао му га.

И то се звала наука и пропаганда!

Други пример.

Почетак је септембра 1918 год. За једним столом у Café du Théâtre у Берну седе три члана из тамошњег италијанског пропагандистичког бироа, и један, на жалост, Србин, угледан господин у СНБироу и тако исто угледан члан србијинско-југословенске групе За суседним су столом два три младића и међу овима један Словенац

За првим столом говори се француски, јер Србин не зна другога језика, којим би се споразумео с Италијанима И говоре гласно тако да се лепо чује за другим столом Словенац прати разговор и у једном тренутку чује оног, корсем, Србина, који каже Италијанима што пре Римског Конгреса нису хтели ни да чују за Југословене:

— Помозите ви нас у борби против Пашића, па узимајте што хоћете!

Како су италијанском апетиту Словенци први на ударцу, и ово се тицало њихове коже у првом реду, Словенац је то одмах доставио својим земљацима у Женеви Због тога је било лома, али је ствар затишкана и остала је позната само ужем кругу.

Не треба заборавити да је г. Пашић — чија се милост није изливала наме ни пре рата, ни за време рата ни после рата, и који је, као остали чланови владе, мрким оком гледао на моје бављење у Женеви, због достава које су им стизале — од стране оваких људи широм Јевропе оптуживан због некаквог српског програма и што у доба стварања аустријске Југославије није пристајао на уједињење по ма коју цену и у којем било виду, а сами су давали непријатељу нек узима што хоће, само да их помогне у унутрашњој борби.

И то је била пропаганда у иностранству!

Трећи пример.

У своме чланку „Републиканска демократија“ г. Грол на једном месту вели: „Од све наше леже и велике земље ми немамо

— Ми, овде — одговара г. Грол.

— И то баш оба пута ишао је с вашим знањем и одобрењем, оба пута с мисијом? А да ли с правом на ручак код Радева или без тог права?

— Оба пута с мисијом?

— Повериљивом.

— То је наша ствар.

— Извините! Нисам знао да имате права давати овлашћења. Што се тиче вишег одобрења, којим покривате г. Чемерикића, сумњам да постоји. Ако га пак има, желео бих знати да ли је од надлежног министра иностраних дела или од његова заступника. Па да не постоји, случајно, више одобрење и за растурање оних одурних неистина против Србије, а у одбрану непријатеља, при којима је био упоран пре неки дан? Или да га ви нисте за то овластили?

— Он сада признаје да није имао права. Ми смо га уверили да му тврђење није било тачно.

— А што му то не рекосте још онда, него ћутасте? Не рече ли он да је о томе и раније писао? Јамачно у Скопљу, у оном турћијашком листу!

— Јесте, он се тада борио против једног рђавог режима.

— Али не против најстрашнијег режима у Јевропи, против турскога, него под тим најсвирепијим режимом, под црвеним фесом на глави, и под заштитом бугарске и арнаутске каме, нашао се Србин, с њему сроднима, да

у средишту ни сто квадратних километара, које не улазе у граничну зону према коме од многобројних суседа с којима смо у завади и у спору" *(Засебан отисак, стр. 11)*.

Због оваког незнања, творца ове глупости треба повратити у први разред гимназије да научи метарске мере, географију и етнографију земље у којој живи, а дотле забранити му да ма шта пише. Он не зна да толико износи атар једне од већих златиборских општина и да квадрат од Београда до Авале износи скоро четири пута толико, и да ти простори, и ако су на територији некадашње мале Србије, немају ни Румуна, ни Бугара, ни Турака, ни Арбанаса, ни Италијана, ни Немаца нити пак Маџара, него су само чисти и најчистији Срба А где је остала Србија, где ли друге покрајине?!

Од куд и камо ситнијих погрешака наших људи непријатељи нашег народа (а нарочито Бугари) састављали су читаве књиге и тукли нас у главу у пропаганди Збирком оваких глупости сасвим ће нас дотући и у очима паметног света представити идиотима

И сад нека се види на каквима су почивали наша и југословенска званична пропаганда и обавештавање странаца.

се бори против рђавог режима у Србији! Каква иронија! И ви још смете да бранити то?

— Зашто не, кад је против једног рђавог режима, ма где био он.

— Сад су ми разумљиви неки појави и на овдашњем терену, око којих сам се мучио да их себи објасним. Ви велите: против рђавог режима! Само да то није онај исти режим, под којим сте ви правили своју каријеру? Онај исти режим, против кога су у *Дневном Листу* писани оштри чланци без потписа, а његови власници лично теменали пред тадашњим власницима у држави? Је ли то та идеална политичка борба, у којој се на једној страни изазивају министарске кризе, нападајући министре примерне исправности, а бранећи чиновника чија се неисправност сутрадан очигледно утврдила.

— Који је то министар?

— Сетите се случаја са г. Свет. Милосављевићем. И како се то слаже с одбраном највећих неисправности не само својих политичких присталица, него и из других странака, кад је у питању интерес, и ако су ту умешани и ваши људи?

— Има свуда рђавога, вели г. Грол.

— Па и ви, као уредник листа странке, која је била и моја, нисте засецали у корен, него сте лупали по лишћу.

— Ја сам се највише борио, па и против својих.

— То не бих рекао, кад сте теменали пред људима из других странака, који треба да су на робији за свој рад.

— Да ту није у питању какав трговац?

— Не! Нису били у питању ни шећер ни тамјан и измирна; ни трговина с Немачком за време овог рата, ни превлачење некакве есенције из Немачке преко Румуније и скривање по врбацима крај Тимока; нити изломљени будаци и разлупана колица, које прима комисија састављена по рецепту смедеревског адвоката. Реч је о човеку на високом положају, који је упропастио једну од најлепших културних установа и утајио њен новац, до данас га није вратио, а сумњам да ће га икада вратити. Ту сте бранили и залагали сте се, јер су и ваши пријатељи умакали прсте у мед. Кад сам ја повео борбу, водио је упорно и успео, ви сте ћутали као заливени. Ћутали сте и касније, кад је једнога дана у каси једног министарства нестало двадесет и неколико хиљада динара, зато што су ту били и ваши пријатељи, који ће се, можда, једног дана

појавити као носиоци нових, спасоносних, републиканских идеја. А кад се, под заштитом тога истога, образовала мафија високих интелектуалаца, да ме до гуше сабије у земљу, ви сте ми везивали руке душманским конопцем, а њима, што рекао г. Марко, аплаудирали! И то као своме човеку, али који не дели ни милост, ни паре ни достојанство. Демократска банкократија била је јача од јавног морала.

У том тренутку донеше писмо овдашњег руског консула, којим спроводи Миљуковљев одговор на депешу југословенске омладине. Први је докопа Фабијанчић и са слашћу поче подвлачити сваку реч у њој. На то се из друге собе, кроз отворена врата, која нисам ни опазио иза мојих леђа, појави босански трибун. Уђе и затражи депешу да је види. С карактеристичним осмејком, којим се исказује особита радост, прочитао ју је, неколико пута окренуо а на једну а на другу страну, и само што је не целива. Разумео сам му радост: видео је резултат свога рада.

Г. Б. Марковић био је испрва у соби, у којој се дискутовало, па се по том повукао у суседне шетајући по њима и долазећи само до отворених врата. Видело се на њему, да му је непријатна дискусија, а нарочито непажња г. Грола, јер је рекао или изазвао да се каже и нешто што баш није пријатно. Али како би се и дознало за такве ствари, кад би сви били ћутљиви, као он, г. Марковић.

Најзад, кад је Миљуковљева депеша наставила пут из руке у руку, а после мојих последњих речи настао тајац, докопах одвојене ми италијанске листове, напустих Биро и сјурих на улицу de Saussure.

Свежина на улици, после моралне и истинске загушљивости у оној соби, поврати ми дах.

2.

СПАСАВАЊЕ СРБИЈАНСКЕ ОМЛАДИНЕ

(Из бележака 1916 и 1917.)

Задатак наше будуће државе и најглавнија погодба за њено брзо консолидовање. — Државни апарат, досадашњи мањак и како да се надокнади. — Питање чиновника у Србији и у осталим покрајинама — Шта ради влада на Крфу. — Закони о војним бегунцима и о чиновницима без квалификација. — Из бележака једног народног посланика. — Подпредседник Народне Скупштине и омладина. — Пропаганда с војним законом код омладине у емиграцији. — Политика економије живота код Италијана и Белгијанаца. — Наша политика расипања живота. — Почетак рада на спасавању србијанске омладине у емиграцији и с фронта. — Званично одвајање омладине у емиграцији на југословенску и на србијанску. — За прву права, за другу само дужности. — Опште неинтересовање за србијанску омладину. — Одсудан корак 18 декембра 1916. — Усвојен предлог почиње се изводити. — У Просветном Одељењу у Паризу. — Корак код г. Ј. Цвијића у корист омладине и неуспех.

Женева, 30 априла 1917.

Ако нам је сада свима прва и свакодневна брига како ће се окончати рат и колика ће нам бити слободна национална држава, треба мислити и о том каква ће нам бити та држава. О томе питању треба нам мислити у толико више, што док је питање свршетка рата и граница наше слободне националне државе у рукама наших савезника, ово друго зависи само од нас, који ћемо бити у тој држави.

За мене је јасно да тежиште овог питања није у решењу, за којим тежи један део србијанских и највећи део југословенских интелектуалаца у емиграцији, није у томе да ли ће нам та држава бити монархија или република, и ако ће бити република, да ли типа унитарне или федеративне. Завођењем „новог стања,“ за којим они жуде,

неће се навратити реке од меда и млека, што их они обећавају. Не, то ће бити само замена старе капе новом на истој глави, која тим самим неће бити ништа ни напреднија ни паметнија. Још нешто: набијање тврде капе нове форме на главу свиклу на стару, не ће бити без жуљева и бола, сем да не падне и преко очију и преко ушију, те ни да види нити да чује што се око њега ради.

Није, дакле, у томе тежиште тог питања, него хоће ли та држава имати погодаба за живот и може ли се успешно развијати; каква ће јој бити њена унутарња конструкција; колико солидан механизам што одржава у покрету сложену државну машину; хоће ли се одмах свако добро што брже спроводити и свако зло што пре отклањати од народне масе; и хоће ли ова, заиста, осетити благодати у тој новој држави. Уместо оне самообмане, од које ће хасне видети само појединци што је проповедају, и која ће само појачати хаос и беду што нас од првог дана очекују у слободној Отаџбини, тој држави потребно је смишљености, воље, рада и пожртвовања од свих у њој, да се што пре дође до редовног живота, ма и у скученом обиму према предратном, до стања у коме свака јединка врши своју функцију, а све скупа представљају „социјални поредак, у коме свако има својине, сигурности и слободе."

Свега тога, уверен сам, има у себи највише народна маса, која највише и најискреније жели да се дође до стања, које представља уређену државу. По инстикту потребе она ће прва приступити раду, да себе одржи, а тим ће помоћи и осталим слојевима и самој држави. Али шта вреди њена воља и готовост за рад, ако је у томе не омогуће они што се називају државницима, или омету посредници између ње и врховне управе, државно чиновништво, које је, рђаво упућено или неспремно, у стању упропастити сваку добру идеју; и поред кога, таквог, илузорни су најслободоумнији устав и најнапреднији закони.

Тамо, где приватна иницијатива и приватна удружења, на економској подлози, још нису достигла јачину да буду у исто време и такмац и помагач држави, на овој је дужност да преко свог чиновништва покреће све послове и да одржава државну машину у покрету. То је случај код свих младих и малих држава, са још недовољно развијеном културом, са недовољном интелектуалном снагом, са неспремном народном масом, где др-

жавно чиновништво представља не одбир него сву количину потребну за одржавање државне машине у покрету. А после рата то ће бити у толико горе, што и досад постоји дефицит у преко потребном, који ће се само повећати до свршетка светскога рата.

Отуда, ма како да се реши питање наше слободне националне државе, било да се ова поврати у границе Краљевине Србије из јула 1914 год., било да се делимично прошири, или и да обухвати територије сва три југословенска племена, питање њена чиновништва истиче се у први ред као државна потреба, које ће ју што пре повести реду или одвести у неред, радећи против консолидовања државе. А у толико више, што ту неће бити питање о простом настављању живота једне државе, него или о њеној обнови под сасвим измењеним погодбама или о стварању сасвим нове.

Србија ни до 1914 године није могла задовољити ту потребу свуда ни квалитетом ни квантитетом, и да би се добио бар квантитет, у више махова попуштало се у захтевима квалитета, радећи супротно начелу приватних удружења, која добро плаћеним квалитетом, брзином рада и упрошћеном администрацијом не само надокнађава квантитет него га и надмашава. Тако је било пре ратова, а после овога рата биће горе у оба правца: имаће га мање и квантитативно па и квалитативно. Откуда да накнади мањак? Како да га накнади одмах?

То је немогуће. Мањка у интелектуалној снази биће на свима странама. Тога мањка биће и код Словена у Аустро-Угарској. Буде ли наша слободна национална држава повраћена у границе Србије из 1914, не може доћи до накнаде с те друге стране, прво зато што је и тамо потреба; друго, што ће заостали елеменат бити највећим делом поуздан и Монархији потребан; треће, што га ни она неће пустити у Србију; и најзад, што ни он неће тамо, јер ће му у Монархији бити боље него у опустошеној Србији, где треба стварати све из нова. Дакле, накнадом с те стране не треба се нимало заваравати.

Наступи ли пак случај — а њему се надамо и не губимо веру у њ — да се нова држава прошири у којем било обиму, још је теже с питањем чиновништва, баш у погледу солидности и напретка те нове државе. Чиновништво у покрајинама, које се присаједине, само је дêлом национално. Затим, у том националном дêлу има много

одређенога, које је само као такво и могло постојати у Монархији. Сем тога тај елеменат, заједно с оним националним, и представља систем на коме почива Монархија, који ће је надживети у тим покрајинама, те услед тога не само бити непотребан новој држави него и штетан за њено уређење и консолидовање. Тај велики део Монархијина чиновништва, у колико остане тамо, биће неподобан да се прилагоди новим погодбама, на друкчијем начелу постављеној држави и са друкчијим задацима од Монархијиних. Васпитано у духу њених тежња, свикло да буде само спроводник туђих идеја и наредаба, најчешће уперених против народа; саживело са системом који представља Монархија као држава, још боље битни део тог система, оно не само што се не може прилагодити новом стању него ће наставити живот старог система, који треба срушити, као окужену зграду, да би нова држава могла живети и повољно се развијати. Систем се, међутим, не руши палијативним мерама него само замењујући га новим системом, какав је потребан новој држави, а тај нови систем, којим треба заменити стари, био би: изменити тамошњи систем школе и образовања у њој, поставивши га на подлогу националне и државне потребе, па заграштивши пуном шаком у народну масу, која има највише националног, најмање одрођеног, највише етичкога и најчистијег осећања за националну државу, од њене деце стварати чиновнички кадар.

Само то није прост, а још мање брз посао. Ту се мора рачунати на дужи рок. Али, и ако му се не може приступати све док се не сврши рат и док се не видимо у својим границама, на њ треба мислити и не испуштати га из вида. А дотле? Што да се ради? Треба ли чекати скрштених руку?

Српска влада на Крфу, најпозванија да мисли о свима питањима и потребама за време рата и после рата, приступила је том послу на начин лишен сваког државничког смисла. Јер, док је прошле године у Скупштини на Крфу донесен закон, којим се министри овлашћују да на чиновничка места с квалификацијама, могу довести људе с ма каквим или и с никаквим квалификацијама, у исто доба донесен је и други, којим се, као брезовом метлом, сручује на буњиште једини елеменат, који јој је потпуно под руком и од кога она с мало воље и више заузимљи-

вости може стварати најповољнији и држави најпотребнији чиновнички кадар.

Још у току седница Нар. Скупштине на Крфу, у септембру прошле године, стигла је овде вест да се тамо претресају два законска пројекта: један о војним бегунцима, у који се уносе измене о року служења у војсци и о војној обавези, и други о чиновницима без квалификација. Тада се знало само толико да је први изазван великим бројем војних бегунаца, који су се склонили у савезничке и у неутралне државе, па влада жели да и на њих стави шаку. Други се правдао мањком у чиновништву услед рата.

Месец дана касније, кад су, по закљученим седницама Нар. Скупштине, стигли неки народни посланици, сазнало се нешто више из њихова причања и из штурих извештаја са скупштинских седница, објављених у *Српским Новинама*. Куд и камо више од свега тога обавестиле су ме белешке једнога од њих, вођене из дана у дан на Крфу.

У тим белешкама постоје овака објашњења.

За први закон вели се да се њим смера на војне бегунце, али да су, сем малог броја склоњених у неутралне државе, остали у савезничким државама, српској влади под руком, јер су савезници у свако доба готови да их нађу и предаду. Зато тај закон више служи влади као принудно средство против политичких криваца и свакога који би ма што покушао радити против ње. Приликом дебате о закону у скупштинским седницама истицан је само први разлог, а о другом се ћућорило по крфским кафаницама.

Зашто тај закон не изузима од обавезе никога, који не би уживао благовољење владе, па је захватио и сву омладину у иностранству, школску и осталу, која навршује осамнаесту годину, и ону која се, пре него је стасала за регрутовање, после силних мука сама спасла преко Црне Горе и преко Арбаније под најгорим погодбама, тамо се каже: влада се обавезала да избаци на солунски фронт одређен контингенат бораца и за толики број војника добија потребан кредит од савезника; али како влада још није испунила ту обавезу а повлачила је кредит, па су јој савезници то пребацили, и последња офанзива стала нас је много жртава, које треба надо-

кнадити — прибегава се регрутовању свих избеглих младића, како ђака, тако занатлија и сеоске деце.

Белешке даље кажу: да је, приликом дебате о овом закону, међу народним посланицима једини био г. Алекса Жујевић, који је говорио да ту децу не треба повлачити, али да се на то није осврнуо нико из владе нити га је потпомагао који било од народних посланика. Прошло је неопажено. А кад је једном министру, у приватном разговору, речено да је требало поклонити пажње овом месту у говору г. Жујовића, тај је сасвим мирно одговорио: „Нека гине и пропада, накнадићемо омладином из других крајева“!

О другом закону дневник вели: да је намењен за после рата и примењиваће се у колико се буде наилазило на државну територију; и да је донесен без икакве везе с оним првим. Интересовало ме је да знам да ли је бар том приликом когод споменуо потребу спремања и организовања чиновништва од ове омладине у иностранству. Упитао сам о томе власника бележака. Он ми је одговорио од речи до речи: „Нити је ко споменуо нити мислио о томе, а и да је хтео што рећи, није било опортуно. Међутим, овим законом изиграће се главна побуда за доношење првога: главни бегунци, лиферанти и дефрауданти, извући ће се као партијски људи, који ће бити запослени као привремени чиновници, а трошак ће платити сиротиња без заштите“.

Кад сам се тог дана у вече вратио у стан, за коментар наведеним речима министра с Крфа записао сам следеће:

„Кад се један од команданата српских дивизија вратио с француског фронта на Крф прошле године, и упитао га један пријатељ како му се тамо свиди и какав утисак доноси из Француске, овај, и ако одлучан, тврда срца и који не зна за благост, овлажених очију прозборио је ове речи: „Сад ми је тешко. Волео бих да нисам ишао тамо. Јер сам у Француској видео шта значи човеков живот и колико се старешина стара о животу проста војника. А ми? Како смо ми лудо и без потребе бацали хиљаде живота, који су могли бити поштеђени! Сад ми је жао. Савест ме гризе, јер сам и ја кривац.“

„А кад то каже командант дивизије, који неколико година командује великом јединицом и у војнику гледа створ који треба да гине, да би он постигао задатак што

га има пред собом, шта да се каже о овом министру, који је свој век провео у школи и одликован је чланством у највишим установама и који је дужан да мисли о ономе: а што ћемо после рата? Да, он који се целог свог века окружавао ђачићима, и по Београду и по Нишу, до последњих дана пред повлачење, а сада је око себе окупио ласкавце из других покрајина, да му разносе убајателу славу. Са места на коме је, бар он треба да зна каква је младеж што се његовом милошћу и заштитом налази у Швајцарској, коју је у недрима чувао и овамо послао, и међу којом има свакојих чуда па и дошаптача аустријским шпијунским централама!“

Неколико дана касније отишао сам у Обавештајни Одсек Срп. Црв. Крста да положим новац који ће се послати у Србију. Отишао сам право директору Одсека г. Ђ. Паунковићу. Код њега сам затекао још три лица: г.г. Милоша Савчића, др. Божу Марковића и потпредседника Нар. Скупштине Милована Лазаревића. Кад сам ушао, разговор је прекинут и настао је тајац. Да отклоним ту непријатну ситуацију, отпочео сам разговор. Мало по мало па се дошло и на нови војни закон донесен у Скупштини на Крфу.

Рекох да су народни посланици, јамачно из журбе да што пре сврше посао и докопају се пријатне Нице, великог Париза и скровите Женеве, показали врло мало промућурности, кад су, после празних говора, два закона органски спојена примили као два потпуно одвојена, један којим се у недостатку квалификованог чиновништва узимају потпуно неспремни људи, и други, којим се држава ратосиља у пола спремних младића за такву дужност, и од којих ће и најмлађи с мало праксе бити у сваком случају бољи од политичких ђилкоша и партијских кортеша, који су и досад представљали зло, а сада ће се размахнути свом жестином.

— Али то је за после рата, одговори г. Лазаревић.

— Па за то „после рата“ од ових младића и може се сад у току рата спремити чиновништво, ако влада мисли што јој треба и ако зна да их спреми за то. У осталом, она и не мора знати све, али мора знати потребе државе. У колико пак не зна, нека пита. Има кога.

— Е, не може то, закрешта г. Лазаревић, да се господска деца спасавају, а сељаци да гину!

— Пре свега, г. Лазаревићу, није реч само о господској деци, него о свој деци избаченој у иностранство, и о сељачкој и о сиротињској. При прелазу преко Арбаније ове последње сам највише и видео. И њих, колико год их има, треба спасавати. По извештајима што их имам из Француске, тамо их има приличан број, само уместо да су дата на занате или распоређена по добрим домовима у селима, где ће бити добро и њима и савезничким породицама, где ће се научити много које чему корисном и то пренети на своје огњиште, њих једу ваши и шуга по некаквим депоима, одакле их воде да попуне број радника по фабрикама, потребан некаквим делегатима. И ту и сву другу децу треба спасавати, али и бацити их на рад. Јер, ако је до жртава, Србија их је дала и сувише па треба да помисли и на своје „после рата."

— Не може то! Само сељак гине. Нека и ђаци иду у ров. Закон је за све једнак.

— Гинули су и сељаци и ђаци, наставих, а најмање сељаци ишчаурени у трговце, који су чакшире и опанке заменили панталонама и меким ципелама, и за које се народни посланици више интересују него за сељачку и варошку децу, па запињу до Женеве и траже од консулата да им, као дезертерима, пружи заштите. А ово није кортешка трибуна нити сте ви, госп. Лазаревићу, обичан грађанин. Ви морате гледати даље од свога плота. Бранити гледиште заштите и одржања све деце и омладине, извучене из земље, под погодбом да се организују за рад и спреме за после рата, од користи је држави и нацији; а ви сте потпредседник Нар. Скупштине, дакле не обичан посланик него политичар, који мора имати јасне погледе на потребе државе после рата. Ако је пак влади и Врховној Команди баш стало до бораца, има један бржи пут, да их добије више него што износи број младића: ето, ви сте још млад и крепак човек, г. Марковић и ја резервни смо официри, упућени на дууге послове, па је толико других. Нас има више него тих младића, боље деце. Да ми идемо тамо, а она нека се спремају за нови живот. Она ће дуже живети и дуже послужити својој Отаџбини. Ми, дакле, тамо, а она на посао, не да раде што хоће, него само што треба држави.

Хтедох рећи још нешто, још опорије, али помислих да је доста. Ућутах, а ћуте и остали. Преста свака ди-

скусија, из које сам сазнао нешто, да колико толико допуним белешке оног народног посланика.

Ни даље нисам губио из вида то питање. Међу мојим белешкама налазим следеће записе:

Женева, 9 новембра 1916.

Кад се поведе реч о новом закону, донесеном на Крфу, о војним бегунцима и о нашој војничкој акцији, народни посланици у нашој средини кажу да имамо доста губитака и много болесних. Један од њих рече да влада чини све да жртава буде што мање, да се српски елеменат што мање ангажује и истиче, а што се то не изводи да је то узрок до врховног заповедништва српском војском, која жури и не води рачуна о жртвама.

Није ми могуће проверити ова причања, али с масом других представља систем политичке пропаганде...

Женева, 3 декембра 916.

Пре неки дан био је жив разговор између нас петорице, од којих је један био министар, а један је народни посланик. Повела се реч и о нашим јадима после рата и зашто влада не води што већу економију живота, којима располажемо, и на јаче додавање помоћи народу у окупираној Србији, кад се може, кад има начина.

Нар. посланик рече: — Ми смо се о томе разговарали с владом, али нам је речено да она не може ништа против воље престолонаследника, који, као војник, мисли само на војнички задатак.

Ова се фраза, као крилата реч, стереотипно понавља међу избеглицама и омладином. Са њом се прави јака пропаганда, и има успеха. Мајстори тове и склањају своје агенте, држе их привезане златним ланцима, док на другу страну товаре грех за грехом. Пропаганда се шири не само међу нашима него и међу будућим грађанима заједничке државе, у чијим очима бледи задобијени ореол.

Кад је ту недавно изишао чланак потпредседника Интернационалног Одбора Црвеног Крста, г. Навиља, у *Journal de Genève* о Србији, с пуно симпатија и с болним вапајем савезницима да сачувају шаку остатака једне славне расе, да утоле глад бедних у заробљеничким логорима и у опљачканој Србији, агенти пропаганде показивали су га с речима: „Цео свет види наш јад; цео свет запомаже да нам се помогне; влада се стара да се то учини; али млади ратник, окружен војницима, који не мисле о држави, хоће да влада гробљем а не људима.“

Женева, 10 декембра 1916.

Они што систематски раде на плану, чији се оквири још не виде, али се у њему назире много штошта, знајући да ће упропашћивање нашега подмлатка, у који за читав низ година држава има да полаже главну наду и представља главни део елемента за стварање апарата, потребног држави за њен правилан живот, знајући да ће то повући одговорност, ако се буквално и немилостиво буде изводио нови закон, ако се буде само мислило на ратну акцију, а не и на потребе после рата — већ означују одговорнога. Ту нису криви ни народни посланици, који су на брзу руку изгласали закон и појурили у западну Јевропу. Није ни влада. Криви су други виши фактори. Кад се о томе поведе реч, а има више лица, пропаганда се врши овом формулом: „Ни влада ни Скупштина нису биле за то. Али што да се ради, кад то траже војнички кругови. Они су то импозирали и влади и Скупштини. Војска је сада народ, то су гласачи. Влада и скупштина морају да јој ту учине по вољи, да се не квари хармонија између њих". Ако је пак у четири ока, каже се: „Влада и Скупштина бориле су се против тога. и толике наше војсковође противне су томе. Али престолонаследник, само војник, жудан војничке славе, мисли само на војску и на њено појачање, и ко је могао да одоли његову наваљивању?" А је ли то народни посланик, тај објашњава: „Тешко нам је било. Борили смо се с владом, и с њом заједно против више силе, али смо морали попустити и изгласати закон."

Женева, 10 декембра 1916.

Италија води своју, саможиву, политику. Са њена гледишта, право има. Њена је политика сасвим супротна нашој. У погледу рата, она гледа да потроши што је могуће мање, а да добије што више. Французи кукају што су се напрегли до крајности са својом мобилизацијом. Алузије њихове на Италију, која се штеди, избегава жртве, и сувише су јасне. Италијани, међутим, ћуте и гледају своја посла. И они корсем раде нешто слично; у ствари обмањују У њиховим новинама излазе наређења за наређењима за мобилизацију те и те категорије, али то или је привидно или се никако не врши. Интересује ме то питање, као и сва друга која се тичу тог нашег „пријатеља", који сада живо ради на укидању со-

лунског фронта, наравно на нашу штету, и пипаво трагам. И до чега долазим?

Имам више од двадесет примера од Италијана, који живе овде у Женеви, који припадају позваним категоријама, који су се јавили свом овдашњем консулату, прегледани су лекарски, објавили су urbi et orbi да ће у Италију у своје јединице, да бивају један по један позивани у консулат, где им се под највећом тајном и с пропошћу, а у њихову интересу, каже: „Нећете ићи у Италију; ћутите и радите и даље свој посао, а пред светом се показујте као да чекате дефинитивну наредбу за полазак". Младићи пак, који су пре пет и шест месеци отишли одавде, јављају се својим пријатељима и кажу како још нису нигде уврштени, да се чека стварање некаквих јединица, школа итд., што значи да су доведени у Италију, да својим присуством у иностранству не боду очи свету, поглавито савезницима. И писање италијанских листова уверава о томе. Тамо се стварају разни курсеви, допушта се спремање школској омладини у униформи за испите, постављају се дуги размаци у испитима, одобрава се спремање и полагање поновних испита у року од шест месеца, прима се омладина у фабрике, а за све то време до неба дижу глас како пропадоше. И то раде они, који имају на претек људи, који су препунили своје људске депое, и који готово ни једног свог поданика нису повукли из многобројних италијанских колонија у Северној и Јужној Америци, у Азији итд.. Напротив, они су тамо послали нарочите своје емисере да уче санароднике како да воде пропаганду у корист мајке Италије и како да поступно у трговини и другим пословима, на добрим местима, заступе људе других народности, позване у Јевропу, на војну дужност.

Белгијанци не праве ларму, али раде на заштити својих интереса. Њихова популација је у несрављено бољим погодбама него наша. Они су од преостале војске и од мушког становништва образовали војску, која брани извесне секторе, где је жртава сразмерно мало. Од избеглих врло велики број запослен је у рад, који доноси двојаке користи: да се исхрани својим радом и да с радом уђе у ослобођену земљу, где ће опет на рад. Белгијска пак влада удесила је са француском чак и то да деца од родитеља Белгијанаца, који су постали француски грађани,

не буду регрутовани, него да наставе започети рад и да се тако сачувају.

Наши су донели онај закон од ове године, који треба да буде нека мрежа за хватање, али коју ће провалити сви прави војни бегунци, а поклопиће се над омладином свих категорија, која неће имати јаких заштитника нити ће ради ње запети народни посланици из Нице или и чак с Крфа у Женеву, да им пруже заштите и израде ослобођење. Наше се власти неће докопати ни оних лопова што су, после попаљених књига и изгубљених рачуна при повлачењу, дограбили државне паре, а још мање обогаћених лиферананата и чланова лиферантских мафија и афера, што су се повукли у швајцарску хладовину, где глоцкају „уштеђевину" и чекају час, кад ће овај закон покопати исти који су га, корсем под силу, донели, или други који начин његова укидања.

Јамачно они неће пропустити ниједну прилику да се измигољe из загрљаја тог закона. Неки су већ постали неопходно потребни за магацине СЦКрста, други су ступили у сагласност с полицијом, а трећи чекају.

Изгледи су ту. Благонаклоност се већ назире кроз четврту страну броја *Српских Новина*, у коме је објављен закон. То је онај оглас о великим државним набавкама, где се позивају и појединци и групе да се јаве с понудама. Они што су се склонили да глоцкају своју „уштеђевину", бациће се на тековину нових пара.

Да вребају сваку згодну прилику, да разбуцају мрежу, доказ је покушај за стварањем одбора за помоћ заробљеним и интернираним Србима.

Ту скоро, једнога дана, освануо је у Женеви одбор од 28 лица, разног узраста и доба старости, али од чијих је чланова 7/8 војни обвезник. Идеје, на којој су почели радити други, докопао се човек који се у своје доба хрвао с казаматом, а сада се, непојмљиво је откуда, слободно и несметано шета између Француске и Швајцарске. Још се одбор није ни пријавио правом представнику наше власти код швајцарске владе, овдашњем консулу, а већ је похитао и јавио министарству војном о свом образовању, и с молбом да се сви чланови одбора, у коме је и таквих, против којих је наперен онај закон, ослободе од војне дужности. Овај предлог добио је потпоре и са друге стране, а без сумње наћи ће их се и на Крфу, који ће га подупрети. Кад су за то сазнали неки од чланова

овдашње српске колоније, међу којима сам и са̂м био, сазван је збор, на коме је обелодањен тај корак и затражено да се састави нов одбор, искључиво од лица која су изван војне обавезе или већ ослобођена, и да буде од што мањег броја лица, како би лакше радио. Тако је и урађено, јер нико није смео да брани онај први поступак. У исто време предузет је корак да се о свему овоме извести влада на Крфу, а у првом реду министарство војно.

Не кријем да сам на овоме радио и у нови одбор ушао, да ометем онај први покушај, али с тим да омогућим спасавање омладине, коју зато треба бацити на озбиљан рад.

Женева, 11 декембра 1916.

Данас сам почео да пипам расположење појединих лица из наше избегличке колоније, не би ли се каквим удруженим кораком могло што испословати у корист омладине на свима странама.

Женева, 13 декембра 1916

Нико не показује ни најмање расположења да се ангажује. Све што носи званичан карактер и зависи од владе, повлачи се у пужеву љуску. Као разлог наводи се: да и Скупштина и влада и остали фактори знају зашто је донесен онакав закон, и да је према томе узалудан и појединачан и колективан корак. Узалудна су сва моја уверавања да ће, можда, успети наш образложен корак, кад се влади поднесе писмена, образложена, представка, коју би потписао што већи број истакнутих лица, нарочито професора универзитета и јавних радника, чија је дужност да мисле и о том и о другим сличним питањима исто толико колико и влада. Сви се склањају, бојећи се да и њих не дохвати ласо чак с Крфа. А народни посланици, који се на другој страни изговарају како су морали изгласати оба онака закона, и да су се око првога борили и с владом и с другим вишим факторима, ни да чују, кад кад им се то спомене.

При свем том не одустајем од своје намере и продужавам рад.

Неочекивану помоћ добио сам у акцији Југословена примљених под српску заштиту, на које се такођер односи закон о војсци, да се ослободе војне дужности и у акту министра војног којим пропраћа тај закон.

Чим се сазнало за одредбе тог закона, овдашњи истакнути Југословени и Србијанци, који раде с њима и образовали су ужу групу, предузели су кораке да спасу југословенско семе не мислећи у исто време и на србијанско. Међу њима је настала права узбуна. Данас добијам писмо из Париза, у коме ми се јавља да је то исто и у осталим југословенским центрима у савезничким земљама. Они тамо изјавили су да ће пре у концентрационе логоре, намењене непријатељским поданицима, него у војску, с којом су свршили онога часа, кад су се на којем било фронту предали или били заробљени па пуштени у слободу. Док они прете тим, дотле ови у Швајцарској не само да ће се одрећи српске заштите него ће потражити и другу коју, с којом, у осталом, неки и досад нису прекидали. Услед тога представници Југословена учинили су корак код владе на Крфу, да се та одредба из војног закона не примењује на све који нису са територије Србије из 1914 год. То је и учињено, и актом министра војног, којим је пропраћен закон, Југословенима су, за разлику од Србијанаца, проглашени сви изван Србије. И Срби из београдског предграђа Земуна постали су за ноћ Југословенима. Многи од њих, који досад уопште нису хтели да чују за српски консулат, долазе последњих дана да регулишу свој положај и траже „намјештење".

Србијанска омладина лишена је тог благовољења. Извештај о овој измени примила је с негодовањем, али то није видно истакла. Чека наредбу па да поступа по њој.

Пре неки дан видео сам два наша млада студента. Један је син негдашњег професора Велике Школе, други је сиромашак. Први је поодавно с начетим плућима, други је кратковид толико да не види пред собом ни белу мачку. Обојица су досад ослобођавани војне дужности, сада ће обојица напред. Онај први, с једним болним осмејком, вели: да ми је бар стићи до фронта, а да успут не зевним у каквом депоу. Други је, јадник, по спасу из Србије, био у фабрикама, радио је и само гладујући зарадио да плати испитне таксе. Сада, кроз месец два, треба да полаже испите. 99% било је изгледа да постигне своју жељу, која ће му остати као жеља, јер нови закон и наређење министра војног, којом се ослобађају сви Југословени, газе и њега и оног првог.

Ја не губим наде да ће, поред свега неинтересовања позваних, ова деца ипак остати да наставе свој рад. У томе ме одржавају два факта.

Први је дипломатски указ нижег особља објављен у броју 101 *Српских Новина*, којим су у дипломатску службу уведени и недоучени ђаци. Шта значи тај указ, види се и из тачке 10 става III наредбе министра војног од 30 октобра тек. године.

Други је у маси курира државних и приватних, и свакојаких беспосличара, који се шетају од Париза до Нице, Рима и Женеве и све веће запошљавање као тресак здравих партијских људи, да нађу заветрину.

На ове две тачке треба се упрти свом снагом у праведној акцији за омладину.

Женева, 18 декембра 1917.

Кад су били узалудни сви кораци, да на овом питању Омладине окупим ма и неколико људи, и пошто сам јуче у СНБироу, на поновљени корак, у завијеној форми добио одговор сличан ономе министра са Крфа: нека гине, имамо је откуда надокнадити — решио сам се да са̂м учиним корак, једини којим ће се решити то питање.

Што сам наумио урадио сам данас.

У тренутку, кад сам завршио последњи ред једног меморијала, дошао ми је у стан човек ретка срца, који је у свом животу утро многу сиротињску сузу па и сад помаже сиромахе и невољне. То је г. М. Вапа, београдски индустријалац. Пита ме шта радим. Рекох му, и затражих од њега реч да ћути и ником ништа не говори, док се не сазна за успех. Кад ми је дао реч, прочитао сам му цео меморијал. Док сам ја читао, он је плакао.

Он је био једини човек у нашој колонији, који је показао да има душе и срца, али је немоћан да ми у овом послу помогне. Хвала му на саосећању!

Женева, 25 декембра 1017.

У нашем овдашњем листу *La Serbie*, у ономадашњем броју од 23 ов. м. изашао је чланак, у коме се говори о новом војном закону и брани његово доношење.

Отишао сам одмах у редакцију, нашао сам госп. Марковића, прешао сам на питање претресано у оном чланку и упитао га да ли је то и његово искрено уверење. Одговорио ми је: да лист плаћа влада и да ја знам с каквим се тешкоћама он бори, да му се баш радом из

владе не угуши лист. Рече да је у души противан да се закон примени и тамо где је штета од њега очигледна: да се окупља све, па и болесно и за касније послове неопходно потребно, и оно што ће угинути пре него се буде могло употребити и младеж, без које нам нема државе. „Хтео сам вели, да о томе приватно пишем неким члановима владе. Али коме да пишем? Сви су затворили уши и неће да чују. Не смем ни да покушам, да не навучем гнев. Како би било племенито и корисно да се меродавним факторима — који су одговорни за све ово што се догађа — да им се све искрено каже! Али дед' им кажите, ако можете и смете!"

Ништа му нисам одговорио нити споменуо што сам учинио 18 ов. мес., али сам у себи мислио: И хтео сам, и могао сам, и смео сам! А, ако да̂ благи Бог, можда ћу и успети, хвала буди онима који осећају, који имају душе и срца.

Уверен сам да су измишљотине сва она преклапања и правдања парламентараца и да ћу то најочигледније обелоданити.

А они што тим воде пропаганду, оптужујући неодговорне факторе, већ се користе ономадашњим чланком у *La Serbie*, и преко југословенских омладинаца, својих штићеника, бацају отров у душу њихових србијанских другова, говорећи им: „Ето, видите шта се ради с вама и запамтите откуда је све зло!"

Женева, 5 јануара 1917.

Успех је постигнут.

Предлог од 18 декембра пр. год. примљен у начелу, Појединости већ се изводе. Наши студенти, који су с ручним пртљагом отишли у Белегар на преглед код војне лекарске комисије, с намером да потом наставе пут, после свршеног прегледа, враћају се. Речено им је да се врате на посао, и да се одазову, кад буду позвани.

Женева, 20 јануара 1917.

Постигнут је успех, али је то била само половина постављеног задатка. Требало је наставити рад и извести задатак до краја.

С људима у Женеви, који су одбили сваку сарадњу, и од којих су неки чак испољавали злурадост што ће се онако применити закон, било ми је немогуће одмах продужити рад у супротном правцу од њихова очекивања.

Пошто сам имао да свршим неке своје приватне послове у Паризу, упутио сам се тамо пре десетак дана. Том приликом покушао сам да се тамо организује рад на потпуном извођењу задатка с омладином. Знао сам да је тамо основано Просветно Одељење, али на једној чисто бирократској подлози, и то само за децу и младиће уписане у разне школе. Као свака слична установа и ова ће се покрити хартијама и формуларима. А ни многа лица тамо запослена нису ми уливала ни мало поверења да ће у послу показати енергије, иницијативе и удаљити се од шаблонскога. Друга не уливају поверења са свог јавног и приватног моралног „поведенија," о чијем чудном понашању допиру гласови и у Женеву. Ту су и титуле и положаји али нема схватања, којим ће се ствар, у начелу решена, првим замахом поставити како треба и регулисати њен даљи ток

Сем тога прилика је да се с овим питањем, чије је дефинитвно решење омогућено постигнутим успехом, вежу и толика друга, али за која је сва укупно потребан не појединачни него здружен рад.

Из Париза вратио сам се потпуно разочаран.

Тамо су поцепаност, подвојеност у групице, ситничарство и безглавост гори него код нас у Женеви. Сви мисле само о својој кожи и за своја уста. Професори универзитета хватају се за скут појединих народних посланика за заштиту и „хлеб бешкот". Шапуће се и ћућори. Тера се унутрашња политика и претресају дневне вести из париских новина.

У Просветном Оделењу као на вашару. Сви раде једно исто. Објашњава се и пуне се рубрике. Присуствујем сцени, где само што не долази до шака између старешине и једног наставника средњошколског са кудравом косом, који тражи право а не каже где је оставио дужност. За што год упитате, нећете добити одговора, или ако га добијете, тек тада не знате што ћете с њим. Нигде одлучно повучена линија. То је само донекле разумљиво, јер не знају за палу начелну одлуку, па према томе ни у коме правцу да дефинитивно раде. А ја им је не казујем, јер треба да им дође с друге стране. Ипак пометња не може да се правда.

Прва три дана пипао сам пулс појединаца у париској средини. Свуда сам осетио неодлученост, неосећање

за послове, који се раде здруженим снагама. Свак гледа само себе.

Најзад послушао сам савет једног пријатеља, да се̏ нађем са г. Цвијићем, који се држи у страни и који бар „мисли“. Отишао сам к њему у Hôtel Saints Pères. Молио сам ћа нека се бар он стави на чело интелектуалаца за рад у свима правцима, а поглавито на пропаганди, на организовању нашег избегличког света, и нарочито на спасавању, организовању и спремању наше младежи за послове после рата, не говорећи му, наравно, да је главна ствар решена, нити како је решена. Молио сам нека се он стави на чело неколико људи, професора универзитета, чланова Академије и других истакнутих радника, који ће израдити један програм рада с емиграцијом и поднети га влади.

— Она то неће примити, вели г. Цвијић.

— А не може одбити, и ако је влада, само ако јој се искрено приђе, јер је то помоћи јој у тешком послу.

— Ја немам вере у ову владу, вели он даље.

— Каква је да је, треба нам, нити ради ње нити ради нас, него ради општег посла и користи народу и земљи.

Он је остао одлучан при својем мишљењу.

Кад сам му казао да ми имамо на расположењу и других фактора, сем владе, који ће нас својски помоћи, који нам неће ни у ком случају одбити помоћ, упитао је:

— Ваљда мислите на круну?

— Да, мислим и на њу, и сигуран сам да ће нас и она и влада помоћи.

— Немам вере ни у кога и нећу ни да покушавам.

— Па бар да урадимо што год за питање останка омладине, да се спрема за после рата, замолих г. Цвијића.

— Ништа, апсолутно ништа! С њима се не може радити.

— Али ја вас уверавам да ћемо имати успеха, само да покушамо — говорио сам с уверењем и ватрено, имајући тако рећи у руци такво решење, и с најискренијом жељом да то не изгледа дело једног човека него читаве групе људи, чија је императивна дужност радити на томе, све док се не оствари.

— То не, јер немам вере у њих! даде ми г. Цвијић свој дефинитиван одговор.

После тога било је непотребно више наваљивати.

Кад сам изишао на улицу с пријатељем, који је био присутан свему разговору, а овај је трајао више од једнога сата, рекох овоме:

— Мирна ми је савест да сам учинио све; да сам био и код г. Цвијића, па и ту без успеха. Али не бих веровао да је пропаганда, која се у Женеви најако осећа, захватила и овог човека и у њему добила тако одлучног присталицу. Пре три месеца, кад смо заједно били на погребу Х. Сјенкијевића у Веве-у, у дуго вођеном разговору тамо и на станици Морж, мислио је сасвим обратно и истицао је потребу што солидније наше организације и спремања „за после рата", страхујући од наслеђа што ће нам га оставити раздробљена Аустрија. А гле га сад! Али нашто се чудити? Ово је проста последица оних честих посета што су му је чинили наши Женевљани, док је био у Нешателу.

У сваком случају дужан сам својој савести да једног дана изнесем на јавност колико је ко показао интересовања и љубави према србијанској омладини, којој је претила опасност да сва буде бачена на фронт, и нарочито колико су тога показали људи, којима не друго него дужност, и само дужност, налаже мислити о њој, старати се о њој и заложити се за њу.

3.

СПАСИОЦИ И ЈЕДИНИ ДОБРОТВОРИ СРБИЈАНСКЕ ОМЛАДИНЕ

(Белешке из 1918 и 1920 год.)

Једна сцена на Опленцу у лето 1915 год. — Молба упућена краљу Петру у корист омладине. — Успех. — Узрок успеху. — Престолонаследник Александар и омладина — Упропашћивање племените идеје — Неиспуњена дужност — Опет у Просветном Одељењу у Паризу. — Тужна прича о маломе Бори. — Спасеној омладини.

Читаоци горњих мојих забележака из 1916 и 1917 о омладини у иностранству питаће се какав је то био корак што сам га учинио 18 декембра 1916 год.

Треба да га знају, и у првом реду омладина, чије се коже тицало.

Кад сам се у Женеви уверио да никога не боли срце за омладином, и да се, напротив, најутицајнији тамошњи интелектуалци задовољавају тим што је заштићена и омладина и остарина југословенска, а не и омладина србијанска, и да се онако наказним схватањем југословенства, које се оштро дели од србијанства границама предратне Србије, ствара кобан јаз у целокупној омладини, сасвим оправдана завист и мржња и као каквом невидљивом руком води у индат непријатељу, 18 декембра 1916 одлучио сам се да сâм предузмем корак у корист србијанске омладине. Тог дана написао сам, не меморијал, како сам ставио у тадашњу забелешку, него молбу, само у своје име и никога више не ангажујући, и упутио је Њ. Величанству краљу Петру, за кога сам знао да је у Халкису.

Шта ме је руководило да то учиним?

У току више година имао сам прилике да добро осетим како стари краљ има, што народ вели, душе и срца. Из времена пре рата знам колико је штедео, да би

невидљивом руком помогао бедне и невољне. За време рата хиљадама пакета из савезничких и неутралних земаља послато је заробљеницима и интерниранима од свота, које је он стављао на расположење.

Један догађај из 1915 остаће ми увек свеж у сећању.

У оскудици других радника, известан број заробљеника доведен је на Опленац, код Тополе, за рад око величанствене задужбине и за крчење шуме, намењене за одмориште Тополцима и намерницима. Једно по подне, поштапајући се, краљ обилази групе радника, застаје код сваке, гледа што раде, и пита поједине од њих. Заробљеници су готово све сами Југословени.

Приђе и једној групи која је вадила камен из тек отвореног мајдана. Људи заузети послом и не виде га. Прво опазише пуковника, његова ађутанта, па кад се окретоше, спазише пред собом и краља. Исправише се, и стадоше мирно држећи будаке к нози. Он их погледа и поче питати за име и одакле су. Трећи по реду беше Словенац, млад човек од 23—25 година. Рече како се зове и да је из Словеначке.

— Е, мој веселниче, на овакав начин дошао си да видиш нашу и своју земљу! Како ти је? Како се осећаш овде?

— Добро ми је, Величанство! одговори Словенац весело и с лаким осмејком, гледајући право у краља, који с њим разговара у једном пријатељском тону.

— А имаш ли кога на дому? пита га даље краљ.

— Мајку и сестру, Величанство.

— Никога више?

— Никога, само њих.

— Па знаш ли што о њима? Знају ли оне што о теби?

— Ни ја о њима нити оне о мени, Величанство. Два месеца пре него сам допао ропства била ми је последња вест од њих. Ја сам им се јављао у том међувремену; сад не знамо ништа једно о другоме.

— Пуковниче! рече краљ оштрим гласом, окренувши се свом ађутанту. Узећеш тачно име, презиме, место одакле је и остало од овог нашег Словенца и одмах послати г. Јанковићу у Ниш, с налогом да се одмах на могући начин достави његовој мајци и сестри да је он жив и здрав, а отуда добије вест о њима и саопшти њему!

— Разумем, Величанство! Одмах ћу учинити.

— Хоћу да учиним једно задовољство једној мајци. Јер је то *мајка* — додаде краљ, весела лица гледајући у

мене и изговарајући реч „мајка" с пуно благости. — А и њега, веселника, да обрадујем.

— Величанство, хвала вам од моје стране! одговорих на то.

Он пође даље, праћен ађутантом, а ја застадох гледајући у ону групу заробљеника. Сви стоје и даље, запањени, с будацима мирно к нози, и нико од изненађења да прозбори речи. А Словенац плаче од радости и немо погледа а у једног а у другог.

18 декембра 1916 године сетио сам се ове дирљиве сцене. И знајући колико је велика љубав старога краља према његовој земљи и његову народу, колико је у њега готовости да помогне све што је племенито, је ли чудо што сам се у приликама, какве су горе оцртане, обратио њему, с вером да ће Он према србијанској омладини имати осећања каквог је имао према заробљеном Словенцу. И желео сам да тамо успем и да тим демантујем неистине једне опаке пропаганде, која се тада тек почела испољавати, а касније се претворила у антидржавни и антинационални дефетизам, о коме ће читаоци на многим странама ове књиге наћи података.

У молби сам изложио потребу да се сачува србијанска младеж, у колико је има у иностранству, као што је урађено с југословенском, која је под заштитом Србије. Али и да се баци на рад и у раду спрема за потребе државе после рата. Па не само то него и да се пружи помоћ оној заосталој у Србији, и да се студенти с фронта повуку, да што пре доврше прекинуто школовање. У овом тренутку дао сам програм за прву категорију, за избеглице, а остало сам само нагласно, остављајући да га подробно израдим, ако успем с првим, које је био горуће питање.

У тој молби, поред осталога, написао сам:

„Велике државе у свом животу зависе од система укорењеног и временом тако учвршћеног, да државе пропадају а системи се преручују у нове државе. Мале и младе државе, као што је Србија, какве су и друге суседне балканске, и каква ће бити наша будућа, немају јаке државне традиције и зависиће много од тога какво имају чиновништво, које у исто време представља и главну, ако не и једину, интелектуалну снагу. Консолидовање државе и њена убрзана еволуција, после рата, не могу се ни замислити без доброг чиновништва. И најчеститији

владалац и најбоља влада, и најбољи устав, и добри закони, и све жеље државника шта помажу, ако је чиновништво рђаво и недорасло за доба, које настаје.

„Србија се није могла много похвалити својим чиновништвом, али ће после рата бити и горе На првом је месту број. Ко зна колико ће га остати од заосталог у Србији, које се бори тек да очува живот свој и својих породица. Јер оно које тамо не води такву борбу, коме је тамо добро, још горе ће бити за државу после рата. Од овога пак које је сада у избеглиштву, половина се може не вратити, па да не буде штете. Међутим ни целокупан број чиновништва што ће га држава сутрадан имати на расположењу, није довољан, а некмо ли толико смањен број. Значи да га треба попунити. Али не ма како, него на најбољи начин. Први корак у томе правцу јесте: употребити сав подмладак на страни и од њега спремати допунски кадар под погодбом: солидан, брз и напоран рад, дајући чак награде онима који пре времена заврше студије.

„А није само спремити чиновника него и школованог ратара и радника, који ће исто тако помоћи у обнављању државе. Све то треба бацити на рад, који лечи и спасава, блажи и васпитава, крепи и доноси добра и појединцу и њиховој средини. А тај посао треба поверити не каквој гломазној бирократисаној установи, која ће се претрпати формама и залишним процедурама, него двојици или тројици од енергичних људи, којима ће бити јасан задатак, а они не знати за умор и препреке. Кад се зна да број подмлатка у иностранству, што би га обухватио овај програм, није тако велики, посао је савладљив.

„Потребно је, преко је потребно одмах приступити изради алата и делова за државну машину, као и за социјалан живот. Стварати добро чиновништво сад значи вишеструку корист за државу: што ће се васпитати у раду за рад; што уколико буде боље, биће га потребан мањи број; и што је рад с мањим бројем спремних и лакши, за државу повољнији а и само чиновништво може се боље материјално наградити. Најзад, треба мислити и и на случај повећане државе, у којој треба рушити систем што ће га Аустрија оставити у наслеђе новој држави. Једном пак створен систем, који буде дао добрих резултата, треба касније продужити и проширити, и тим избећи

лутања, која ће се неминовно појавити, ако се до краја рата буде остало у неодређености и оклевању..

„Одлука је државника не само знати законе и чињенице у животу државе и разумети их, него и предвиђати догађаје, отклањати штетно за времена, док се зло није укоренило, стварати добро и користити се њим. Остављати случају, чекати што донесе време, допуштати да државни брод зависи од најмањег поветарца — значи за државника да није разумео свој задатак.

„Његово Височанство Престолонаследник имаће тешких проблема пред собом у својој владавини. Доћи ће један за другим или и више од једном. Њихово ће се решење олакшати у колико живот државе унутра буде текао правилније и без застоја.

„Чување и спремање овог малог али сигурног остатка нашег подмлатка, који представља капитал уложен за дуги низ година, треба да буде једна од тачака државног програма, допуњена старањем и о другим двема групама, на фронту и у потлаченој Србији. Само, ако се мисли што радити, никако не оклевати. Година дана бачена је. Рат ће трајати још. Не треба бацати другу и трећу годину. Потребно је одмах спасавати, радити и спремати.

„Међутим, треба се сетити да само задужен враћа дуг, и ко не задужи не може ни очекивати одужење. А овде је тако лако задужити, уложити капитал који би, можда, био бесплодан. Ово је позајмица с отплатом на дуги рок, из које ће држава извлачити сигурну ренту.

„Ово је у исто време један од начина да се и отпадници, ма и у намери, врате у своје коло, да би били од користи народу и држави. Претње и оштре мере, нарочито тамо где су изван домашаја власти, не помажу. Нипошто одвајања тамо, где нам је потребан удружен и сложан рад.

„Али, ако се с једне стране даје живот, с друге стране треба императивно тражити рад, по начелу do ut des. Живот и рад ове генерације за спас и напредак заједничке Отаџбине и славу добротворâ. Јер борба за спас није само док траје рат и док нам се земља не ослободи од спољашњег непријатеља, него и да се сачува од унутарњега зла које нас очекује у земљи, као последица страшнога рата и злог система, који ће нам непријатељ оставити у наслеђе. Па нека се пође и са гледишта интереса, чини ми се да се ови нигде у потпуности не подударају као у овом

питању: интерес младежи о којој се мора старати баш зато што је ње мало, и интерес државе и круне, која се стара о добру народа...“

Молио сам још, ако се усваја предмет моје молбе, да о томе будем извештен, и да ми се допусти да лично обиђем сва места у којима има младежи, и школе и депое, да спремим и одржим по два предавања о раду тамо где има младића, које обухвата закон о војсци, па да им кажем зашто су ослобођени и шта имају дати у накнаду. Пошто пак не располажем средствима за такав пут, а плату, једино средство за живот мени и деци, морам оставити њима док сам на путу, молио сам да будем помогнут од стране владе.

После дванаест дана добио сам телеграфски одговор: „Спремите предавања“. То је значило да је молба усвојена и да очекујем наређење с упуствима за пут у Француску, где је било највише деце и регрутованих младића. Последице пак од те одлуке показале су се одмах: и ако лекарски прегледаним, младићима из класа 1897 и 1898 наређено је да остану где су; затим и старијима који су на редовном школовању. Касније се приступило и повлачењу студената с фронта и из позадине, којима је требало да наставе студије. Отуда оно место у мемоарима ђенерала Сараја: „Они су (Срби) ослободили мноштво младића, студената, које упућују у Париз и Волос — да сачувају расу, веле“.[1])

Био сам изненађен брзином с којом је усвојен предлог, и може се разумети моја радост што сам успео. Али већ по тој брзини осећао сам да је питање и иначе бил сазрело и да је мој корак само убрзао то решење. Много касније сазнао сам шта је било. То нека знају и читаоци.

Престолонаследник се бавио овим питањем још у доба реорганизације српске војске на Крфу, после прелаза преко Арбаније. Али, пошто би се тим смањио и иначе мали број српских трупа, и можда код савезника наишло се на неодобравање, предузео је кораке да се добија накнада с друге стране. Обратио се представнику словенске душе, руском цару, који је увек имао љубави према српском роду. Замолио је да се на солунски фронт пошље један контингенат руске војске, откривши му и

---

[1]) Général Sarrail, *Mon commandement en Orient* (1916—1918). Paris, Flammarion, p. 288.

праву своју намеру: да тим омогући повлачење младића из фронта и из позадине и упути их у школе. Руски цар испунио је молбу престолонаследнику. Зато су се почетком лета 1916 год. на солунском фронту појавиле две руске бригаде, пребачене с француског фронта, као први део руског контингента. Због тога су тамо дошле те трупе, а не у знак савезничке кооперације и на том фронту, као на осталима. Тек после овога пажљиви читалац књиге ђенерала Сараја разумеће и зашто се тражило да руске бригаде оперишу заједно са српским трупама и зашто ђенерал у телеграму од 16 новембра 1916 год. вели: „Ако цар Русије жели да његове трупе буду под командом Срба, код Руса у Солуну неће бити ни прећутног нити јавног противљења за ту меру“,[1]) Јер је то и био разлог њихову доласку на солунски фронт: да се њима омогући повлачење из фронта наше омладине, која треба да доврши своје студије.

Према томе мој корак био је само подстрек, да се питање, једном постављено и у извођењу ометено догађајима на том и на руско-румунском фронту, дефинитивно реши. Дакле, дело је туђе. И хвала и слава припада онима, који су и раније гајили ту мисао, у тишини спремали њено извођење, прихватили подстрек, који је из даљине допро до њих као усамљен вапај, и најзад решили да се у дело приведе племенита мисао. То су стари краљ и престолонаследник, у чије сам племенито осећање према народном подмлатку веровао, бунио се против инсинуација оне пропаганде, и обраћајући се њима, с надом на успех, желео очигледно демантовати неистиност тих инсинуација.

Али племенита намера тих јединих добротвора омладине, да се ова спасе, и да се у озбиљном раду спреми за задатке нове државе, унакажена је и упропашћена радом оних, којима је поверено спремање о њој и њено васпитање за те задатке.

Хаос и дезорганизација, који су и дотле владали у питању нашег избегличког света, наставили су свој живот. Ни организовање омладине и њено спремање за нове задатке није се издвајало из целине. Пропаганда пак, о којој је горе било речи, којој је пуштено на вољу да ради што хоће, коју нико није спречавао, а ревносно су је пома-

---

[1]) *Исти*, стр. 385–386.

гали чак и они којима је поверено васпитање омладине, бацила се свом својом разоравајућом снагом на ослобођену омладину, учећи је супротно погодбама, под којима јој је израђено да не пропада по гудурама и јаругама маћедонским. На место рада проповедана јој је анархија; на место љубави према својој Отаџбини, мржња према Србији, добацујући јој памфлете и трактове, штампане у Швајцарској; проповедана јој је незахвалност и мржња према јединим добротворима, који су мислили на њу и старали се о њој. А колико ли је тек потвора убачено међу ту омладину против цара Николе II, који је својим великодушним актом омогућио да јој се спасе живот, и насупрот колико је било похвала за федерализовану Аустрију, у којој ћемо се ујединити и с њом створити идеалну федеративну републику!

Је ли чудно што је други део моје молбе, под таквим погодбама, остао неостварен?

Од тренутка, кад је србијанска омладина, — коју није обухватило наређење министра војног, као југословенску — оглашена регрутима, она је потпала под Врховну Команду. Као надлежна власт, ова је прва, редовно, поставила питање задржавања омладине у иностранству, али с тим да буде запослена и упућена у рад, који ће бити од што ефективније користи за државу после рата. Међутим, и ако је себи задржала и даље право над животом регрутованих младића, право које јој закон даје, за случај ако не би радили оно због чега су ослобођени од војне дужности, бригу о њима у иностранству поверила је министарствима, у чију је надлежност спадала врста васпитања тих младића.

Највећи посао запао је министарство просвете, које је већ имало своје Просветно Одељење у Паризу за старање о подмлатку по свима школама. Због тога је Врховна Команда, у вези с актом о ослобођењу регрута упутила том министарству акат, којим је тражила да ме упути у Француску ради прегледа свих ђачких колонија и да у њима одржи и предавања. Јер, као што сам већ рекао, то сам тражио, а теме за предавање биле су две: рад и захвалност. Јер су се сви ти младићи само спремањем у раду на корист своје Отаџбине, имали одужити за учињено им доброчинство; а захвалност, премда врло ретка, најлепша је манифестација образоване душе. Свима њима желео сам да отворено кажем погодбе, под којима

им је испословано ослобођење од војне дужности, да им ово престаје, ако пренебрегну своју дужност и код њих престане љубав према држави, која се лишава њихове, преко потребне, помоћи као војника, да би јој касније били на помоћи, кад дође време организовању заједничке државе. А сви ти младићи, као и они што долазе одмах за њима, као нови регрути, али је и њима обезбеђен живот, требало је да сазнају ко им је добротвор, ко се интересовао за њих и пружио им заштите.

Али сам ја узалуд очекивао ту наредбу, и ако сам у три маха био извештаван да постоји такав захтев. Изгледа да се неком није допадало да видим сва зла, да омладини кажем сву истину и да не припомогнем остварењу погодбе, под којом је омладини обезбеђен живот, а којом задовољава битни државни интерес.

Прошао је не месец или два него пуних десет месеца, кад ми је стигао такав акат из министарства просвете на Крфу. Заузет прво хитним пословима а потом спречен болешћу, пошао сам у Париз тек 2 јануара 1918 год. Месец дана чекао сам тамо да Просветном Одељењу стигне акат, какав сам добио у Женеви, скоро два месеца пре тога, на основу кога затим треба добити одобрење од француских власти да могу поћи по Француској. А кад је требало поћи, надлежни је рекао: „Сад можете ићи“.

— А новчана средства за пут?

— За то немамо наредбе.

— Па зар ни циглих 15 франака дневно, на које сам пристао, да од тога плаћам и пут и стан и храну и све путне трошкове.

— Ни то!

После тога вратио сам се у Женеву и о томе известио надлежну власт.

У осталом, месец дана бављења у Паризу било ми је довољно да видим све зло, сву саботажу племените идеје, сакато схваћено васпитање, којим ће се омладина, корсем, одужити својој земљи, као и бесциљност моје мисије. Пропаганда, помагана озго и са разних страна, учинила је своје. У омладини расуло, незадовољство, протести, демонстрације, а у централи бирократизам с гомилањем аката. Спремљена предавања о раду, о дужностима, о захвалности, погодна за почетак 1917 год. после годину дана била би „професорска старачка и за-

старела мудровања о моралу", која треба заменити проповедима о правима, о наградама, о лаком животу без рада и томе подобно. А већ говору о захвалности најмање је било места.

И сад, после две и по године, кад пишем ове накнадне редове, излази ми пред очи једна сцена у централи, којој је поверено старање и васпитање омладине. Свежа је, као да сам је јучер видео.

У Просветном Одељењу пријављују једног младића; овај улази у једну од канцеларија.

Младић је од 19 до 20 година, кршан, у похабаном али чистом оделу, и с чистом кошуљом на себи. Руке су му пуне ожиљака и рана, а насупрот чистом оделу и целом изгледу, обућа му је блатњава до чланака.

Каже се ко је и зашто је дошао:

— Ја сам Б. М. родом из Београда. Отац ми је умро; био је негда београдски трговац. Учио сам шест разреда гимназије. Имам сведоџбу. Спасао сам се преко Арбаније Желим да одем на матурантски течај. Молим Вас за упутницу да одем у Болие, и за бесплатну железничку карту.

— А где си досад? пита га високи чиновник, што се пренаша с ноге на ногу.

— Радио сам по фабрикама, мирно одговара младић и за доказ показује жуљевите и рањаве руке. Радио сам да поштено живим и да пошљем помоћи сестрама у Београд. Слао сам им редовно сваког месеца.

— Па што се раније ниси јавио? пита чиновник.

— Молио сам два пут, али се на моје молбе није одговарало. Сад сам дошао лично. Молим Вас да ме прихватите.

— Добро, добићеш упутницу, али за карту имаш да чекаш који дан.

— Молим Вас да не дангубим. Рачунао сам са сигурношћу да ћу добити, па сам одрекао рад у фабрици. Да не трошим новац за железницу и трамваје, превалио сам пешке више од дванаест километара — рече очајан младић, показујући на своју блатњаву обућу, чији је горњи део јасно показивао да је била лепо очишћена и изглачана. Молим Вас и за карту, јер ћу чекајући потрошити више него што стаје карта, а ја ту сумицу, као уштеду, могу послати сестрама као последњу моју помоћ.

— Не може! Видећемо. Изиђите!

Слутио сам да је младић остао пред вратима у предсобљу.

Мени у том тренутку прође кроз главу читав рој мисли. Сетих се измишљених инспектората, блокираних возова снегом и транспортом трупа, свагда у неком згодном месту за провод. Сетих се инспектора, који од сироте ученице избеглице ствара метресу и с њом о државном трошку долази у Швајцарску, да за српску младеж нађе школа, па после пријатног провода не налази ни једну, и ако их је тамо где год се човек окрене Сетих се „родитељских“ упустава високе господе, којој је поверено спремање младежи, како најлакше могу зарадити новаца и преодснути се. Сетих се и тих и толиких других чуда, многима познатих, па то упоредих са жуљевитим и рањавим рукама и жељом овога младића пред вратима, да пошље и последњу помоћ својима у ропству пре него пође опет у школу, па ми би тешко, те се обратих господину што се премеће с ноге на ногу, који дели милост:

— Зар Вас није грехота? Одмах помажите овог с рукама крвавим од рада и с овако племенитим срцем. Дајте му и упутницу за школу и беспатну карту за пут. А ако му не верујете да ће учинити и последњи племенити акт према својим сестрама, који обећава, примите ту своту на признаницу, па новац спроведите коме треба, да га пошаље у Србију, а он нека одмах иде. Оваке треба помагати а не оне што их без испита, као вечите уличаре, одржавају туђа заштита и захтев српске полиције.

Моје је посредовање помогло.

Кад сам изишао из те канцеларије, пред вратима, у ходнику, видех младића невесела. Пролазећи поред њега добацих му:

— Добићете и карту. Идите унутра и кажите да сам Вам то ја рекао. Не излазите из ове куће, док Вам с упутницом не даду и бесплатну карту!

Кад сам сутрадан дошао тамо послом, прва мисао била ми је известити се је ли овај младић добио за што је молио. Било ми је мило, кад сам дознао да јесте. Јер и ово спада у опсег програма како сам га схватио, кад сам годину дана раније, сâм и без ичије потпоре, учинио корак за спасавање омладине и за њено спремање на корист Отаџбине, али који је у току од године дана стално саботиран и упропашћен радом пропаганде против јединих добротвора те исте омладине.

Али ми је у исто време било криво зашто да ма чијег посредовања мора бити и тамо, где сама дужност упућује плаћене државне органе што ће радити. Још теже ми је било, кад сам после тога слушао у инспекторату министарства привреде с каквим се тешкоћама борио г. др. Влајинац, да би извукао сеоску децу из депоа, у којима су чувана, да би од њих нека господа попуњавала број радника, којим се условљава њихов опстанак на тим лукративним положајима, а да је дотле децу јела свака жгадија.

Или зар је могуће не засузити, кад се слуша језовита прича о малом Бори, о сељачету, које је несрећна судба одвојила од села, куће и родитеља и бацила га далеко преко мора.

Сељаче, пријатна лика, паметних очију и чисте идеалне душе, као пакет с етикетом, у коју нико не загледа, баца се с једног краја Француске на други. Пало је у руке добрих људи, који су га пригрлили као своје, али се појавила српска власт и одвукла га у депо. Опет се нашло племенито срце, које га је извукло, али се и опет нађе српска власт, која га повраћа у депо. И тај јадни пакет, у чију етикету нико позван не загледа, допада у дом једног отменог Србина у Паризу. Ту су га пригрлили и гледали као своје, волели су га и миловали, дивећи се његовој души и манирима код једног србијанског сељачета, који се тек с напорима могу дати деци у добрим варошким кућама.

Али, сироче, ни ту није могло остати на миру. Опет се јављају „стараоци", да га узму под своје окриље. А у њ, сиротана, усељава се страшна бољка: носталгија, туга за својим селом и за својом кућом. Јадниче, склањало се у кут, по читаве дане ни речи није проговарало, ни у кога није више погледало својим паметним очицама, престало је да узима храну, копнело је и једног дана угасило се. Оплакано је једино у дому тог отменог Србина, у коме су му упознали сву лепоту душе.

Замолите, молим вас, г. Павловића, саветника посланства, нека вам понови причу о малом Бори, који је у његовом дому, у сред хучнога Париза, у два маха осетио да ипак у свету има милосрђа, од којег га два пута одвајају немани. Замолите га нека вам понови тужну причу о том сиротану, а ја вас уверавам, само ако вам

срце већ није покварено, да ћете засузити, као и ја што сам, слушајући је!

На једној страни небрига, која је дала много тужних прича, сличних овој о малом Бори; на другој морална саботажа од стране наше полиције, којој је требало агената; и на трећој политичка пропаганда упропастили су корисну мисао и дале резултата који се свете и држави и друштву.

Хоће ли ко за то одговарати?

Историја, ако не најкрупнијег, а оно једног од најкрупнијих питања из трогодишњег живота не само србијанске емиграције него и државе, питање одржања србијанске омладине у иностранству, погодбе, под којом је ослобођена војне дужности и задатка коме је имала одговорити, може се рећи да је непозната. Непозната и другима, а очуваној омладини у првом реду.

Кад сам се дотакао и других питања рада наше интелектуалне емиграције, сматрао сам да не смем прећи ни преко овога, баш зато што с осталим стоји у најтешњој вези.

Нарочито та омладина треба да зна зашто и она није послана на кланицу. као њени претходници и многи вршњаци, који нису били среће, да се у оно доба нађу у иностранству. Она треба да зна за истину: ко је о њој мислио, кад су већ сви били дигли руке од ње.

Моје је било да јој овом приликом кажем ко су јој били једини истински заштитници, и више него то — добротвори.

Њено је да покаже колико је одговорила погодбама и надама, с правом полаганима на њу. Њено је да покаже да ли је захвалност биљка која најтеже успева, или ће то демантовати.

То од ње нико не тражи сем њене савести, сад кад зна истину.

САДРЖАЈ

Страна

Штампарске погрешке

И поред све жеље да читаоцима пружим књигу јасно штампану и без штампарских погрешака, нисам успео. Ипак је остало погрешака, за које молим читаоце да их исправе. Тако:

на стр.	11	у	реду	2 треба избацити „и 7 априла“				
„ „	23	„	„	1	место	претече	треба	претеча
„ „	40	„	„	26	„	од	„	под
„ „	72	„	„	38	„	30	„	20
„ „	81	„	„	23	„	сумљам	„	сумњам
„ „	94	„	„	29 и 30 треба избацити знаке навода				
„ „	157	„	„	19 и 28	место	Sale	треба	Salle
„ „	160	„	„	24	„	утицај	„	утицајем
„ „	161	„	„	43	„	ће те	„	ћете
„ „	165	„	„	7	„	подигну	„	помогну
„ „	171	„	„	18	„	превидио	„	превидео
„ „	171	„	„	31	„	несколио	„	неколико
„ „	177	„	„	19	„	алализом	„	анализом
„ „	188	„	„	11	„	Sale	„	Salle
„ „	200	„	„	10	„	како	„	као
„ „	213	„	„	14	„	пуштан	„	пуштен
„ „	216	„	„	3	„	Јожних	„	Јужних
„ „	223	„	дну	празно место попунити речју стало				
„ „	228	„	реду	31	место	пристајали	треба	пристајала
„ „	231	„	„	18	„	су	„	смо
„ „	248	„	„	26	„	преходило	„	претходило
„ „	255	„	„	31	„	Банавине	„	Бановине
„ „	262	„	„	20	„	који	„	који би
„ „	263	„	„	26	место	Унутрашње	„	унутрашње
„ „	178	„	„	37	„	в'тало	„	стало
„ „	„	„	„	38	„	се	„	све
„ „	„	„	„	39	„	свида	„	зида
„ „	280	„	„	21	„	токико	„	толико
„ „	285	„	напомени	ред 24, место наме треба на ме				
„ „	296	„	реду	35	место	дуге	треба	друге
„ „	297	„	„	16	„	916	„	1916
„ „	311	„	„	31	„	био	„	било
„ „	316	„	„	37	„	одржи	„	одржим